

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MC

157.331

ÖRMÉNY DIASZPÓRA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELY
Felekezet és identitás

ÖRMÉNY DIASZPÓRA
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELY
Felekezet és identitás

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Új- és Legújabbkori Történeti Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:

Óze Sándor

1. Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében

ÖRMÉNY DIASZPÓRA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Szerkesztette:

ÓZE SÁNDOR
és
KOVÁCS BÁLINT

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Piliscsaba, 2006

A Piliscsabán 2005. április 22-én megrendezett
tudományos konferencia tanulmányai

Kiadja:

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Új- és Legújabbkori Történeti Tanszéke

Felelős kiadó:

Fröhlich Ida

A kötet megjelenését támogatta:

Árkus Irodatechnika, Budapest XI. kerületi, XIII. kerületi, Zuglói
Örmény Kisebbségi Önkormányzatok, Dorogi Örmény Kisebbségi Önkormányzat,
Fővárosi Örmény Önkormányzat, Magyar Olajipari Rt.,
Magyarországi Örmény Spjurk Diaszpóra Egyesület, Piarista Alapítvány,
PPKE BTK Hallgatói Önkormányzat, Szabó József,
Szegedi Örmény Kisebbségi Önkormányzat,
Székesfehérvári Örmény Kisebbségi Önkormányzat,
Szentpétery–Opra család, valamint a Veszprémi Örmény Kisebbségi Önkormányzat

A rezüméket fordította:

Polyák Mariann

© A kötet szerzői, 2006

A borítókép:

© Tokodi Gábor István munkája

Az Erzsébetvárosi Örmény Katolikus Egyházközség plébániatemploma
és a szamosújvári Salamon-templom oltárképrészlete.

ISSN 1787-8705

ISBN 963 9206 19 9

MC 157. 331

2006

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Előszó</i>	7
PUSKÁS ATTILA: Az örmény apostoli egyház és az örmény katolikus egyház identitástudata	9
<i>Armenian Apostolic Church and the identity consciousness of the Armenian Catholic Church</i>	
PÁL JUDIT: Örmények Erdélyben a 18–19. században	27
<i>Armenians in Transylvania in the 18–19th centuries</i>	
NAGY KORNÉL: Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése	39
<i>Stefano Stefanowicz Roszka's bishop enthronement</i>	
KOVÁCS BÁLINT: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben	47
<i>Armenian Catholic Church in Transylvania and the Sacra Congregatio de Propaganda Fide in the first decades of the 18th century</i>	
GUITMAN BARNABÁS: Szilánkok az erzsébetvárosi örmény katolikus plébániatemplom könyvtárának történetéhez	69
<i>Fragments of the history of the Armenian-Catholic cathedral of Erzsébetváros</i>	
HORVÁTH GÁBOR: Erzsébetváros 1766-os canonica visitációja	76
<i>The canonica visitatio of Erzsébetváros from 1766</i>	
POLYÁK MARIANN: Ávedik Lukács (1847–1909), Erzsébetváros történetírója	83
<i>Armenian assimilation in Transylvania and the Hungarian-Armenian historian, Lukács Ávedik</i>	
A kötet szerzői	127
Személynévmutató	129
Helynévmutató	133

ELŐSZÓ

Erdély területén évszázadokon keresztül együtt éltek magyarok, románok, szászok, bolgárok, akikhez a 17. században nagyobb számban csatlakoztak örmények, ezzel is gazdagítva Erdély etnikai sokszínűségét. Az asszimilációs folyamatoknak azonban nem tudtak ellenállni, a migráció és a többségi nemzethez való nyelvi igazodás miatt anyanyelvüket egyre jobban elvesztették, a 19. századtól már csak nagyon ritkán találkozunk örmény nyelvű forrásokkal. Öntudatukat azonban megőrizték, napjainkig büszkéek származásukra és fennmaradt örmény szokásaikra, hagyományaikra. A kereskedő és iparos elemekből álló népcsoport letelepedése után uniót kötött a katolikus egyházzal, plébániáikon értékes könyvtári állomány gyűlt össze, amely nemcsak a kárpát-medencei örmények művelődési életét tükrözi, de közös kulturális hagyatékunk is, méltó példái a nemzetek baráti együttélésének.

Erdély történetének és a történeti Magyarország múltjának megismerése csak akkor lehet objektív, ha valamennyi népcsoport históriáját megismerjük. Ezeknek a népcsoportoknak a történetét, identitásuk elemeit feltárni nemcsak feladata a Kárpát-medence történészeinek, hanem közös kötelessége is. A 19. század végén és 20. század elején a korszak történetírási törekvéseihez méltán igazodó monográfiák, tanulmányok sora jelent meg az erdélyi örményekről, főként örmény származású szerzők tollából. Az azóta eltelt időszakban bár jelentek meg értékes tanulmányok, a források rendszerező feltárásával és feldolgozásával máig adós a hazai történettudomány. Ennek hiányát igyekszik jelen kötetünk is részben pótolni. Az erdélyi örmények történetéhez, a civil társadalommal és egyházzal kialakított kapcsolatuk vizsgálatához szükséges és fontos a magyarországi, erdélyi, római, bécsi levéltárak állományát összefüggő módon vizsgálni, amelyet a most közreadott tanulmányok szerzői igyekeztek megvalósítani.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Intézetében és Történettudományi Doktori Iskolájában évek óta folynak művelődés- és eszmetörténeti kutatások, amelyhez szervesen kapcsolódik a Kárpát-medencében élő örmény népcsoport identitásának és kultúrájának vizsgálata is. A kutatások megindításához a 2002-ben megrendezett „Örményország kincsei – titkok az Ararátról” című nemzetközi kiállítás adott ösztönzést, melyben a jelenlegi kötet több szerzője is részt vett. A téma iránt elkötelezett hallgatókból álló kutatócsoport 2005. április 22-én rendezett először konferenciát eddigi eredményeinek bemutatására. A konferencián elhangzottak nyomtatott kiadása jelen kötet, amely egyben elindítja a Történet-

tudományi Intézet Művelődéstörténeti műhely „Felekezet és identitás” című alsorozatát is.

A kötet címlapján nem véletlenül szerepel az erdélyi erzsébetvárosi örmény plébániatemplom képe. Az impozáns templom tornyát a 20. század elején forgószél döntötte le, azóta szimbólumként jelzi az egykor virágzó kaukázusi kultúra erdélyi jelenlétét. A kötetben megjelenő tanulmányok közül három kifejezetten ennek a városnak a történetéhez kötődik, jelezve ezzel azt, hogy az egyetemünkön meginduló örmény történeti kutatások kezdetben főleg az erzsébetvárosi örmény hagyatékhoz, a város örmény közösségéhez kapcsolódtak.

A kutatásokért és a könyv megjelenéséért számos támogatónak tartozunk köszönettel. Köszönetet mondunk dr. Jakubinyi György örmény apostoli kormányzónak, gyulafehérvári érseknek, aki engedélyezte az erdélyi örmény hagyatékokban való kutatást. Ugyanígy köszönet illeti a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának és Történettudományi Intézetének vezetését. Külön hálával tartozunk Viitelár Mária erzsébetvárosi örmény egyházközségi tanácsosnak, az ő segítségével nem valósulhattak volna meg az erzsébetvárosi örmény közösségre vonatkozó forrásfeltárások.

Piliscsaba, 2006. március 20.

A kötet szerkesztői

PUSKÁS ATTILA

AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ ÉS AZ ÖRMÉNY KATOLIKUS EGYHÁZ IDENTITÁSTUDATA

Egy nép identitástudata az események belső kölcsönhatásában bontakozik ki. Jelen esetben az örmény népről van szó – esetükben ez a kérdés egy sajátos formában tevődik fel. Amikor az örmény népről hallunk, akkor egyértelműen az 1700 éves kereszténység jut eszünkbe, amelyet néhány évvel ezelőtt itt Budapesten, de még Rómában is csodálatosan ünnepeltünk meg. Azóta beszélhetünk örmény népről, amióta a keresztény örménységről is beszélhetünk. A kettő összefonódik.

Az első látásra egyszerű ténynek azonban vannak kifejezetten örmény sajátosságai. Az első ilyen sajátossága az *apostoli öntudat*. A másik meghatározó sajátossága a *harára/határba helyezettség*, amelynek kettős vonzata van: elsősorban a *kereszténységből adódó határhelyzetre* vonatkozik (a kereszténység és pogányság, de kereszténység és kereszténység között), *másodsorban a történelmi-földrajzi határhelyzetre*. A kettő összefügg, ugyanis a keresztény Örményországról beszélünk a pogány Perzsa Birodalom és a keresztény Bizánc szomszédságában, az Ararát körüli területeken.

Az alábbiakban annak vizsgálatára szorítkozunk, hogy megfigyeljük az örmény nép kereszténnyé válásnak külső és belső mozgatórugóit. Ez egy folyamat, amelyben történelmi események, vallási kérdések kölcsönhatásában bontakozik ki az örmény egyházi öntudat, függetlenül apostoli vagy katolikus jelzőjétől.

1. AZ ÖRMÉNY EGYHÁZ IDENTITÁSÁNAK APOSTOLI ELEME

A *gregorián* és *apostoli* jelzők közötti különbségnek történelmi-ideológiai gyökere van, és használatuk attól függ, hogy melyik kifejezést részesítjük előnyben:

A) A *gregorián* megnevezés a Leontius püspök által a kappadóciai Cezareában püspökké szentelt Világosító Szent Gergely nevéhez fűződik, aki III. Trdat királyt megkeresztelte. Ennek az elméletnek elemzői szeretik azt állítani, hogy Gergely Rómába is ellátogatott, ami egyes vélemények szerint legenda.¹ Ez az esemény nemcsak egyháztörténeti szempontból fontos, hanem az örmény nép

¹ III. Trdat megkeresztelkedéséről és az ország kereszténnyé válásáról beszámoló történelmi forrás a 491 körül keletkezett Agathangelosz. *Inglisian, Vahan: Agathangelos. Lexikon für Theologie und Kirche.* Hsg. Walter Kasper. Freiburg–Basel–Wien, 1986–2000. (A továbbiakban: LThK²) vol. 1. 184.

öntudatát is meghatározta. Nincs a világon olyan örmény templom, amelyben ne találkoznánk az esemény ábrázolásával.

B) Az örmény egyház apostoli eredete Tádé és Bertalan apostolok tevékenységéhez kötődik és a róla szóló szíriai Tádé/Addai ókeresztény legendához fűződik. E szerint az edesszai Abgar Ukkama király hallva Jézus csodálatos tevékenységéről, magához hívta, hogy gyógyítsa meg és uralkodjon vele. Jézus Tádé apostolt küldte maga helyett.² A történelem a királyt az „örmények” királyának is ismeri, amiből arra lehet következtetni, hogy Tádé Örményországban is működhetett, és itt szenvedhetett vértanúhalált Sanatrak király idejében, akit a legenda Abgar fiaként emleget.

Ez a történet egy Abgar történetétől független korábbi örmény legenda (*Szt. Tádé vértanúsága*) elemeit tartalmazza, amely beszámol egy keresztényellenes Sanatrak királyról, akit semmi rokoni szál nem fűzött az edesszai udvarhoz. Ebből annyi felel meg a történelmi valóságnak, hogy a 2. században valóban létezett egy Sanatrak nevű örmény király, aki a kor szellemének megfelelően, valószínűleg a szomszédos Római Birodalommal való jó viszony megőrzése érdekében üldözte a keresztényeket. Így a Tádé-legendának (és a Szent Bertalan-legendának) is lehet valós alapja.³

Egyes örmény történészek így szívesebben emelik ki az örmény egyház apostoli eredetét, amelynek következtében minden örmények pátriárkális székének számozását (eltérő jelöléssel) Szent Tádé apostollal kezdik.

Az örmény apostoli egyház megnevezés azonban metodológiailag olyan szempontból helytelen, hogy pl. a Rómával egyesült örmény katolikus egyház is apostoli, amennyiben Péter székéhez kötődik, sőt ha úgy vesszük „még apostolibb”, hiszen Péter apostolfejedelem volt.

2. AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNELMI ÉS TEOLÓGIAI KÉRDÉSE

2.1. Az örmény egyházi hierarchia kialakulása

A jelenlegi Örmény Köztársaság méreteit többszörösen meghaladó történelmi Örményország nem csak manapság határterület a kereszténység és az iszlám között. A történelmi keresztény Örményország Világosító Szent Gergelynek püspökké szentelése után egyértelműen a Keletrómai Birodalom hatása alá került egyházi és politikai szempontból.

A kereszténység felvétele és Bizánc közelsége viszont nem biztosította a zavartalan vallási és politikai életet, mert a béke és a fejlődés a rómaiak és a perzsák

² *Habbi, Joseph*: Abgar, leggenda di. In: *Dizionario Enciclopedico dell'Oriente Cristiano*. Ed. Edward G. Farrugia, Roma, 2000. (A továbbiakban: DEOC) 3–4.

³ *Vö. Hage, Wolfgang*: Armenien I. *Theologische Realenzyklopädie*. Hsg. Gerhard Krause, Gerhard Müller. Berlin–New York, 1975–2000. (A továbbiakban: TRE) vol. 4, 42.

politikai csatározásának és érdekeinek függvénye volt. Békeidőben az örmény egyház teljesen bekapcsolódott a keresztény világ életébe és Világosító Szent Gergelynek, valamint fiának – aki egyben koadjutora is volt – Partev Szent Arisztakesznek (325–333) niceai jelenlétéről tanúskodnak a zsinati dokumentumok (nevük szerepel a zsinati munkálatokat lezáró aláírók között). A kapcsolat fenntartása ellehetetlenedett Örményország 387-ben vagy 390-ben bekövetkezett felosztása után a két nagyhatalom, a keresztény Keletrómai Birodalom és a pogány Szaszanidok dinasztiája által uralt Perzsia között.⁴ A nagyhatalmi „megegyezés” értelmében az ország nagyobb fele, mintegy négyötöde, a perzsák uralma alatt egy *marzipán* vezetése alá került (Perzsa/Felső-Örményország), míg a kisebb rész a „*divide et impera*” római elve szerint három részre osztódott és egyértelműen Bizánc befolyása alá került (Görög/Római/Alsó-Örményország).⁵

Ennek ellenére egy erős örmény keresztény identitástudat alakult ki. Az egyházi élet színpada Perzsa-Örményország területére került, ahol a Szent Gergely családjából származó Partev Szent Izsák katolikosz (387–436) figyelme egyértelműen a kereszténység megőrzésére és az ország vallási függetlenségének megtartására, a nemzeti és vallási identitás megtartására irányult.

A törekvés a mostoha politikai helyzet ellenére sem maradt eredménytelen, hiszen ekkor alkotta meg Meszrop Masdoc *vardapet*⁶ és Sahak az örmény ábécét, ami lehetővé tette az anyanyelven működő iskolák megnyitását és a Szentírás népnyelvre fordítását.⁷ Ez szinte egyértelműen maga után vonta a liturgikus reformot és a korábban szír–görög nyelven végzett szertartások nyelvének megváltoztatását. A klasszikus örmény nyelv (*grabar*) ettől a kortól lett az örmény liturgia hivatalos nyelve. Ugyancsak ekkor készültek el a kor teológiai műveinek örmény fordításai is.⁸

Izsák pátriárka és Masdoc *vardapet* népnevelő munkája páratlan nemzeti és vallási öntudatot, valamint felemelkedést eredményezett, amiért az utókor joggal nevezi korszakukat Örményország kulturális és egyházi virágkorának, és az 5. századot az „arany századnak”.⁹ Nem véletlen, hogy a boldogemlékű II. János Pál pápa így írt I. Karekin ecsmiadzini katolikosznak 1999. június 29-én, Szent Péter és Pál apostolok ünnepén: „A nemzeti ábécé kifejlesztése szerzetes Masdoc által egy lényeges lépést jelentett Örményországban egy új keresztény kultúra kialakulásában”.

4 A kérdés történelmi háttéréről lásd Grousset, René: Histoire de l'Arménie. Paris, 1984. 152–164; Petrowicz, Gregorio: Appunti di storia della Chiesa Armena. (Sec. IV–XI) Roma, 1974. 7.

5 Mutafian, Claude (a cura di): Roma-Armenia. Roma, 2001. 92.

6 A *vardapet* az örmény egyházi hierarchia egyik foka, különféle fokozatai vannak. A *vardapet* beiktatásán a püspök átnyújtja neki a *kavazant*, a *vardapeti* botot.

7 Zekiyán, Boghos Levon: Das Verhältnis zwischen Sprache und Identität in der Entwicklung der armenischen Nationalbewußtseins. In: Über Muttersprachen und Vaterländer, Hsg. Gerd Hentschel. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1997. 277–297.

8 Egyes patrisztikai művek csak örményül maradtak fenn, ezeket a jereváni Matenadaranban, a szovjet időben épült levéltárban őrzik.

9 Vö. Uluhogian, Gabriella: seculo: il „Secolo d'oro”. In: Mutafian, Claude: i. m. 83–88.

A nagyarányú népnevelő munka egyházpolitikai hatása egy önálló egyházi hierarchia kialakulása volt, ami lehetővé tette a perzsák által uralt örmény területeken az egyházi *iurisdicti*ót, aminek kifejezésére Izsák pátriárka felvette az „*örményországi katolikosz*” címet. Az örmény egyház önállósulásának útján mérföldkövet jelentett az új lelki központ megteremtése. A legenda szerint maga az Egyszülött mutatta meg az építendő templom helyét, innen a helység mai neve: *Ecsmiadzin* (jelentése: „*az Egyszülött alászáll*”), amely az apostoli-örmény pátriárka székhelye. Itt a székesegyház közepén ma is őrzik azt a követ, amelyre a legenda szerint az Egyszülött alászállt. A legenda valószínűleg egy ideológiai alapot jelentett ahhoz, hogy az örmény egyház bizonyítani tudja függetlenségi törekvésének „isteni” akaratát és eredetét.¹⁰

Az első századokban tehát egy virágzó egyházi kulturális élettel találkozunk Örményország területén. Az örmény identitást alapvetően az egyházi élet adta meg, amiért az örménység ekvivalens fogalom lett a kereszténységgel. Mélyrehatóan fogalmaz II. János Pál pápa erre vonatkozóan: „a teljes keresztény ökumene missziós, lelkiségi, liturgikus örökségből merítve fejlesztette ki az örmény apostoli egyház saját identitását, amely a Lélek általi nagy nyitottsága révén tűnt ki a különféle szomszédos népek hagyományai között. Az évszázadok során egy termékeny kapcsolata alakult ki a szír, bizánci és latin hagyománnyal.”

2.2. Az örmény apostoli egyház történelmi teológiai identitásának kérdése

A határokon átnyúló nemzet- és egyházpolitika egyértelműen szálkát jelentett a kteszifontesi udvar szemében, ahol az örményeknek állandóan tisztázniuk kellett Bizánchoz fűződő kapcsolataikat. Ilyen szempontból érthető V. Vahram perzsa uralkodó (420–438) törekvése Bizánc hatásának csökkentésére és Örményország folyamatos iranizálására, amit a szír egyházi befolyás növelésével próbált elérni, noha nem riadt vissza az egyházi ügyekbe való erőszakos beavatkozástól sem.¹¹

Ilyen történelmi helyzetben érthető az örmény „földalatti” hierarchia látszólagos távolságtartása a keresztény ortodoxia örékek tekintett Bizánctól, és érthető távolmaradása a Nesztóriuszt és követőit elítélő efezusi zsinatról (431) is.¹² Bármilyen úton-módon értesült az örmény egyház a zsinat határozatairól, tény az,

10 Az örmény egyház autokefaliája nem jelentette a Bizánccal való kapcsolata teljes megszűnését, ezt Arahezacai Giut (461–478) és Othmseci Babgen (490–516) pátriárkák esete bizonyítja, akik Bizánccal a perzsa elnyomás ellenére is élénk kapcsolatot tartottak fenn. Parpeci Lázár történetíró számol be arról az esetről, amikor Peroz perzsa király felelősségre vonta Arahezacai Giut katolikoszt (461–478) Bizánchoz fűződő kapcsolatai miatt, aki azzal magyarázta ki magát és kérte a „királyok királya” bocsánatát, hogy a rómaiaknál, Bizánccban kapta tudományos képzését, és itt számos barátja van. Ugyanakkor amiatt is bocsánatot kért, hogy honfitársai Bizánctól vásárolják ruháikat, „hiszen olyant sehol máshol nem találnak”. *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche*. In: *Das Konzil von Chalkedon*. Hsg. Grillmeier, Aloys –Bacht, Heinrich. Würzburg, 1953. 362.

11 *Grousset, René: Histoire de l'Arménie...* i. m. 184–187.

12 *Denzinger, Heinrich: Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum* (deutsche Ausgabe Hsg. von Peter Hünermann). Ausgabe auf CD-ROM 1997. 280–299.

hogyan a működésében korlátozott pátriárka számára fontos volt az ortodox hit hirdése és megvallása.

Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a bizánci kapcsolattartás a perzsa uralkodó vallási toleranciájának függvénye volt. V. Vahram vallásilag nyitott és megértő magatartása alapján politikai realitás és éleslátás fedezhető fel, amivel felismerte, hogy Örményország folyamatos iranizálásának és beolvasztásának egyetlen sikerre vezető útja a szír kereszténységgel való kapcsolatok megerősítése és ezzel párhuzamosan Bizánc befolyásának csökkentése. Utódját, II. Jazdgard királyt (439–457) azonban más meggyőződés vezérelte, és más politikai eszközökkel próbálta elérni a keresztény örmények beolvasztását a pogány Perzsa Birodalomba. Ez a kor az örmény történelem első évezredének letragikusabb ideje, ami az örménység életfelfogását és identitását a mai napig meghatározza. Az örmény történelemírás nehéz szívvel emlékezik meg az Awarayr falu melletti ütközetről, ahol a többszörös túlerővel szemben az örmény csapatok elvesztették a csatát. Az örmény identitást a kereszténységen túl ez is erősen meghatározta. Az awarayri csata – mint az igaz hitért vértanúsáig menő kiállítás eszménye – a zsidó nép történetére emlékeztet a Makkabeusok idejében, és ahogyan Claudio Gugerotti rámutatott, megteremtette az örmény nemzeti öntudatban a ma is erősen jelenlevő „vértanúság ideológiáját”¹³, amely a 20. századi törökországi örmény népirtásban szenvedő örmények identitását meghatározta.

2.3. Az örmény egyház teológiai identitása

Az örmény identitás szempontjából pozitív és meghatározó örmény–perzsa háború következményeit másként kell megítélni, ha ezt az örményeknek a világegyházzal való kapcsolata és az itt végbemenő események szemszögéből vizsgáljuk. Pontosan abban az időben, amikor a teljes örmény nemzetet mozgósították a perzsák elleni küzdelemben, a khalkédóni Szent Eufemia templomban 600 püspök gyűlt össze, hogy megvitassák az évszázados krisztológiai vita újabb pontját, Eutiché eretnekségét, és pontot tegyenek a vita végére. A kérdés a monofizitizmus – tulajdonképpen az első keresztény évszázadok teológiai kérdése – volt. Jézus Krisztus istenségének és emberségének problémája korántsem volt megoldva, hiszen mindkét tanítás végeredményében megegyezett: akár az Ige emberré válásának radikális értelmezése, ahol *háttérbe szorult az istenség*, akár az Ige megtestesülése, ahol *háttérbe szorult az emberség*. Krisztusban nem egy teljes, valóságos embert ismert, hanem egy „köztes” személyt (Ariusz), egy emberhez „hasonló” személyt (Apolinárisz), és alapvetően mindkettő az istenség és „emberség” szoros egységét tanította. Kétségtelen, hogy a későbbi teológia csak nagy nehézségek árán tudott kiszabadulni a kettősségből: ha a két természet egysége került előtérbe, fennállott a *monofizitizmus* és az istenség vagy emberség tagadásának veszélye, ellenben ha az Ige egyesülés utáni embersége is kihangsúlyozódott, fennállott a *difizitizmus* veszélye.

13 Gugerotti, Claudio: Vardan Mamikonian e l'ideologia martiriale. In: *Mutafian, Claude*: i. m. 90–92.

A krisztológiai vita két táborra osztotta a keresztény Keletet: az antiochiai és az alexandriai iskolára, amelyet eltérő filozófia (arisztotelizmus az első, platonizmus a második esetben) és teológia, szentírás-értelmezés jellemzett (pontosságra törekvő Antiochiában és Origenészre visszamenő allegorikus Alexandriában).¹⁴ Ez a gondolkodásbeli kettősség leginkább Nesztóriusz konstantinápolyi pátriárka és Cyrill alexandriai pátriárka között kirobbant viszályban mutatkozott meg, amely mintegy előre jelezte a khalkédóni zsinatot, jóllehet kezdetben mindkettőt ugyanaz a szándék vezette: az arianizmus és az apolinarizmus visszaszorítása saját egyházterületén.

Ennek a kérdésnek tisztázását szolgálta a 451 októberére Khalkédónban összehívott zsinat, melynek célja a téves tanok elítélésén keresztül egy olyan tétel megfogalmazása volt, amely mindkét történelmi iskola tanítását figyelembe vette és igényét kielégítette. Így született meg az a krisztológiai hittétel, amely felölelte a niceai, konstantinápolyi, efezusi zsinatok tanítását, majd Cyrill Nesztóriuszhoz intézett második levelét és a János pátriárka által aláíratott 433-as egységformulát, Leó pápa *Tomusát*. Az atyák szerint „egyetlen Fiút kell vallani, ugyanazt, aki tökéletes istenségében és tökéletes emberségében, [...], egy és ugyanazon Krisztust, Fiút, Urat és Egyszülöttet, akit két természetben keveredés, változás, megosztottság nélkül ismerünk el, ahol a természetek közötti különbség az egyesülés révén semmi esetre sem szűnt meg, hanem sokkal inkább megmarad minden természet sajátossága és egy Személyben és egy hypostasisban egyesül, nem oszlik meg a két természet között, és nincs szétválasztva”.¹⁵

A khalkédóni zsinat határozatait aláíró püspökök listájának vizsgálata során kiderül, hogy a majdnem teljesen beolvasztott Görög-Örményország klérusát is egyedül Manasse püspök képviselte.¹⁶ Eszerint az örmény egyház nagy része csak külső forrásból értesülhetett a zsinat döntéseiről, és a történelmi helyzetnek megfelelően a szír egyház jelentette a külső forrást.

A szír egyház tagjai azonban a monofizitizmus tévedésébe estek, emiatt adott volt a monofizitizmus veszélye az örmény egyház számára is. Két pontban szeretnénk ezt a kérdést felvázolni:

1. A szírek Beth Arsam Simeon niszibiszi püspök vezetésével érkeztek Dwinbe, Perzsa-Örményország egykori fővárosába, és látogatásuk egybeesett a Vthmszeci I. Babgen katolikosz (490–516) által a grúzokkal¹⁷ és albánokkal együtt joghatósági ügyek tisztázására 505–506-ban tartott dwini zsinat munkálataival.

A szír küldöttség célja egy hitvallás megszerzése volt, amellyel bebizonyíthatták a perzsa udvarban, hogy ugyanazt a hitet vallják, mint a rómaiak (Bizánc)

14 Jedin, Hubert: *Kleine Konzieliengeschichte*. Freiburg–Basel–Wien, 1959.

15 Denzinger, Heinrich: i. m. 302.

16 Inglisian, Vahan: *Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 361.

17 A grúz egyház 610-ig az örmény pátriárka joghatósága alá tartozott, mert a hagyomány szerint Világosító Szt. Gergely keresztelte meg a grúzokat és az albánokat is. Traina, G.: *Albania (caucasica)*. In: *Dizionario Enciclopedico...* Ed. Edward G. Farrugia, i. m. 24.; Roberson, Ronald: *Georgia, Chiesa ortodossa di*. In: *Dizionario Enciclopedico...* Ed. Edward G. Farrugia, i. m. 330 k.

és az örmények. A „királyok királya” ennek alapján biztosította volna számukra a szabad vallásgyakorlatot, hiszen a Niszibisziben és Szeleukiában megjelenő nesztoriánusok, akik 431 után kényszerültek Bizánc elhagyására, 498-ban egy pátriárkátust hoztak létre, ahonnan a keleti részeket, elsősorban Kinát és Indiát misszionálták. A nesztoriánusok azt hirdették, hogy az örmények és a görögök már elfogadták Nesztóriusz tanítását, és emiatt a perzsiai szír (monofizita) keresztények tévhitben élnek.¹⁸

A szír monofizita keresztények az ellenkező bizonyításával elérhették volna, hogy az őket üldöző hatóságok az újonnan megjelenő szekta ellen forduljanak.

A harminckét zsinati atya válasza, melyet a történelem *Az örmények perzsiai ortodoxoknak írt levele* vagy *Babgen első levele* címen ismer, a szír „ortodoxok” által kifejtett tanítás, a nesztorianizmus elítélése volt.¹⁹

2. Az örmény egyház a helyi zsinat után értesülhetett az egyetemes zsinat határozatairól, amelyről 506 után Babgen pátriárka Mersapuh tاراuni püspökkel közösen írt második levele (Babgen második levele) alapján szerezhetünk tudomást. A szír monofiziták elégedetlenek lehettek a pátriárka első levelével, és a nesztorianizmus hirdetőit pontosabban megjelölő és elítélő írást követeltek. Babgen második levelében az efezusi zsinatra kétszer is hivatkozva elítélte mindazokat, akik „két Urat ismertek”, és elfogadta a rómaiak „áldott királyának” *Henotikonát*. A khalkédóni zsinat ebben a levélben egy szinten szerepel Nesztóriusz tanításával, anélkül azonban, hogy kifejezetten elítélné azt, ami egyértelmű, hiszen Zénon császár *Henotikonja* sem ítéli el kifejezetten a zsinatot.²⁰

Meglepő azonban a zsinat körüli vita élharcosainak, írásaiknak és a császár rendeletének pontos ismerete, amire a legkézenfekvőbb magyarázat az lehet, hogy Babgen egy monofizita forrásból merítette ismereteit. Ezért Vahan Inglisian a levél tulajdonképpeni szerzőjének nem őt, hanem a szír monofizitát, Beth Arsam Simeont tarja.²¹ Véleményét osztja Gregorio Petrowicz is, aki hozzáfűzi, hogy Babgen sem a *Henotikon* igazi értelmét, sem Beth Arsam Simeon igazi szándékát nem értette, hiszen ha konzekvens lett volna, ugyanúgy el kellett volna ítélnie a „difizita” khalkédóni zsinatot is, mint ahogyan korábban kifejezetten elítélte az igazi difizitiumust, Nesztóriusz tanítását.²²

18 *Jedin, Hubert: Kleine Konziliengeschichte... i. m. 27.*

19 *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche... i. m. 364.*

20 Inglisian potosan idézi a levelet, melyet magyar fordításban közlünk: „Ügy hiszünk, ahogyan azt nekünk a szent atyáink, az igazság előharcosai, a 318 püspök Niceában áthagyományozták, és azok, akik Efezusban voltak; számúzzuk Nesztóriuszt, Ariuszt, Teodórt, Diodórt, Theodorétoszt, Eutichészt, Szamoszatai Pált, Ibászt, Akákioszt, Bartsumét, Bebet...” i. m. 367. (A szerző fordítása.)

A *Henotikon* (482) tulajdonképpen a konstantinápolyi szék befolyásának növelésére törekvő skizmatikus Akákiosz pátriárka műve. A pátriárka szándéka a monofizita befolyása alatt lévő alexandriai szék fölötti uralmának biztosítása volt, amiért Zénon *Edictuma* sokkal inkább egy egyházpolitikai dokumentum, melynek monofizita hangvétele az alexandriaiak megnyerését célozta.

21 *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche... i. m. 369.*

22 *Vö. Petrowicz, Gregorio: Appunti di storia della Chiesa Armena... i. m. 18.*

Egyértelmű, hogy az örmény pátriárka a szír egyházi érdekek csapdájába esett, és képtelen volt felmérni döntésének súlyát. Babgen nem ismerhette a *Henotikon* mögött rejlő politikai szándékot és az *edictum* ambivalens fogadtatását sem a Khalkédónhoz hű egyházi körök részéről. Viselkedése a Bizánchoz és a császárhoz való ragaszkodással magyarázható, akiben elődei a konstantini időktől kezdve az igaz hit örét és szimbólumát látták, és akihez politikai megfontolásból is ragaszkodtak. Így Zénon császár neve garanciát jelenthetett bármely vallási kérdésben, és a szír monofiziták igazhitűségét is bizonyította. Ugyanakkor az sem elhanyagolandó, hogy az örmények tette nem volt elítélendő Bizánc szemében, hiszen az ekkor uralkodó I. Anasztáziusz császár khalkédónellenes volt, és a zsinatot elfogadókkal szemben ellenségesen viselkedett, ahogyan erre Boghos Levon Zekijyan rámutatott.²³ Eszerint az örmények valóban Bizánc hitét vallották, függetlenül attól, hogy ez a hit helyes vagy helytelen volt.

Babgen levelének történelmi súlya azonban nem leértékelendő, még akkor sem, ha nem volt kifejezetten khalkédónellenes, vagy igazából nem tudta, mit cselekszik. Még abban az esetben is, ha félrevezetés áldozata lett és tudatlanságáért nem ő, hanem a történelmi körülmények felelősek, vallási meggyőződése és igazhitűségének alátámasztása érdekében a *Henotikonra* való hivatkozás lehetőséget adott a khalkédónellenes hangulat kialakulására a perzsa uralom alatt levő örmény területeken.

Beth Arsam Simeon mellett, hogy megszerezte a nesztorianizmust elítélő dokumentumot, felhívta az örmények figyelmét Khalkédón „tévedésére”, a két természet – két Fiú tanítására, és sikerült a zsinatot a nesztorianizmus megjelenítőjeként bemutatni. Mindezzel pedig hosszú távon szolgálatot tett a kteszi-fonetszi udvarnak is, elmélyítve a szakadékot Perzsa-Örményország és a Kelet-római Birodalom között, hiszen az örmények a *Henotikon* elfogadásával a Beth Arsammal való hitközösség révén eltávolodtak Bizánctól, ahol Khalkédón idővel, 519-ben teljes érvényre jutott.

A khalkédóni zsinat kifejezett elítélése azonban egy későbbi eseményhez kötődik, amikor az örmények a szírek jóvoltából újabb félreértés áldozatai lettek. Úgy látszik, hogy a szírek a korábbi misszió sikerén felbátorodva egy újabb kéréssel fordultak a „megértő” örmény egyházhoz. A *Levelek Könyvéből* értesülünk arról az írásról, amelyet egy Abdisho nevű szerzetes által vezetett szír küldöttség nyújtotta át Der Nerszesznek, Nagy-Örményország katolikoszának és az ország urainak. Az *ortodox szíreknek az örményekhez* címzett levele Beth Arsam Simeonához hasonló kérést tartalmazott: a szírek elpanaszolták, hogy az eretnekek üldözése miatt kihalófélben levő hierarchia erősítése érdekében szenteljék püspökké a küldöttség élén álló Abdisho szerzetest, aki visszatérése után gondoskodhat a szétszórt nyájról.²⁴

Abdisho felszentelése nem csak rituális kérdés volt, hiszen feltételezte a szentelendő igazhitűségét, ugyanakkor az örmény pátriárka sem szentelt volna

23 Vö. Zekijyan, Boghos Levon: *Storia della Chiesa Armena. Appunti schematici delle lezioni*, 2001–2002. Roma, 2002. V/2.

24 *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 371.

fel egy olyan személyt, akinek hitvallása különbözött volna sajátjától.²⁵ A kérés megvitatása ügyében Bagrevanti II. Nerszesz pátriárka (548–557) 552-ben egy újabb zsinatot hívott össze Dwinben, amely döntésében megerősíti a levél és a szír hitvallás átvételét, és biztosítja a szíreket, hogy a „mi hitünk, ... megegyezik az általatok bemutatott ortodox hittel”.²⁶ Khalkédón elítélésének dogmatikai alapját a püspökké szentelt Abdisho tanítása határozta meg: „elítéljük a khalkédóni szinódust és Leó Tomus-át, mert Krisztusban az egyesülés után is két természetet és két személyt (prosopon) vallanak”, ezzel pedig nem Szentháromságot, hanem négyiséget hirdetnek.²⁷

Az írás örmény krisztológiai jelentősége azon túl, hogy először találkozunk a *Triszaghió*nak a monofizita Fullo Péter által „akit értünk keresztre feszítettek” betoldásával,²⁸ a khalkédóni zsinat kifejezett és félreérthetetlen elítélésében rejlik. Az örmény egyház történelmében a II. dwini zsinaton végérvényes lett a Khalkédónnal való hivatalos szakítás és a monofizitizmus elfogadása, amely az örmény időszámítást is meghatározza.

A monofizitizmus azonban nem csak a perzsiai szírek révén terjedt Örményországban. A „*difiziták zsinatának*” elítéléséhez a monofizita alexandriai pátriárka, Ailurosz Timóteus († 477) tevékenysége is hozzájárult. Tsurtwav Mózes püspöknek az örmény patriarkális székiüresedés idején a monofizita Vartan Kherthoghhoz írt harmadik leveléből megtudjuk, hogy a püspök a „boldog” Timóteus írásainak birtokában volt. Ugyanazon szerző ideológiája fedezhető fel a Mózes püspöknek tulajdonított, jöllehet nagy valószínűséggel Vartantól származó, *A negyedik zsinat okairól* című műben. Ebben Timóteus örmény fordításban már meglévő írásait és az egyházatyák írásaiból összeállított szöveggyűjteményét használta, és ennek alapján sorolta fel azokat, akik a „zsinatot és a Tomos-t

25 *Petrowicz, Gregorio*: Appunti di storia della Chiesa Armena... i. m. 21.

26 *Inglisian alapján magyarul idézzük a* Levlek Könyvét. *Inglisian, Vahan*: Chalkedon und die armenische Kirche... i. m. 371. Az örmények szinte szó szerint idézik a szírek hitvallását, miszerint a próféták, apostolok és a három zsinat (Nicea, Konstantinápoly és Efezus) szerint vallják Krisztus „igaz és valódi” megtestesülését, és Nesztóriusszal szemben hirdetik, hogy a Szűzanya valóban Istenszülő. Jézus Krisztussal kapcsolatban vallják, hogy az „Isten-Logos valóban ember [...], amennyiben a Szűzanyától egy valódi testet, lelket és értelmet kapott. Szenvedett, megfeszítették és értünk keresztre feszítették, ahogyan ő akarta, valóságosan és nem csak látszat szerint, és semmilyen romlandóság nem volt benne. Mert a teste, amelyet tőlünk vett, a vele való egyesülés miatt romolhatatlan és dicsőséges volt. És ugyanazzal a testtel támadt fel [...]. Így dicsőítjük őt: ‘Szent Isten! Szent és Erősséges, Szent és Halhatatlan, akit értünk keresztre feszítették, irtalmazz nekünk!’ Elítéljük a tébolyult Nesztoriuszt, (Mopszvesztiai) Theodoroszt, ... és Kyroszi Theodoróoszt, a khalkédóni zsinatot, Leó Tomus-át, Apollináriszt, Eutichét és Szeveroszt.”

27 *Inglisian, Vahan*: Chalkedon und die armenische Kirche... i. m. 371.

28 *Schulz, Hans-Joachim*: Trisagion. LThK² vol. 10. 365. Az örmény liturgiában ma is ez a monofizita forma ismert a szentmisében és a zsolozsmában is, jöllehet a „*keresztre feszítettek*” kifejezés kizárólag Krisztusra értendő. Ezt bitonyítja pl. az ünnepi vesperásban a *Trisagiont* követő Mária-dicsőítés: „Legyen dicsőítve és áldva az örökké szent Szűz Mária, Krisztus édesanyja, közöld kéréseinket Fiaddal, a mi Istenünkkel”. Ora vespertina, Pontificio Collegio Armeno, Roma, s. a. 64. (*A szerző fordítása.*)

elutasítják és megátkozzák: Zénon, az ortodox király írása [...], a boldog Anasztáziusz, és Alexandriai Timóteus írásai...”²⁹.

Az örmény mű egy tipikus monofizita jellegű írás, amelyben a khalkédóni zsinat előtti krisztológia kerül előtérbe, és csak azt emeli ki a khalkédóni dogmából, ami kétségeit alátámasztja.³⁰ Timóteus leginkább egy örmény julianista monofizita teológiai irodalom³¹ és liturgikus hagyomány kialakulásához járult hozzá (ilyen pl. a *Triszaghion* monofizita éneklése, a szentmisében kizárólag bor használata, víz hozzáadása nélkül, amelyek jelenleg is örmény liturgikus szokások).

Az örményországi julianista monofizita irodalom bővülését és terjedését azonban egy belső egyházpolitikai és teológia kérdés is elősegítette. Az örmények mindvégig vallották, hogy a szomszédos albánok és grúzok Világosító Szent Gergely hatására vették fel a kereszténységet, sőt egyes vélemények szerint Meszrop Masdoc készített ábécét a grúzok számára is, letéve a grúz műveltség alapjait (amit ők a mai napig természetesen tagadnak). Tény azonban, hogy az örmény egyház a kezdetektől joghatóságot gyakorolt a szomszédos kaukázusi egyházak fölött, amelyek – mint láttuk – hivatalosak voltak az örmények zsinatjaira. A 6. században azonban úgy a grúzok, mint az albánok „difizita” körök képviselőivel kerültek kapcsolatba, amely egyértelműen az anyaegházal való kapcsolat elhidegüléséhez vezetett. Az albánok Partawi Abas idejében kapcsolatban álltak Jeruzsálemmel, ahonnan János püspök hívta fel figyelmüket a monofizitizmus veszélyeire, ami az albán egyház elszakadásához vezetett Gobehrean II. János (557–574) örmény pátriárka idejében. Hasonló eset állott fenn a grúz egyházzal is, ami a kemény khalkédónellenes Ahrbatani I. Ábrahám (607–615) örmény pátriárka idejében következett be, és aki a khalkédónellenességet próbálta érvényesíteni Kyrion pátriárka grúz egyházában is. Az örmény pátriárka mindkét egyház kiközösítése után megtiltotta híveinek a velük való asztalközösséget és a barátkozást, egyedül a kereskedést engedélyezve a zsidókkal szokásban levő törvények szerint.³²

29 Inglisian szerint az örmények Zénon császár dokumentumát is a pátriárka gyűjteményéből ismerték meg. Bővebben lásd *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 376–380.

30 A szerző elutasítja Kyroszi Theodorétosz írásait (amit az örmények Proklosz *Tomus*ából ismeretek), és az „eretnek” zsinatot legendásan mutatja be (eszerint a zsinatot megelőző időben *magistrik* érkeztek a száműzött Nesztóruszhoz, hogy magukkal vigyék Khalkédónba, amit csak halála akadályozott meg. Az írás tudni véli, hogy Kyroszi Theodorétosz meglátogatta Oszloposz Szt. Simeont Antiochia mellett, és arra kérte, hogy írja alá a zsinati döntéseket. Szt. Simeon állítólag ezt tűzbe vetette, és megátkozte Markion császárt). A szerző szerint a khalkédóni zsinat azért félrevezető, mert olykor egy és ugyanazon Krisztusról beszél, máskor viszont a két természetből való egységről beszél, ahol a két természet *keveredés nélkül* van jelen Krisztusban – és ez alapján két Fiút kellene ismerjünk, és a szent négyességet kellene valljuk. A zsinat tévesen és csak részlegesen idézett kifejezése a khalkédóni zsinat előtti krisztológia kifejezéstárából származik, és eltekint a dogmatikai fejlődés további eredményeitől. Bővebben lásd *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 395.

31 A julinaizmus örmény vonatkozásáról lásd *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 384, 395, 405–406.

32 *Traina, G.: Albania (caucasica)* i. m. 24; *Roberson, Ronald: Georgia, Chiesa ortodossa di...* i. m. 330 k.; *Esbroeck, Michel Van: Abraham v. Aghbatan.* In: *LThK³* vol. 1. 66.

Erre a politikailag megrázó időre tehető a khalkédóni kérdésre önállóan és megfontoltan reflektáló örmény krisztológia kialakulása, amelyet már Chosrovik tevékenysége előkészített, de a kiváló filozófiai és teológia műveltségű Odzneci III. János katolikosz (717–728) nevéhez fűződik. A katolikosz tevékenysége a teljes örmény egyház életében meghatározó. Az egyház liturgikus életében alapvető a Dwinben összehívott zsinat (719–720) 32 kánonja, ahol többek között megerősítették a keleti rítusok közötti egyedi szokást, a kovásztalan kenyér használatát a szentmisében, és továbbra is előírták a tiszta bor használatát, víz hozzáöntése nélkül. A pátriárka döntése nem ideológiai megfontolásból született, hanem az ősi hagyomány szeretetéből, ugyanis úgy vélte, hogy a tiszta bor használata Világosító Szent Gergelyre visszamenő hagyomány. A *Triszaghion* monofizita használatát is teológiailag megalapozottan ajánlotta, kiemelve, hogy ezt egyértelműen a második isteni személyre és nem a Szentháromságra érti. Krisztológiai szempontból azért jelentős az újabb dwini zsinat, mert a paulinusok³³ és a julianisták szektájának elítélésével utat nyitott egy önálló örmény teológia kidolgozásához, amelyben a pátriárkának kimagasló szerepe volt.³⁴

A pátriárka *Contra Phantasticoi* című művének teológiai jelentősége abban rejlik, hogy elsőként sikerült összefoglalni az összeegyeztethetetlennek tűnő monofizita és difizita tanítást, ami a khalkédóni zsinat mondanivalójának megértéséről, egyházpolitikai, doktrinális függetlenségről és élelétéről tesz tanúságot.³⁵ A mű elsősorban a julianisták ellen irányult, akik „félrevezető tanításukban Krisztus igazi emberségét rövidítették meg”. A katolikosz a helyes tanítást a cyrilli „egy-természet” tan tisztázásával próbálta bemutatni. Szerinte a megtestesülés után egyetlen természetről beszélhetünk Krisztusban, de ezt nem egy „folyékony test” formájában kell elgondolnunk. A pátriárka szerint a „megtestesült Ige egy természetéről” nem beszélhetünk a két természet azonossága értelmében, hiszen az Ige egyesíti önmagában a teremtetlen Logoszt és a teremtett testet, ami két különböző valóság. Ezért – tanítja – „ha elfogadod, hogy az Ige, amely az Atyától való volt, valóságos ember lett az embertől, akkor miért félsz attól, hogy Krisztusban megvalld az emberi természetet?... Szégyelled kimondani, hogy ‘két természet’? Akkor kell inkább félni, mikor Krisztus ‘egy természetét’ nem helyesen használod. [...] Ezért az atyák szégyenkezés nélkül két természetet vallottak Krisztusban, az istenit és az emberit, amikor így mondták: ‘két természet, mert ő Isten és ember’..., de nem ijedtek meg attól, hogy ‘egyet’

33 Jousard, Georges: Paulos v. Samosata. In: LThK² vol. 8. 213.

34 A zsinatról lásd Petrowicz, Gregorio: Appunti di storia della Chiesa Armena... i. m. 44.

35 A 724–726-ban megtartott manazkert-i zsinat *De synodis* dokumentuma, ahol elítélték a khalkédóni zsinatot és kihangsúlyozták Krisztus egy természetét, a történelmi kutatások szerint nem tulajdonítható a pátriárkának, és a zsinat célja sem az volt, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzon. A manazkert-i zsinat célja elsősorban a julianisták elítélése volt, ui. egyes szír szeverianus doktorok (Gábor és Barshabuh) azzal vádolták az örményeket, hogy Jézus testének romolhatatlanságát tanítják. Ilyen irányzat valóban létezett Örményországban, hirdetői Mairagomi János és tanítványa, Szarkisz voltak, erre utal Khertenawot Tódor *A Mairagomierek ellen c.* műve. A zsinati atyák elítélik a julianizmust és a szeverianizmus téves tételeit.

valljanak... kettős természetben.... [...] A Teremtő nem azért jött, hogy az általa teremtett természetet megsemmisítse, hanem hogy újjáteremtse. Mivel saját (isteni természetét) nem adta fel, következik, hogy az egyesülés (kötődés) miatt úgy az isteni, mint az emberi kimondható a másíkról, ami nem ugyanabból a lényegből való. Ez azt jelenti, hogy az emberré vált Isten-Ige, ..., ennek ellenére Isten maradt, és az ember, aki Istenné vált és. Istennek hívják, nem veszítette el lényegét... Ezért világos, hogy az a felfoghatatlan kapcsolódás, és nem a természetek megváltozása ad lehetőséget arra, hogy a megtestesült Igében egy természetet valljunk. Ezt hagyományozza át nekünk az igen bölcs alexandriai pátriárka, Cyrill.... [...] Az egyedi és csodálatos egyesülés miatt nincs semmi az egység ellenére; emiatt mindezt vallhatjuk Krisztusban: egy személy, egy hypostasis és egy természet. A testetlen Logos, ami az Atyától való, a mi testünket magára vette, amikor a mi emberi természetünkből való szentséges Szűz Máriától született. Minekutána önmagában a személyt a természettel összekapcsolta, személyét a testtel együtt 'egy természetnek' nevezzük. [...] Az egység miatt nem tagadom mindkét (természet) tökéletességét, és a tökéletesség miatt nem hátrálok meg attól, hogy egy Tökéletességről beszéljek..."³⁶.

Ha a pátriárka gondolatmenetét a krisztológiai fejlődés fényében elemezzük, világossá válik, hogy megértette és helyesen értelmezte Cyrill „egy természet” kifejezését és elkerülte a reális monofizitizmus veszélyét. A megtestesült Igében a természetek „egysége” nem jelenthet keveredést, mert a „természet szerint” a két természet származása Krisztusban különböző. Ezzel elkerülte Apolinárisz, illetve Eutichész tévedését, akik az egy természetet Krisztus emberi testének mennyei eredetével magyarázták. Az emberi természet és az isteni természet Krisztusban nem azonos, ezért szükségszerűen két természetet kell vallani Krisztusban, ahogyan ezt a zsinati atyák is tanították. A két természet Krisztusban csodálatos módon egyesült, de nem keveredett egymással, amiért mindkét természet tulajdonsága kimondható Isten megtestesült Igéjéről. Krisztusban a természet szerint két természetet kell vallani, de a csodálatos egyesülés és az egyesülés után a két természet szétválaszthatatlansága értelmében tulajdonképpen „egy természetről” beszélhetünk. Ez nem jelenti a két természet tagadását, és nem is jelenti a két természet azonosságát, hanem Jézus Krisztus személyi (alanyi) egységének kiemelését, aki egy személyben valóságos Isten és valóságos ember. Ez pedig egy teljesen khalkédonita értelmezés!

A két természet kapcsolatának sajátos értelmezése alapján nem fér kétség a katolikosz ortodoxiájához és khalkédonhúségéhez, annak ellenére, hogy hiányzik a zsinat kifejezett említése. A pátriárka később kiutasította az országból az inkább politikailag, mint vallásilag motivált, kémkedő görög khalkédonitákat is, döntése azonban inkább diplomáciai érzékre, mint kétkulacsosságra vall. Ortodoxiája mellett szól a görögökkel fenntartott kapcsolata, a konstantinápolyi Germanosz pátriárkával folytatott levelezése, aki őt tévedéstől mentesnek és igazhitűnek ismert, a katolikosz pedig „szentként” emlegette őt.

36 A fordítás alapjául Inglisian műve szolgált: *Inglisian, Vahan: Chalkedon und die armenische Kirche...* i. m. 411.

Odzneci összegző munkájával tulajdonképpen lezárult az örmény teológiának egy vitatott korszaka, és az örmény egyház monofizitizmusának kérdése hátterbe szorult, helyét pedig inkább egyházpolitikai, mint teológiai kérdések vették át.³⁷

A római (jelen esetben khalkédonita) és az örmény apostoli egyház közötti hitbeli és liturgikus hasonlóság és különbség kiemelése és az „örmény kérdés” tisztázása a teológuskörök munkásságának eredménye³⁸ és egyházi szinten az ökumenikus párbeszédnek egyik legragyogóbb példája. II. János Pál pápa így írt erről I. Karekinnak 1999. június 29-én, Szent Péter és Pál ünnepén: „Amikor VI. Pál pápa és I. Vazken békecsókot váltottak, egy új kapcsolatot pecsételtek meg egyházaink között. Ez 1971. május 9-én volt. Mennyi sikeres találkozás és eszmecsere közelített azóta bennünket egymáshoz! (...) Azóta, amióta Ön a II. Vatikáni Zsinaton mint megfigyelő jelen volt, fáradhatatlanul dolgozott egyházaink egységének megvalósulásáért. Amikor 1996-ban Rómába látogatott, aláírtunk egy Közös Nyilatkozatot, amiben örömmel emeltük ki, hogy »az ökumenikus kapcsolatok legújabb fejleményei és a keresztény szeretet és közösség szellemében folytatott teológiai beszélgetések sok félreértést kiküszöböltek, amelyek a múlt ellentéteinek és véleménykülönbségeinek örökségei voltak.«”

A Szentatya 1997. január 22-i általános kihallgatásán így emlékezett az eseményre: „teológiai megnemértés, nyelvi nehézségek, kulturális különbségek akadályozták meg évszázadokon keresztül a valódi párbeszédet. Nagy örömmelre megadta az Úr, hogy végre közösen vallhassuk meg hitünket Jézus Krisztusban, valóságos Istenben és valóságos emberben. Róla állítottuk a Közös Nyilatkozatban, hogy »valóságos Isten istenségében és valóságos ember emberségében; istensége egyesült emberségével Isten egyszülött Fiaának személyében, egy olyan egységben, amely valóságos, tökéletes, keveredés, váltakozás (alteráció) nélküli, megoszthatatlan és szétválaszthatatlan.«”

Ugyanezt emelte ki a Szentatya 1999-ben Péter és Pál apostolok ünnepén, ahol az ünnep szellemében rávilágított az igazi egység egyik meghatározó kérdésére is, és a római püspök szerepére: „Egy meghatározó kérdés a teljes közösség útján a római püspök tisztségét érinti. Péter utódjaként történt megválasztásom óta megpróbáltam ezt a tisztséget minden egyház szolgálataként kifejtetni. Péter küldetésétől sugalmazva állandóan igyekeztem – és továbbra is igyekezni fogok –, hogy az egység szolgája legyek.”

Az örmény teológia és egyház legmegfelelőbb megjelölésére talán jobban illik az újkeletű és „ökumenikusabb” *prekhalkédonita egyház* és teológia kifejezése, ugyanis ezzel az örményeket a kopt, káldeus, jakobita egyházak közé

37 Ide sorolhatjuk XII. Benedek *Cum dudum* levelét 1341-ből (az ún. *Errores Armenorum*) és a *fratres unitores* kérdését. Vö. Denzinger, Heinrich: i. m. 1006–1020, illetve Petrowicz, Gregorio: I fratres unitores nella Chiesa Armena. Euntes Docete, Commentaria Urbaniana 22(1969) 309–347.

38 Iyen értelemben Magyar István Lénárd: Az örmények kereszténysége Kelet és Nyugat egyházai között. In: Az örmény egyház története és művészete konferencia. Budapest, 1997. november 20–22. Bp., 1999. 18–20.

sorolja, amelyek elszakadtak a katolikus és az ortodox egyháztól, mert nem fogadták el a khalkédóni zsinat határozatait.³⁹ A monofizitizmus gyanúja azonban évszázadokon át megpecsételte az örmény egyházat. A római katolikus egyházat nemcsak az *extra ecclesiam nulla salus* elve vezette, amikor az örmény egyház „*visszatérítésére*” gondolt, hanem a hitbéli tisztaság elnyerése is, az „*eretnek-ség*” visszaszorítása Krisztus földi egyházában. Ez a meggyőződés vezette a katolikus egyház misszióját az örmény területeken. Az integralista római katolikus missziók kudarcba fulladtak, mégis kialakult az örmény katolikus egyház, amelynek ma önálló szervezete és identitástudata van.

3. AZ ÖRMÉNY KATOLIKUS IDENTITÁSTUDAT

Az örmény katolikus identitástudatnak kettős a gyökere. A közeledésnek egyértelműen politikai háttere van, és a ciliciai királyság megszületésével függ össze. Emellett azonban őszinte törekvéssel is találkozunk, amelynek célja a Rómával való kapcsolat keresése volt.

Az örmények kihasználva a történelmi helyzetet (a frankok edesszai vereségét), elérték azt, hogy Cilicia koronája 1188-tól II. Lewon báró fejére kerüljön, aki I. Lewon névvel „Kis Örményország” királya lett. Az örmények ebben az időben szoros kapcsolatba kerültek a latinokkal, ami kezdetben nagyon barátságos viszonyt jelentett. Ennek következménye pl. az örmény püspöki süveg, ami a római püspöki süveghez hasonlít, és amit az örmény gregorián és a katolikus egyházfő is használ.

A ciliciai királyság megalapításának és az örmény király megkoronázásának egyértelműen politikai jellege volt. A keresztes hadjáratokat elindító pápák ebben az erős keresztény tömbben látták a kereszténység jövőjét az araboktól és mongoloktól veszélyeztetett területen. Ezért amikor I. Hetum (1226–1269) a mongol betörés után elfogadta a mongol felsőbbbséget, a pápa kénytelen volt megerősíteni „lelki hatalmát”, és ferences és domonkos pátereket küldött az örmény területekre, ezzel egyértelműen bosszantva a Rómával ugyan jó barátságban élő, de egyházilag nem egyesült örménységet. A latinizálás odáig „fajult”, hogy II. Hetum (1289–1301) belépett a ferences rendbe.

A ciliciai örmény királyság – külső és belső csatározások miatt – Lusignan V. Leon (1374–1375) uralkodásával megszűnt, az uralmat átvették a mameluk törökök. Ezzel a kereszténység védőbástyája ezen a vidéken elpusztult, a ciliciai királyi címet átvette a ciprusi uralkodó és a Savoya-ház. Napjainkban csak elszórtan élnek örmény közösségek az egykori Cilicia területén, részben az 1915-ös örmény mészárlás miatt, ami a 20. század első genocidiuma!

Tény, hogy a latin szerzetesek missziós elvei azonban nem minden esetben feleltek meg a mai ökumenikus elveknek, és sokszor a prozelitizmust célozták.

39 *Habbi, Joseph: Dizionario Enciclopedico dell'Oriente Cristiano... i. m. 612.*

Így például II. Lewon a latin hitvallást tette le.⁴⁰ A ferencesek és domonkosok hatására a sísí 1307-es és az adanai 1316 (1317?)-es zsinaton az örmények elfogadták ugyan az uniót, amit a Keleten maradt örmények egyértelműen elutasítottak.

Örményországban is kialakult egy hasonló helyzet, szintén a ferencesek és domonkosok hatására. Megszületett az *Egyesültek Kongregációja* és a *nachicseváni érsekség*, ami egészen a 18. századig létezett, és ennek jogutódja talán a jelenlegi „frankok” örményországi érseksége, melynek első főpáosztora a konstancai (Dobrudzsa, jelenleg Románia) Nerses Der Nersesian (OMech.), akit Örményország függetlenné válása után, 1992. november 11-én nevezett ki II. János Pál pápa. Az érsekség székhelye az egykori Alexandropolis, ma Gjumri városa, fennhatósága kiterjed nemcsak Örményországra, hanem Grúziára, Azerbajdzsánra és Kelet-Európára, Erdély kivételével.

Az örmény és római katolikus egyház közötti kapcsolat és közeledés csúcspontját jelentett az 1439-es firenzei zsinat. Történelmi eseménynek számított, hogy 1439. november 22-én IV. Jenő pápa, nyolc bíboros, öt érsek, harmincöt pap, huszonöt apát és két örmény pap, Serkis és Tamás, aláírták az uniós formulát, amellyel akkori felfogás szerint visszatértek a katolikus egyház berkeibe.⁴¹ Az unió azonban csak addig tartott, amíg az örmény területek a római egyházat képviselő Genova hatalma alatt voltak,⁴² és elhidegült a viszony, amikor a mamelukok elárastották az országot. Mindez talán bizonyítja, hogy a firenzei uniónak csupán politikai jelentősége volt, és nem mély vallási meggyőződésből született. 1475-ben a katolikoszátus újra elszakadt Rómától, és a katolikus örményeknek nem volt saját püspökségük. A pápa ezért 1650-ben megalapította az Örmény Kollégiumot, amelynek jogutódja az 1893-ban XIII. Leó által alapított Leoninum (*Pontificio Leonino Collegio Armeno*).

A firenzei zsinaton azonban történt egy olyan esemény is, amelynek közvetett eredménye az örmény katolikus hierarchia megszületése a galíciai területeken, Lemberg (ma Lviv, Ukrajna) központtal. Az itteni örmény katolikus hierarchia megszületését az is meghatározta, hogy 1439. december 15-én a korábbi uniós egyezménytől teljesen függetlenül a lembergi Gergely püspök aláírta a Rómával való „egyesülést”, amely Gregorio Hofmann szerint a későbbi unió „prelúdiuma” volt. 1630-ban ugyanis Toroszovics Miklós lembergi érsek aláírta az egyesülést, amit a Barberini pápa, VIII. Orbán 1635-ben megerősített. Örmény katolikus szempontból az 1630-as esztendő azért meghatározó, mert ez az örmény katolikus hierarchia és egyház megszületésének *igazi dátuma*.⁴³

40 *Oudenrijn, Marcantonio van den*: Armenien. In: Lexikon für Theologie und Kirche. Hg. Josef Höfer, Karl Rahner. Freiburg–Basel–Wien, 1957–1965. (A továbbiakban: LThK) vol. I. 871.

41 *Exultate Deo* kezdetű uniós bulla, vö. *Dizionario Enciclopedico dell’Oriente Cristiano*. I. m. 1310–1328.

42 Vö. *Hofmann, Gregorio*: La chiesa cattolica e il popolo armena. La Civiltà Cattolica (1944), quaderno 2256., 357.

43 Vö. *Petrowicz, Gregorio*: I fratres unitores nella Chiesa Armena. *Euntes Docete, Commentaria Urbaniana* 22(1969) 309–347.

Ha időben követjük az eseményeket, akkor figyelmünk az antoniánus és a mechitarista rendre irányul. Az örmény antoniánusok Remete Szent Antal életpéldáját követték, a rend a 18. században jött létre latin kezdeményezésre az örmények misszionálása céljából. A rend azonban 1871-ben majdnem teljes egészében megszűnt, egyesek szerint szellemiségét a bzmomari Pátriárkális Klérus viszi tovább.⁴⁴ A mechitarista rendet Szent Benedek regulája alapján Sebastei Mechitár (vigasztaló) (1676–1749) alapította 1701-ben, Konstantinápolyban. 1717-ben költözött a Velence melletti Szent Lázár szigetre, amely egykor a lep-rások szigete volt. A sziget hamarosan a nyugati örménység egyik legfontosabb kulturális központja lett. A rend azonban két kongregációra szakadt: Ordo Mechitaristarum Venetiarum és Ordo Mechitaristarum Vindobonensis. Az idősebb örmény szerzetesek 1773-ban Triestbe költöztek, majd 1810-ben Babikian apát vezetése alatt Bécsbe, ahol a most már róluk elnevezett utcában megalapították a mechitarista kolostort, könyvtárat és kulturális központot. A két kongregáció 2000-ben egyesült.⁴⁵

Az örmény katolikus egyház életében meghatározó a libanoni örmény katolikus patriarchátus, amely az örmény katolikus identitás sziklájának számít. A patriarchátust XIV. Benedek pápa 1742. november 26-án hozta létre, és első pátriárkája az Aleppóból Libanonba menekülő Abraham Ardzivian, aki később az I. Péter nevet vette fel (1742–1749). A Bolognai Egyetem könyvtárában négy értékes örmény evangélium található, amely egyértelműen bizonyítja a pátriárka pápahűségét: „Jézus Krisztusnak örmény nyelvű és az örmény idő szerint 593-ból, vagyis 1144-ből származó négy szent evangéliumát, amelyet nem sokkal ezelőtt a mezopotámiai Edesszában lévő Szír Szent Efrém kolostorban egy ólomdobozban az oltár alatt találtak meg, Péter Ábrahám Neser, ciliciai örmény pátriárka ajándékozta nagy jótevőjének, Öszentsége XIV. Benedek pápának az úr 1743. esztendejében.”

A két személy közötti kapcsolat meghittebb volt, és kapcsolatuk jobb jövőt ígért, mint a firenzei zsinat uniója. A patriarchátus székhelye a biztonságot ígérő libanoni hegyekben, Harisszában volt, majd 1749-től néhány kilométerrel távolabb, Bzommárba került át, ami jelenleg is XIX. Nerses Péter székhelye. Bzommar fennhatósága alá tartozik Cilicia, Szíria, Palesztina és Egyiptom, de Óboldogsága gondján viseli az egész világ örmény katolikusainak gondját.⁴⁶

Ugyanígy gondja van az erdélyi és magyarországi örményekre is, akik már régóta élnek a Kárpát-medencében, de nagy részük a 17. században érkezett

44 Hoffmann, Konrad: Antoniusorden. LThK vol. 1, 676.

45 Mechitaristákról lásd Oudenrijn, Marcantonio van den: M(e)chitaristen. LThK vol. 7. 223.

46 Róma tulajdonképpen minden püspökséget alárendelt neki, kivéve Konstantinápolyt (Isztambul), ahol a korábban latin fennhatóság alá tartozó örmények az 1750-es években egy saját vikáriust kaptak, aki azonban továbbra is a latin apostoli helynök fennhatósága alá tartozott. 1830-ban azonban az örmények egy önálló érsek-primást választottak, és ezzel kiszakadtak a latin fennhatóság alól, ugyanakkor a ciliciai pátriárkához sem tartoztak. Így de facto három örmény katolikus hierarchia létezett egy időben: Lembergben, Isztambulban és Bzomárban.

Erdélybe, I. Apafi Mihály fejedelem hívására.⁴⁷ Magyarországon és Romániában többen nem tartják örményeknek őket, mert idővel beolvadtak a magyarságba, és anyanyelvük a magyar lett.

Vallási szempontból lényeges, hogy az erdélyi magyarok folytonosan ki voltak téve egyfajta latinizáló törekvésnek, amit ők maguk is szívesen fogadtak, hiszen a római rítus sokkal „lazább” volt bizonyos egyházfegyelmi kérdésekben (pl. böjt). Az örmény katolikus paphiány is hozzájárult az örmény katolikus identitástudat csökkenéséhez.

ÖSSZEFOGLALÓ

Egy népi identitás kialakulásának vizsgálatába csakis a nép történelmének behatóbb ismerete vezethet el. Tanulmányunkban csak azokat a szempontokat próbáltuk kidomborítani, amelyek fordulópontot jelentettek az örmény történelemben és az örménység önazonosságában.

Az örménység kialakulásában lényeges szempont a kereszténység. Ez nemcsak mint történelmi esemény fontos, hanem kihatását tekintve is meghatározó. Ehhez szorosan kapcsolódik a *martyrium* eszméje, ami nemcsak a régi idők századaiban vált az örménység lételelemévé, hanem végigkíséri az örmény történelmet egészen az 1915-ös népirtásig, aminek szintén vannak vallási gyökerei. Az esemény különösen Ó-Romániában meghatározó, ahol a már meglévő örmény közösségek befogadták a menekülteket, és ennek következtében él az örmény iskola és nyelv.

A krisztusi öntudaton túl, ami a jelenlegi szovjet utódállamban, az Örmény Köztársaságban sajnos már kevésbé tapasztalható, meghatározó az örmény apostoli egyházhoz való tartozás. Ez Bizánc és Róma szempontjából egyaránt lényeges elem, hiszen az örménység mindkettővel szemben külön egyházi szervezetbe tömörült, és látszólag tanbelileg is eltért mindkettőtől. Ez az állapot jelenleg – ami a katolikus egyházat illeti – túlhaladott.

Romániában és Magyarországon meghatározó az örmény katolikus és az örmény egyházhoz való tartozás is. Ennek kiemelése azért fontos, mert különösen a kommunizmus bukása után egyesek téves ökumenizmus szellemétől indítatva a kettő összemosására törekedtek. A hivatkozási alap Magyarországon és Romániában az örménység volt, amit az örmény nyelv ismeretéhez kötöttek. Ez azonban olyan szempontból történelmietlen álláspont, hogy az erdélyi és magyarországi örménység a több mint két évszázados itt-tartózkodás után elvesztette anyanyelvét, és anyanyelve a magyar lett, de örmény öntudatát mindvégig megőrizte. Téves tehát az örmény identitást csak a nyelvhez kötni, és sokkal ésszerűbbnek tűnik a vallási hovatartozáshoz és a származáshoz kapcsolni, figyelembe véve egyrészt, hogy az évszázadok folyamán az örménység egyesült Rómá-

⁴⁷ A kérdésről bővebben: *Ávedik Lukács*: Szabad királyi Erzsébetváros Monográfiája. Szamosújvárt, 1896.

val, máriszt, hogy az örmény származású magyarok (örmény-magyarok) tudatában vannak és nem rejtik véka alá örmény eredetüket.

Még ha a jelenlegi örménység nagysága csak árnyéka elődeinek, megvan benne az az erős örmény öntudat, amely évszázadok során minden veszély, üldöztetés és pártoskodás ellenére összetartotta és megtartotta. És pontosan emiatt lehet még jövőjéről beszélni.

ATTILA PUSKÁS

ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH AND THE IDENTITY CONSCIOUSNESS OF THE ARMENIAN CATHOLIC CHURCH

Christianity is one of the most defining elements of the Armenian people. Today when we hear about the Armenians, we think almost immediately about those events which happened more than 1700 years ago, when Gregory the Illuminator baptized the Armenian king. Since then, the Armenians and Christianity have become closely connected with one another.

Being baptized, the Armenians were attracted by the Byzantine Empire. Because of this there would be a division between the Christians and the pagans, and subsequently amongst the Christians themselves. Christian Armenian culture, which had formed on the edge of the pagan Persian Empire, had discovered their enemies in every kind of pagan element.

The bloody fight to remain in Christendom became the main stimulus of martyrdom, which began after the Persian wars in the 5th century and lasted until recently, as seen in the Turkish genocide of 1915.

There was also a division, a border between the various Christian churches. This border which still exists nowadays too is a result of the fact, that Armenians, on the one hand aspired to obtain their independence, and on the other hand were fighting continuously against pagans who had split from the central Christian doctrine. The Armenian Church – the autocephaly and the historical surroundings unfortunately led to a dogmatic detachment – separation. The result of this is an edifying example of the dialogue in ecumenical spirit from the start of the 20th century.

For this reason, the life of Armenian Christianity, mostly after the occupation of Constantinople, was determined by its relationship with Rome. Roman-Armenian relations, which also had political connections, were fitted into the proselyte objects of the Roman church of that time. The outcome of this relationship is the Armenian-Catholic Church, which included many „Roman” traditions, which can also be found today in the life of the Armenian apostolic church.

PÁL JUDIT

ÖRMÉNYEK ERDÉLYBEN A 18–19. SZÁZADBAN*

AZ ÖRMÉNYEK BETELEPEDÉSE ERDÉLYBE

Az örmény népesség jelentős része a középkor óta diaszpórában él. Szétvándorlásuk különböző időszakokban és útvonalakon történt. Európában és Ázsiában szinte nincs fontosabb kereskedelmi telephely, ahol ne élt volna néhány örmény család is az elmúlt évszázadokban. Régiókban jelentős számban a Krím-félszigeten telepedtek le, ahonnan később továbbvándoroltak főképp Lengyelország felé. Dél-Lengyelországban már a 14. században gazdag örmény telepek alakultak ki; gazdagságukat főleg a fűszer-kereskedelemben betöltött fontos szerepüknek köszönheték.¹ Miután Kaffát elfoglalták a törökök, a 15. század második felében a krími örmények nagy része Lengyelországba menekült, ahol jelentős kiváltságoknak örvendtek, és fokozatosan a kezükbe került Lengyelország keletre irányuló kereskedelme. Galíciában a 13. század óta folyamatos az örmények jelenléte; központjuk Lemberg volt, ahol az örmény püspök is székelte. A régióban² valószínűleg Galícia volt a kiindulópontja az örmények továbbterjedésének.

Moldvában az örmények megjelenését igen korai idősakra tehetjük; feltehetően már a 14. században fontos tényezőt jelentettek az akkor alakuló állam éle-

* Jelen tanulmány részei már megjelentek az alábbi helyeken: *Pál Judit*: Az örmények a Székelyföld gazdasági életében a 19. század közepéig. In: *Tradicciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák*. Szerk. Lipták Dorottya, Ring Éva. Bp., 1996. (Gazdaság és társadalomtörténeti füzetek, IV.) 35–50.; *Pál Judit*: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. *Erdélyi Múzeum* LIX (1997) 1–2. sz. 104–120.; *Pál Judit*: Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In: *Kötődések Erdélyhez*. Szerk. L. Balogh Béni. Tatabánya, 1999. 64–73.; *Pál, Judit*: Das Bild der Armenier in Siebenbürgen. *Siebenbürgische Semesterblätter* (München). XII (1998) Nr. 1–2. 68–76.; *Armenier im Donau-Karpaten-Raum, im besonderen in Siebenbürgen*. In: *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*. Hrsg. Löwe, Heinz-Dietrich-Tontsch, Günther H.-Troebst, Stefan, Köln-Weimar-Wien. Böhlau, 2000. 121–138.

1 *Sashalmi Endre*: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala Báthori István korában. Idegen kereskedőelemek az erdélyi fejedelemségben. In: *Történeti tanulmányok Dél-Pannoniából*. Szerk. Fülöp Miklós-Vonyó József. A dél-dunántúli történészek II. regionális konferenciájának válogatott előadásai. Pécs, 1988. december 18–19. Pécs, 1994. 50–51.

2 *Schünemann, Konrad*: Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias. In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. Szerk. Angyal Dávid. Bp., 1933. 214–216.

tében, főképp ami a kerskedelmet illeti. A galíciai eredetet valószínűsíti az is, hogy közösségeik a magdeburgi–lembergi jog szerint voltak megszervezve. A iași és botoșani örmény templomok építését általában a 14. századra teszik. Dimitrie Cantemir szerint az örmények a többi városlakóval és kereskedővel egyazon jogokat élvezték: ugyanúgy fizették az adót, ugyanolyan nagy és szép templomaik voltak, mint az ortodoxoknak, és vallásukat szabadon gyakorolhatták.³

Az örmények Erdélybe való telepedését ennek ellenére egyesek a vallási üldözések számlájára írják; mások szerint a fő indítók politikai vagy gazdasági természetű lehetett. Az egyik magyarázat szerint Duka vajda, maga is görög származású lévén, a görög kereskedőket támogatta az örmények rovására, ezért az utóbbiak 1671-ben részt vettek az ellene kirobbant felkelésben, és az örmény családok egy része a megtorlástól való félelmében menekült Erdélybe.⁴ 1672-ben és a közvetlenül megelőző években a török–lengyel harcok Moldva területén is zajlottak, Moldva felvonulási területet jelentett a török csapatok számára, s a dúlások szintén hozzájárulhattak az örmények áttelepüléséhez.⁵ Mások a belső harcok és a török támadások mellett hangsúlyozzák annak fontosságát is, hogy a török támadások miatt a Fekete-tengert a Balti-tengerrel összekötő kereskedelmi útvonal bizonyos időre Erdély területére tevődött át.⁶

A történelmi hagyomány az örmények erdélyi megtelepedését az 1672. évhez köti, és a fent említett események hatására a moldvai örmények egy nagyobb csoportja ekkor költözött be Erdélybe. Azonban nem jöttek ismeretlen országból: kereskedelmi kapcsolataikra Erdéllyel jóval korábbi időszakról vannak emlékeink. Nagy Lajos idejében már Nagyszébenben előfordultak örmény fűszerkereskedők. 1399-ben IX. Bonifác pápa már említette – más „hitetlenek” mellett – a brassói örményeket is, akik valószínűleg a levantei kereskedelemben érdekelt szász kereskedőkkel álltak kapcsolatban.⁷ A törökök balkáni előretörését követően aztán egyre inkább részt vettek Erdély külkereskedelmében. A mohácsi vész után a lengyelországi és moldvai örmények mellett megjelentek a tőkeerős konstantinápolyiak is, akiknek nagy szerepük volt abban, hogy az örményeknek sikerült megszerezniük a marhakereskedelem monopóliumát.⁸ Az 1529–30-as években a brassói számadáskönyvekben több örmény név is felbukkan, viselőik szintén külkereskedelemmel foglalkoztak.⁹

3 *Cantemir, Dimitrie*: Descrierea Moldovei. București, 1973. XVI. fej. 297.

4 *Moldován Gergely*: Az örmények Moldvában. *Armenia I*(1887). 204–207. Moldvában mindenképpen voltak időszakok, amikor a vallási türelmetlenség megnyilvánult az örményekkel szemben, amint ez Tokati Minász verses krónikájából is kiderül. *Selian, Sergiu*: Un manuscris inedit și o controversă istorică. *Revista istorică, serie nouă, IV*(1993) nr. 5–6. 561–571., valamint *Edroiu, Nicolae* kiegészítéseit uo. *V*(1994) nr. 5–6. 579–583.

5 *Schünemann, Konrad*: i. m. 219–220.

6 *Tarisznyás Márton*: Gyergyószentmiklósi adatok az erdélyi örménység történeti néprajzához. In: *uő*: Gyergyó történeti néprajza. Bukarest, 1982. 215.

7 *Schünemann, Konrad*: i. m. 216–217.

8 *Schünemann, Konrad*: i. m. 217.

9 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt II* (1526–1540). Kronstadt, 1889. 172–174, 218–222.

A fejedelemség korában aztán egyre gyakrabban történik említés róluk. Báthori István idejében a levante-kereskedelem erdélyi útjának újjáéledése többek között az örmény kereskedők fokozott tevékenységét vonta maga után. A szász kereskedők 1581-ben ideiglenesen kieszközölték a fejedelemtől, hogy tiltsa be az örmény árusok bejövetelét Erdélybe.¹⁰ 1600. november 4-én az erdélyi országgyűlés elfogadta a „görögök, oláhok, dalmaták, örmények” elleni törvénycikkelyt, amely büntetést helyezett kilátásba azokkal szemben, akik közülük áruikat máshol, mint a kijelölt helyen árusították.¹¹ 1632-ből az *Approbatae*ban szabályozták az örmények, görög, szerb, bolgár, dalmata és más kereskedők részvételét a fejedelemség kereskedelmében, a fejedelemre és tanácsosaira bízva, hogy a körülményekhez képest engedjék vagy tiltsák a szabad kereskedelmet, mint néha hasznosat, máskor pedig károsat a fejedelemségre nézve.¹² 1643-ban Csík-, Gyergyó- és Kászonszék generális congregatiója is elrendelte: „Az egyéb árusok, kalmárok, örmények, egyszóval valakik árut visznek piacra, mise alatt áruikat ne merészeljék árulni.”¹³

Egy 1760-as tanúvallomás az első örmény családok gyergyószentmiklósi megtelepedésének időpontját 1637-re teszi, és valószínűleg ekkor létesült a jelenlegi örmény templom helyén az „Idegenek temetője”. Egy 1735-ös feljegyzés két testvér, Hörzcz Azbej és öccse, Vártig 1654. évi megtelepedéséről tud.¹⁴ Az erzsébetvárosi anyakönyv szerint pedig 1658-ban már az ottani Nikol lánya házasságra lépett a gyergyószentmiklósi Eránosz öccsével.¹⁵

E néhány adatból is kiderül, hogy a bevándorlás sem köthető csak egyetlen időponthoz; jóval korábban megkezdődött az 1672. évnél, és sokáig lassú beszivárgás formájában történt. Ilyen előzmények után jött át valószínűleg az örmények egy nagyobb csoportja 1672-ben, vagy a közvetlenül megelőző években, Moldvából az általuk jól ismert szorosokon, és telepedett le kezdetben ezek közelében – Besztercén, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Görgényszentimrén, Petelén, Marosfelfaluban és az Apafi-birtokon, Ebesfalván – kapcsolatban maradván moldvai rokonaikkal. Apafi Mihály fejedelem szívesen fogadta őket; egy részüket ebesfalvi birtokán telepítette le, és ezek tőle, valamint fiától, II. Apafi Mihálytól különböző kiváltságokat is kaptak: a szabad bíróválasztás jogát, szabadon kereskedhettek, kereskedelmi ügyekben a görög kompániához fellebbezhettek.¹⁶ Besztercéről azonban, ahol az örmények vezető rétege telepedett le – köztük Minász püspök is –, a szászok egy pestisjárvány ürügyén 1712-ben kiűzték a nemkívánatos konkurenciát. A kiűzés évében, röviddel ezt megelőzően, a városban 22 örmény családot írtak össze, valamint néhány özve-

10 *Sashalmi Endre*: i. m. 50.

11 *Apud Cicanci, Olga*: *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636–1746*. București, 1981. 20.

12 *Approbatae Constitutiones*. Lit. LII.

13 *Idézi Tariszyás Márton*: i. m. 215.

14 *Uo.*

15 *Ávedik Lukács*: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvárt, 1896. 61.

16 *Uo.* 69., 125.

gyet és árvát.¹⁷ Az itteni örmények – a vezető réteggel együtt – a kiűzést követően költöztek át Szamosújvárra, és itt megalapították az erdélyi „örmény metropolist”. Néhány örmény azonban mégis maradt Besztercén is; 1733-ban a görög kompánia összeírásában szerepel egy Iacobus Kozak nevű besztercei örmény is, akinek a szülei Moldvából jöttek, és ő több mint harminc évvel ezelőtt már Besztercén született és a városi bíró joghatósága alatt állt.¹⁸

Bár kezdetől fogva élveztek kiváltságokat, nem sikerült általános privilégiumot szerezniük. A 18. század elején megpróbálták nációként való elismerésüket kieszközölni az udvarnál, ez azonban nem járt sikerrel. 1714-ben a Bécsben tartózkodó Oxendiusnak a hívei levélben panaszkodtak, hogy „most az ország főemberei minket elválasztanak a szamosújváriaktól, és pedig a görgényieket, ebesfalviakat, gyergyóiakat, és ránk adót vetnek”.¹⁹ Szamosújvár 1726-ban, Ebesfalva 1733-ban kapott kiváltságlevelet III. Károlytól – ez utóbbi település akkor kapta Erzsébetváros nevét is –, amely önkormányzatot és első fokon bíraskodási jogot, valamint kvártély- és előfogat-mentességet biztosított. Szamosújvár 1736-ban 100 000 forintért zálogba vette a szamosújvári uradalom maradékát, 22 falut. 1752-ben Kandíát, amely tulajdonképpen Szamosújvár külvárosa volt, de az uradalomhoz tartozott, meg is vették. 1758-ban pedig Erzsébetváros vette meg – a rendek tiltakozása ellenére – az ebesfalvi uradalmat Bethlen Gábor udvari kancellártól. Az örmények a 18. században hármasságban éltek: gazdasági ügyekben a kincstártól, egyéb ügyekben a Guberniumtól függtek, védelemért pedig a főhadparancsnoksághoz kellett fordulniuk.²⁰

A kezdetben egységes örmény *compania* előbb kettévált, belső (Szamosújvár) és külső (Erzsébetváros központtal) compániára, majd a 18. század végén ez utóbbi is szétforgácsolódott. A székelyföldi örmények hosszú ideig az erzsébetvárosi örmény bíró joghatósága alatt álltak, de már az 1715. évi összeírás külön említette a gyergyószentmiklósi és a csíkszépvízi örmény bírót is, fellebbezési fórumuk azonban a 18. század végéig az erzsébetvárosi tanács maradt. Bár e két kisebb helységnek nem sikerült a Szamosújvárhoz és Erzsébetvároséhoz hasonló privilégiumokat elérniük – amelyek II. Józseftől szabad királyi városi rangot kaptak –, a széktől való bizonyos fokú önállóságukat viszont elismerték. 1796-tól mindkét helységben kereskedelmi bíróság, Mercantile Forum működött, amely a bűnügyeket leszámítva minden örményekkel kapcsolatos ügyben illetékes volt.

17 *Ghițan, Teodor*: Expulzarea populației armenesti din Bistrița cu ocazia epidemiei de ciumă din 1712. An. Anuar de cultură armeană. Serie nouă. I(1994). 109–118. Lásd még: *Szongott Krisztof*: Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900. I. Szamosújvárt, 1901. 110–116.

18 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL). Erdélyi Kincstári Levéltár. F 234 Erdélyi Fiscalis Levéltár, VI/d szekrény, 4. fasc.

19 *Bárány Lukács*: Verzereskul Oxendius. Armenia II(1888) 138.

20 *Trócsányi Zsolt*: Új etnikai kép. új uralmi rendszer (1711–1770). In: Erdély története. II. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1987. 1000–1001. 1733-ig – szórványosan később is – Erzsébetvárost Ebesfalvának nevezték, később Erzsébetvárosnak a kiváltságos várost nevezték, Ebesfalvának pedig a gyakorlatilag vele összeépült kiváltság nélküli „falusi” részt, amely az ebesfalvi uradalom része volt, és a város 1758-ban vette meg.

AZ ÖRMÉNY CSALÁDOK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA

Ezen előzmények után tekintsük át az erdélyi örmények lélekszámának alakulását. A hagyomány 3000 örmény család beköltözéséről tud. Még a nemrég megjelent munkákban is a fenti számot találjuk vagy ennek némileg a „józan ész” alapján mérsékelt változatát. A betelepedés idejéből sajnos összeírások nem maradtak ránk, így a 18. század eleji összeírások alapján kell következtetnünk a néhány évtizeddel korábbi állapotokra is. Anélkül, hogy az örmények szerepét Erdély gazdasági életében csökkenteni kívánnánk, a 3000-es számot alaposan mérsekelnünk kell: a beköltöző családok száma 300 alatt lehetett, hiszen 1715-ben is mintegy 220–240 örmény család élt Erdélyben, és a 3000-et valószínűleg soha nem érte el a családok száma. Ezzel összefüggésben talán érdekes megjegyezni, hogy a 3000-es szám más mitikus történetekben is előfordul, így például Kézai Simon krónikája nyomán a székelyek hun eredetének mítosza is Csaba királyfi 3000 hunjáról tud, akik a vesztes csata után a Csigla mezején húzták meg magukat, és ők lettek a székelyek ősei.²¹

Az első ránk maradt összeírás 1698-ból csak az ebesfalvi örmény családfők neveit tartalmazza. Ekkor összesen 37 családfőt írtak össze, a felnőtt férfiak száma pedig 53 volt.²² 1715-ből a teljes ebesfalvi *compagnia* összeírása ránk maradt. Ebesfalván ekkor 69 családfő, 6 özvegyasszony és 10 koldus élt; Gyergyószentmiklóson a 43 családfő mellett 4–5 szegény özvegyasszonyt és 2–3 koldust találunk; Görgényszentimrén pedig 32 családfő, 2 özvegy és 4 koldus volt. Az ebesfalvi compániához tartozott a csikszépvízi 15, a marosfelfalusi 17, a bonyhai 3, a petelei 7, a somlyói 4, a kézdívásárhelyi 1, a brassói 2 családfő is.²³ Egy évvel későbbi, 1716-ból való a szamosújvári örmények első összeírása is. A helységben ekkor 111 lakott „örmény telek” volt, 2 építés alatt, 1 lakatlan, összesen 130 családfő.²⁴

A 18. század elején, 1715–16-ban, Erdélyben összesen 323 családfőt, még kb. 15 özvegyasszonyt és kb. 20 koldust írtak össze, tehát ha az ötös szorzószámot fogadjuk el, az erdélyi örmények lélekszámát mintegy 1700 körülire tehetjük. Ez is bizonyítja a 3000 család legendájának tarthatatlanságát. Még ha figyelembe vesszük is, hogy az örmény lakosság fluktuációja meglehetősen magas volt, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc pusztításai demográfiai hanyatlást vontak maguk után. Ebesfalva leégett, és a szájhagyomány szerint a lakosság egy része visszaköltözött Moldvába, Szépvizet pedig a hagyomány szerint a tatárok dúlták fel a 17. század végén és hurcolták el a lakosságot. A népmozgás nagyon erős lehetett a 17–18. század fordulóján, és később is jelentős

21 Lásd *Pál Judit*: Erdély népeinek eredetmítoszai: a székelyek hun eredetének mítosza. In: *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. II. Szerk. Jankovics József–Nyerges Judit. Bp., 2004. (Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság) 814–822.*

22 MOL A Gubernium Transylvanicum Levéltára. F 46 Ügyiratok, 1698/580.

23 MOL A Gubernium Transylvanicum Levéltára. F 49 Vegyes conscriptiók, 5. cs. 13. fasc.

24 *Szongott Kristóf*: i. m. I. 117.

maradt egészen a 18. század közepéig. Ha a századfordulón alighanem a Moldvába visszatelepülők voltak többségben, a harcok lecsendesülésével az ellenkező irányú mozgás, az Erdélybe való bevándorlás lett sokkal jelentősebb, és folyamatosan zajlott a 18. század első harmadában, de még utána is a század közepéig, sőt, szórványosan még később is, miközben 1710 után a kivándorlás már nagyon csekély lehetett. A betelepülők túlnyomó többsége Moldvából jött, valószínűleg a családi összeköttetések révén, néhányan pedig Lengyelországból. Az 1735-ös összeírás alkalmával a gyergyószentmiklósi családfőknél feltüntették azt is, hogy hány éve élnek a helységben. A 77 családfő közül 31 Moldvából jött 15–50 évvel azelőtt, ami jól mutatja a bevándorlás folytonosságát. Az adatok alapján két nagyobb bevándorlási hullám is körvonalazódik: az egyik 1680, a másik 1705 tájékán. Ugyanekkor a csikszépvízi 20 családfő mindegyike Moldvából jött, saját bevallásuk szerint 1710–1715 körül. A 6 kantai családfő csak 5 éve élt a helységben, tehát 1730 körül jöttek, 4 Moldvából, 2 pedig Csikszépvíztől.²⁵

Kezdetben, mint már említettük, a népességmozgás jóval intenzívebb volt. Így például az ebesfalvi pap, Vartan Oxendius, Iaşiból jött át 1700-ban, és ugyanoda ment vissza 1708-ban a bizonytalan helyzet következtében.²⁶ A belső migráció is számottevő volt. 1732-ben, amikor gyergyószentmiklósi örmények segítséget kértek templomuk építéséhez a szamosújváriaktól, azzal érveltek, hogy azelőtt közülük is sokan laktak Gyergyóban, és a halottjaik közül is sokan nyugsznak a temetőben.²⁷ A későbbi beszivárgás kitetszik az erzsébetvárosiak 1755. évi panaszából a nagy adó miatt: „vadnak közöttünk olyanok, kiket Moldovából, Havasalföldiből, Lengyelországból csendes élet, nyugalom végett kihoztunk sok biztatásokkal, kik mostan más földin laknak s könnyen ad propria redealnak”.²⁸ Még 1855-ben is kért egy gazdag szmirnai örmény kereskedő két testvérével együtt letelepedési engedélyt Szamosújváron, mondván hogy példáját több örmény is fogja követni a török birodalomból.²⁹

Érdekes megemlíteni ebben az összefüggésben, hogy 1768–69-ben Mária Terézia környezetében felmerültek tervek az orosz–török háború kapcsán örmény menekültek letelepítésére Máramarosban. A terv kivitelével gróf Apponyi György máramarosi főispánt bízták meg, aki a felvilágosult abszolutizmus és a reformok lelkes híve volt. Az örmények odacsalogatása kezdeti sikereket ért el, 1769-ben néhány lengyelországi örmény család tényleg áttelepedett a máramarosi városokba. Bécsnek azonban még vérmesebb tervei voltak: más-hova is kívántak örmény menekülteket letelepíteni, ezért a királynő jelentős kiváltságokat ígért nekik. Az udvar különösen pártfogolta őket: részben nagyon jól beleillettek a merkantilista gazdaságpolitikába, előnyt jelentett katolikus vallásuk is, másfelől a zsidókat és a török alattvalókat kívánták velük ki-

25 MOL F 49 Vegyes conscriptiók, 5. cs. 13. fasc.

26 *Ávedik Lukács*: i. m. 107.

27 *Szongott Kristóf*: i. m. II. 271.

28 Az erzsébetvárosi bíró és communitas memorialéja. *Armenia* III(1889) 298.

29 *Szongott Kristóf*: i. m. II. 409–410.

szoritani a keleti kereskedelemből. Az erdélyi Kincstartóság is foglalkozott a kérdéssel, de az örmény települések túlnépesedésére hivatkozva nem akartak újabb örményeket befogadni. Végül a telepítési akció a kezdeti kisebb sikerek után eredménytelen maradt: részben azért, mert a harcok lecsendesülésével az örmények sem akartak tömegesen áttelepedni, részben pedig a hatóságok is passzívan ellenálltak.³⁰

KERESKEDELMI TEVÉKENYSÉGÜK

Az örmények Erdélyben is, mint máshol Kelet-Európában, kereskedelemmel és kézművességgel, ezen belül főleg bőrfeldolgozással foglalkoztak. Az erdélyi örmény társadalomban volt egy elég szűk, gazdag és sikeres kereskedőréteg, egy jelentős, főleg tímárokból és kalmárokból álló középréteg, a családfők egy része pedig szerény körülmények között üzte az ipart vagy kereskedést. Gyakori volt a kettős vagy hármas foglalkozás is, hiszen a tímár és mészáros szakmák szoros kapcsolatban állnak az állat- és bőrkereskedelemmel.

Elsősorban azonban a marhakereskedelemre specializálódtak; Erdélyből, de jelentős számban Moldvából és Havasalföldről vásárolták fel a szarvasmarhát, hogy aztán felhizlalva adják tovább Pest és főleg Bécs piacain, jelentős szerepet töltve be Bécs húsellátásában. A 18. század első feléből Erdély külkereskedelméről fennmaradt hézagos adatok azt mutatják, hogy az állatexport képviselte a teljes kivitel több mint felét, és pl. 1733–34-ben ennek a 177 ezer forintra rugó összegnek a 90%-át az ökörexporthoz tette ki, ezt pedig jórészt az örmények monopolizálták.³¹

Erdély akkori elég fejletlen és főleg a külkereskedelemre specializálódott kereskedőrétegének jelentős hányadát tették ki az örmények. Tőkeerőre nézve is legalább ilyen súlyt képviselnek a 18. század folyamán, hiszen már röviddel a betelepedésük után, 1700-ban ugyanannyi adót (1430 Rft) fizetnek, mint a szebeni és háromszor annyit, mint a brassói görög kompánia.³² Trócsányi Zsolt szerint „nem túlzás, ha örmény kereskedők a 18. század derekán – második felében arra hivatkoznak, hogy fő kereskedelmi tevékenységük sok ezer forintos harmincad-bevételt eredményez a kincstárnak”, és ennek nyomán a kamarai igazgatás mint kincstári népeket védi őket.³³

Hogy képet alkothassunk kereskedelmi tevékenységük méreteiről, egy példát idéznék. 1740-ben tizennyolc szamosújvári kereskedő összesen 3690 ökröt hizlalt, legnagyobb részüket a gyulai pusztán, egyikük egymaga 650 állatot. Ugyanabban az évben az erzsébetvárosiak, saját bevallásuk szerint, mintegy félezer ökröt vásároltak fel, tehát abban az évben a két város kereskedőinek 42 ezer forint tiszta jövedelmet eredményezett a marhakereskedelem. 1751-ben egy erzsébet-

30 *Schünemann, Konrad*: i. m. 224–242.

31 Erdély története, II. 991.

32 *Trócsányi Zsolt*: i. m. 265.

33 Uo. 454.

városi örmény kereskedő 4 ezer forintot fizetett a harmincadra, ezek szerint évi forgalma ennek a többszöröse volt. Nem csoda, ha az örmény kereskedők konkurenciája ellen próbál védekezni a 18. század második felében a kormányzó, Samuel von Brukenthal, aki ellenzi, hogy a Gubernium tagjai saját „házi-örményt” tartsanak Nagyszebenben, és megghiúsítja Mária Terézia tervét, hogy a vagonos örmények polgárjogot kapjanak a szász városokban.³⁴

Jól rávilágít kereskedelmi módszereikre egy múlt század eleji szerző, aki leírta, hogyan vásárolták fel az örmények a szarvasmarhát részben Moldvában, hogyan hízlalták fel bérbe vett vagy saját legelőiken Erdélyben és az Alföldön, majd nagyobbrészt Bécsben értékesítették rövid lejáratú (2–3 hónapos) váltók és kötvények ellenében, és ezekre aztán árut vásároltak. Ezeket a váltókat Bécsben minden gyárban és lerakatban régóta készpénzként fogadták el – jegyzi meg a szerző. Azok, akik kizárólag csak a marhakereskedésre szakosodtak, átadták a váltókat más örmény kereskedőknek, akik Bécsben bevásároltak, majd otthon eladták áruikat, ebből kifizették a marhakereskedőket, akik aztán ezt új állatok beszerzésére fordították, és kezdődött a körforgás előlről. Ennek több előnye is volt, például nem kellett sok készpénzzel járniuk-kelniük, mikor szükségük volt, mégis nagy összeg fölött rendelkeztek, anélkül, hogy hitelhez kellett volna folyamodniuk; azonfelül sokkal nagyobb árukészletük volt, mintha csak a saját erejükre lettek volna utalva, és nem utolsósorban, hogy óriási hitellel rendelkeztek Bécsben.

Orbán Balázs így írt a gyergyóiakról: „Hanem az itteni örmények nem annyira ipar és helyi üzérkedés, mint inkább a kiviteli kereskedés által gazdagodtak fel; ennek egyik fő tényezője a marhakereskedés volt: mert a szentmiklósi örmények felszedték Csíkban és Moldvában a hizott marhát, s azt hajtsáraikkal Bécsig, sőt távolabb is elszállították, még pedig oly nagy mérvben, hogy az évi kivitel 300.000 juh, 40.000 ökör és 10.000 ló volt”.³⁵ Szintén érdekes idézni a szamosújvári minoriták *Historia domus*ából 1775-ből egy erre vonatkozó részt: „Ez a kereskedés minden nemében gyakorlott nép, iszonyú marhafalkáik számára, jó piacokat talált a külföldön. Évenként eladnak az örmények a különböző országokban, több mint százezer marhát és ha akadály (döghalál, árvíz, háború) nem állja útját a nyereségnek, elmennek a Magyar- és Németországgal határos felsőbb országokba is; Olaszországot is ez a hasznot kereső nemzet táplálja ugyanazon étkekkel”.³⁶

A kiskereskedelembe betöltött szerepük a vidék életében legalább ilyen fontos. A szegényebb örmények vándorkereskedőként járták az országot a Pestről és máshonnan beszerzett portékával. 1755-ben báró Kemény Ádám kéri a szamosújvári főbíró, hogy hirdesse ki az új pusztakamarási vásárt, „minthogy az örménységből szokott a sokadalmak lelke állani”.³⁷ A gyergyószentmiklósi

34 G. D. *Teutsch*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. II. Hermannstadt, 1907. 169.

35 Uo. 104.

36 *Szongott Kristóf*: i. m. III. 23.

37 *Szongott Kristóf*: i. m. II. 322.

örmények kapcsán jegyezte meg Lebrecht, hogy kereskedelmük révén „életet lehelnek” az egész környékbe.

A múlt század közepén Benkő Károly feljegyezte, hogy Gyergyószentmiklósnak „40-nél több singes s más árukkal rakott boltjai léteznek, – kereskedését nagyobbára Örmények folytatták”, Szépvízen pedig ők bírják a piacot, és „öt singes, s egyéb árus boltjaik vannak, s minden kereskedést üznek, az őss magyar lakosok pedig a mellék utzákra, s azoknak is többnyire szélyeire szorultak lakaikkal, kis példa mit tesz az, hogy a Magyar nem üzte a kereskedést”.³⁸

Az örmények megtelepedésük után hamarosan szétrajzottak, ahogy Orbán Balázs írja „szétterjedtek ők az ország minden városába; mivel pedig a magyar földművelő, kereskedéshez nem értő s azt balul lenező nemzet volt, ők a kereskedést csaknem mindenütt kezeikbe véve felgazdagodtak, meglépesedtek”.³⁹

Az örmény kereskedők már a 18. századtól béreltek az Alföldön állathizlálásra alkalmas pusztákat, melyeket gyakran meg is vásároltak, és ezek a gazdag kereskedők nemességet is szereznek maguknak. A 19. század elejétől pedig egyre többen telepednek át oda, ezáltal az örménység éppen a leggazdagabb és legmobilisabb rétegét veszti el.

Mint említettem, az örmények másik fő tevékenységi ága a bőrfeldolgozás volt. Az örmény tímárok már korán társaságba tömörültek; 1709-ben említik az örmény tímárcéhet Erdélyben, amely egy lengyelországi örmény társaság mintájára alakult, és bár szabadalomlevél híján, de teljesen az igazi céhek mintájára működött. 1759-ben tanúkihallgatást rendeltek el a gyergyószentmiklósi örmény tímárcéh ügyében, a főkormányshékhez felküldött anyagból megismerhetjük a céh működését. A tanúk elmondják, hogy „amennyi örmény vagyon itten Sz. Mikloson egy néhányon kívül mind Timár mester emberek”, és úgy „folytatták mesterségeket mintha valóságos Privilégiumok volna, egymást büntetik, Táblát mint a Privilégiumos helyen jártattnak a Dékányok által”, vásárokra csak bizonyos számú kordovánt vihetnek, a céhmestert évente választják; mikor faluról árut hoznak be „a mint az első az árut kéri, fellyebb a másik közüllök nem kérheti, meg sem vásárolhattya, míg az első le nem mond rolla, mert másként meg büntetik egymást”.

A céhbe bárhova való örmény ifjat bevettek, de „az olly embereket penig, kik gazdagok, marhákkal, vagy egyéb árukkal kereskednek, nem szoktuk bévenni”. A céh gondoskodott az árubeszerzésről, az eladásról, azonban a feltörekvő mesterembereknek gátat is jelentett. Az egyik mester vallja, hogy ő nem egyezett bele az új rendelkezésbe, hogy csak bizonyos számú bőrt szabad vinni a vásárokra, „mivel én még több Portiot vagy adot adok, mint némely aki közüllünk az első Classisban vagyon, s én mégis az utolsóban vagyok, s ha rendelkezünk nem volna, mindenkor több bőrt vinnék eladni”.

A gyergyói tímároknak egyezségük volt a szamosújváriakkal, hogy a debreceni vásáron minden 1600 kötés kordovánból (egy kötésben 6 bőr volt) 1000-et

38 Benkő Károly: Csik Gyergyó és Kászon leírások. II. Kolozsvár, 1853. 62, 145.

39 Orbán Balázs: A székelyföld leírása. Pest, 1869–1873. II. 75.

a gyergyóiak, 600-at a szamosújváriak vigyenek.⁴⁰ A mestereket három osztályba sorolták, az I. osztályú kereskedők 30–50 kötést vihettek a vásárra, a II. osztályúak 20–40-et, a III. osztályúak 10–30-at, és „az Erdélyben való vásárookra is az grádus szerint szabad vinnünk, a mint a czéhunk rendelése tartya”.⁴¹ Az említett tanúvallomás során az egyik tímár huszonkét nevet sorol fel, akik a tímárok „elei”, de „ezeken kívül is még sokan vagynak”.

A gyergyószentmiklósi örmények nagy része tehát tímár volt, ezért is versenyezhettek a szamosújváriakkal, 1760 táján több mint százan űzték ezt a mesterséget, a század végén pedig már 160-an. 1800 körül a tíz vagy több munkással dolgozó tímárfabrikák száma meghaladta a húszat, ezen kívül még volt több kisebb műhely. Számuk azonban a 19. századra egyre csökkent, 1820-ban már csak tíz, két évvel később már csak hat műhelyt találunk. A hanyatlás fő oka a divat megváltozása, „az egész világ megpapucsosodott” – ahogy ezt szemléletesen írják a Mercantile Forum jegyzőkönyvében.⁴²

A marhakereskedelem mellett – és ennek visszaesésével fokozottabban – kezdenek az örmények rátérni a fakereskedelmre. A Keleti-Kárpátok erdőségei erre jó lehetőséget biztosítottak. A Maroson való tutajozásra már a fejedelemség korából vannak adataink, a 18. század végétől aztán a gyergyói fakereskedelem mindinkább az örmények kezébe kerül. Saját vagy bérelt fűrész-malmokon vágatják a deszkát. Nagy mennyiségben vásárolnak a parasztoktól is, és vagy a Maroson úszatják le Aradig, Soborsinig, vagy a Kis-Besztercén Moldva felé, majd a Szereten és a Dunán Galacig, ahol értékesítették, sokszor görög, török vagy román kereskedők közreműködésével. A gyergyói deszkák sokszor Konstantinápolyig is eljutottak. Galacon általában a hajók építéséhez vásárolták a kétszinges ún. dulápdeszkákat, és keresettek voltak az árboznak való szálfák is.

Gazdasági tevékenységükből következően az örmények voltak a modern pénzforgalom egyik meghonosítói a nagyrészt természeti gazdálkodást folytató Erdélyben, főként pedig a székely székekben. 1803-ban a Gubernium arra inti a gyergyószentmiklósiakat, hogy „a Könyörgő Örmény Társaságot és annak Tagjait mint akik azon Székben a pénznek forgását nem kitsin mértékben segítik minden nemü nyomorgatásoktól az igazság Sinór mértékéig óltalmazni igyekezzenek”. 1834-ben a gyergyószentmiklósi Mercantile Forum fordul egy beadványban a székely közösséghez, amelyben kifejezik reményüket, hogy a közönség „meg fogja ösmerni, hogy az Örménységnek itten való megtelepedése nintsen a helybéli birtokos lakósoknak károkra, hanem inkább hasznokra: mert akármi eladója legyen is a Ns. Közönségnek, azt leginkább a tiszta pénzen élő Örmény Lakósok szokták megvásárolni”.

Hogy az örmények gazdasági tevékenységük révén a városiasodást is elősegítették, arra éppen e két székelyföldi telepük a jó példa. Íme, hogy mutatja be Orbán Balázs Szépvizet a múlt század közepén: „Szépvíz sokadalmakkal és he-

40 Szongott Kristóf: i. m. III. 39.

41 MOL Erdélyi Fiskális Levéltár. F 234, V. szekrény, fasc. 377.

42 Tarisznyás Márton: i. m. 99.

tivásárokkal bíró falu csak, pedig sokkal városiabb külleme van, mint a város névvel fennelgő Csik-Szeredának, téres piacán több emeletes ház és bolt, s élénk kereskedelmi mozgalom, mit az itt lakó és vállalkozó szellemű örmények idéznek elő”.⁴³

Végezetül, ha össze szeretnénk foglalni, hogy mit jelentettek az örmények Erdély gazdasági életében, azt hiszem ezt legjobban Michael Lebrechtnek a 18. század végén írt jellemzése érzékelteti: „A görögök és az örmények olyanok az erdélyi államszervezetben, mint az érverés az emberi testben. Bővérőségét éppen úgy jelzik, mint a lázat. Arckifejezésükről egész pontosan le lehet olvasni, hogy az állam egészséges-e vagy pedig sorvadás emészti.”⁴⁴

JUDIT PÁL

ARMENIANS IN TRANSYLVANIA IN THE 18–19TH CENTURIES

According to historical tradition, Armenians were settled in Transylvania in the year 1672, but the immigration cannot only be connected to a single year; it has started much earlier than 1672 and it happened as a slow infiltration. Though they enjoyed some kinds of privileges from their arrival, they could not obtain a general privilege. They tried to induce the court to acknowledge them as an own nation in the beginning of the 18th century, but they failed.

Traditions speak about the immigration of 3000 Armenian families. We find this, or the variety of this huge number even in the latest works moderated by the rational mind. Without reducing the role of Armenians in the economic life of Transylvania, we have to lacken the 3000 number thoroughly: the number of the immigrant families could be under 300, because in 1715 there were 200–240 Armenian families in Transylvania and presumably the number of the families had never reached 3000. Moving of population could be very strong in the turn of the 17th–18th centuries and it stayed significant till the middle of the 18th century. There were more who moved back to Moldavia in the turn of the century, but the opposite direction became more important after the calming down of battles. This opposite direction, the immigrant into Transylvania took place steadily in the first third of the 18th century and it lowered till the middle of that century, moreover it continued after it occasionally during the emigration could be very insignificant after 1710. Most of the immigrants came from Moldavia probably with the help of their family connections some of them from Poland.

Armenian people were engaged in trade and handcraft explicitly in leather processing in Transylvania as well as in other parts of Eastern-Europe. There was a very narrow, rich and successful trading circle within the community of Transylvanian Armenians; the major of the community was mainly tanners and merchants, they were the middle layer. The last part of the householders were engaged in trade under very modest circumstances. Double or triple occupation was also frequent because the tanner and butcher profession are related very close to animal and leather-trade. They were mainly specialized in cattletrade: they bought up the cattle from Transylvania and in significant numbers from Moldavia and Wallachia and then

43 *Orbán Balázs*: i. m. II. 74.

44 *Michael Lebrecht*: Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen. Wien, 1792. 98.

they reselled the feeded up animals in the markets of Pest and mainly in Wien. This way they played an important role in the meat supply of Wien.

Their role in retailment was also very important at least in the life of the countryside. Poor Armenians went about the country as itinerant vendors with their merchandise, purchased in Pest or other towns. Consequential upon their economical functions, Armenian people was one of the introducers of modern money circulation in Transylvania where mainly natural agriculture was kept on; exactly in szekler territories.

Armenian traders leased lowland plains on the Great Hungarian Plain suitable for fattening of animals already from the 18th century and they often could also buy these lands. These traders could obtain nobility for themselves as well. More and more Armenian traders settle down on these plains, so this way Armenians lost their richest and most mobile layer in Transylvania.

NAGY KORNÉL

STEFANO STEFANOWICZ ROSZKA KOADJUTORI KINEVEZÉSE

Stefano Stefanowicz Roszka (örményül: *Step'anos Step'anosean Roškay*) személye az armenológia művelői előtt nem ismeretlen. Egyházszervezői tevékenységéről csekélyebb ismeretek állnak rendelkezésre, miközben tudományos tevékenységéről szélesebb körű ismereteink vannak. Az ő nevéhez fűződik a 18. század első felében összeállított *Kronológia* (örményül: *Žamanakagrut'iwñ*), amely a 14. századtól kezdve egészen saját koráig írja le az örmény egyház, illetve a közép-kelet-európai örmény diaszpórák történetét. Munkája mindazonáltal komoly, nagy becsben tartott forrásérték: a katolikus megújulás korának máig is egyetlen, legfontosabb örmény egyháztörténeti forrása, melyet Hamazasp Oskean mechitarista szerzetes adott ki 1964-ben a Bécsben.¹

A 11–15. század folyamán nagy számban megtelepedett galíciai és pódoliai vagy összefoglaló néven a lengyelországi, örménység egyháztörténetében mindenképp nagy fordulópontot jelentett a Nikol Torosowicz lemergi érsek (1604–1681) által fémjelzett uniók láncolata. Érseksége során konkrét eredményeket ugyan nem tudott felmutatni, azonban a 17. század végén visszafordíthatatlanul predesztinálta a lengyelországi örmények teljes unióját. Nikol Torosowicz tevékenysége azonban inkább ellentmondásosnak volt tekinthető. Egyházpolitikájával csak felsikereket tudott elérni, mert tevékenységét beárnyékolta erőszakos uniós politikája, zűrés magánélete, továbbá korrupciós ügyletei, amelyek joggal kelthették fel a Szentszék gyanakvását.²

Torosowicz érsek 1681-ben elhalálozott, s mintegy öt esztendőn keresztül az örmény érseki széket nem töltötték be Lembergben. Helyette címzetes püspökként úgynevezett koadjutori hivatalt állítottak fel, amelyet még Torosowicz 1671-es szentszéki látogatása idején javasolt a Hitterjesztés Szent Kongregációja (latin nevén: *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*). Ugyanakkor ezt az újonnan felállított hivatalt Torosowicz mesterkedéseinek köszönhetően nem töl-

1 *Oskean, Hamazasp*: *Step'anos Roškay. Žamanakagrut'iwñ kam Tarekank' Ekelec'akank'*. Vienna, 1964. Továbbiakban: *Roškay* (1964).

2 Nikol Torosowiczot 1627-ben Melkiszedek ellenkatholikosz szenteli örmény érsekké. *Patmut'iwñ Aṙak'el vardapeti Dawrižec'woy*. Valaršapat, 1896. 372, 382–383, 385–387; *Petrowicz, Gregorio*: *L'Unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede (1627–1681)*. Roma, 1950. 18, 25, 69, 124, 172, 298–299, 304. Továbbiakban: *Petrowicz* (1950); *Roškay* (1964), 175–181.

tölték be, mivel a koadjutori hivatal csak halála után vált valóra.³ Ekkor Torosowicz egykori hívét, Hovhannes Bernatowiczot nevezték ki érseki koadjutornak. Tevékenységéről dióhéjban annyi mondható el, hogy hűségesen folytatta elődje, Torosowicz érsek politikáját, amelyet elsősorban a haszonszerzés és korrupció, valamint a katolikus egyházzal való unió tagadása jellemezett, s joggal keltett felháborodást mind Lengyelországban, mind pedig a Szentszéknél, ezért a renitens püspököt 1683-ban lemondatták hivataláról, helyére Deodatus Nersesowicz (örmény néven: *Astwacatur Nersessean*) püspököt nevezték ki érseki koadjutornak, aki a Collegio Urbano növendéke volt.⁴ Deodatus püspök 1686-ig látta el koadjutori minőségében a lemergi érsekség hivatalát, amikor a Szentszék 1686-ban az anyaországi születésű Vardan Hunanean nevezte ki örmény uniált érseknek. Deodatus ugyanakkor továbbra is püspökként szolgált Vardan Hunanean érsek mellett egészen 1710-ben bekövetkezett haláláig.⁵

1689-ben Vardan Hunanean Lembergben zsinatot hívott össze, amelynek elsődleges célja az uniált örmény egyház strukturális reformja volt. Ennek következtében a 14. században alapított négy lengyelországi örmény gregoriánus püspökséget (azaz Kameniec-Podolskit, Bielzet, Stanislawówot és Jazlowiećet) megszüntette, s helyettük a Szentszék áldásával Lembergben négy koadjutor püspöki hivatalt állított fel. Az említett városokban pedig örmény uniált főplébániákat létesíttek.⁶

Roszka nem ismeretlen a kelet-közép-európai örmény diaszpórák történetében, a Propaganda Fide dokumentumai több korábbi információt is közölnek róla. Stefano Stefanowicz Roszka 1670. augusztus 22-én született Kameniec-Podolskiban örmény gregoriánus pap fiaként. Miután az oszmán-törökök elfoglalták a várost, a kamenieciek jelentős része elhagyta a várost, egy csoportjuk csatlakozott Minas Toxatec'i Zilfidaroghlu moldvai örmény püspök menekültjeihez, akik 1672-ben az erdélyi Gyergyói-medencében letek menedéket, ahol egészen 1690-ig tartózkodtak.⁷ Tanulmányait még Minasz püspöknél kezdte meg,⁸ s még gregoriánus örményként a nevezett az egyházi személynél 1680-tól fogva a liturgiákon (patarag) ministrált.⁹ A moldvai születésű uniált örmény misszionárius, Oxendio Virziresco Erdélyben való 1684-es megjelenésével minden valószínűség szerint komoly fordulatot vett élete. Roszka Oxendio hittérítői tevékenységének köszönhetően áttért a római katolikus hitre. Oxendiónak a Propaganda Fidéhez, valamint a lemergi örmény uniált érsekhez írt leveleiből kiderül,

3 APF (= Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione o de „Propaganda Fide”, Roma) SC (= Scritture riferite nei Congressi) Fondo Armeni Vol. 2. Fol. 413r., 417r., 419r.–420r.; *Petrowicz* (1950), 225–229.

4 *Petrowicz, Gregorio*: La Chiesa Armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza. Roma, 1988. 1–3.; a továbbiakban: *Petrowicz* (1988). *Roškay* (1964), 22–23.

5 *Roškay* (1964), 189, 194–196.; *Petrowicz* (1988), 57.

6 *Roškay* (1964), 186.; *Petrowicz* (1988), 14–17.

7 Lásd Hamazasp Oskean történeti bevezetőjét. *Roškay* (1964), I–IV.

8 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 96r.; *Roškay* (1964), 1–2.

9 *Roškay* (1964), 187.

hogy a fiatal Roszka személyében egy buzgó katolikus örmény egyházi ifjút talált, akinek nagy jövőt jósolt az uniált örmény hierarchiában.¹⁰ Oxendio ajánlásának eredményeképpen Vardan Hunanean érsek 1691-ben Rómába, a Collegio Urbanóba küldte tanulni. Roszkat 1700-ban szentelték pappá,¹¹ s a Propaganda Fide még ebben az évben a római örmény rítusú Szent Mária örmény templom gyóntató papjává nevezte ki.¹² Egy évvel később szerezte meg a teológiai doktorátust (*vardapetut' iwn*),¹³ s ezután a Propaganda Fide Roszkat szülőföldjére, Lengyelországba rendelte a missziós feladatok ellátására. Útközben Velencében megbetegedett, mintegy egy esztendőn át a városban tartózkodott, ahol az örmény Szent Kereszt templom lelképásztori teendőit látta el. Ugyanakkor a Propaganda Fide 1702 húsvétján utasította őt, hogy folytassa útját Lengyelországba.¹⁴ Roszka végül is 1704 elején érkezett meg Lembergbe, ahol Vardan Hunanean érsek megbízta, hogy vegye át a stanislawóvi örmény főplébánia irányítását, illetve lássa el a papi hivatalt Pokucia falu örmény filiájában is.¹⁵ Ekkori munkássága nem pusztán csak örmény szertartások levezetésére, hanem a környék örményei között végzett komoly missziós tevékenységére is koncentrált. Ugyanis a Szentszékhez többször is érkezett panasz Spinola nunciustól, hogy a stanislawóvi örmények csak látszatra uniált katolikusok, ragaszkodnak a régebbi örmény hagyományokhoz, továbbá a helyi örmény papok is vonakodnak a latin szertartás szerint misézni, mindazon tény ellenére, hogy többségük már uniált egyházi személy volt, de még így sem láttak különbséget az örmény és latin szertartás lebonyolítása között.¹⁶ A fentieken kívül Roszka a leMBERGI Collegio Armenóban tanított katolikus teológiát és liturgiát.¹⁷

ROSZKA KOADJUTORI KINEVEZÉSE A SZENTSZÉKEN

Stefano Stefanowicz Roszka személye akkor került előtérbe, amikor a már említett Deodatus Nersesowicz püspök 1710. május 9-én elhunyt.¹⁸ Rögtön felmerült, hogy ki lenne alkalmas a koadjutori hivatal betöltésére. Ennek folyománnyaként Spinola varsói nuncius, miután konzultált Stefano Trombetti teatinus szerzetessel, a Collegio Armeno prefektusával, illetve Vardan Hunanean érsekkel, a Propaganda Fidének 1710. február 19-én küldött levelében a nevezett hivatalra három olyan lengyelországi örmény egyházi személyt javasolt, akik mindnyájan

10 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 83r.

11 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 84r.; *Roškay* (1964), 182.

12 APF Acta SC (= Acta Sacrae Congregationis) Vol. 70. Fol. 166r.

13 *Roškay* (1964), 189.; *Petrowicz* (1988), 59.

14 APF Acta SC Vol. 71. Fol. 259.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 720r.

15 APF SC Fondo Armeni Vol. 5. Fol. 101r. Fol. 721r.–v.

16 APF SOCG (= Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali) Vol. 559. Fol. 29r.; *Roškay* (1964), 183–184.

17 APF SC Fondo Armeni Vol. 6. Fol. 37r.; *Roškay* (1964), 181.

18 *Roškay* (1964), 198.

a leMBERGI Collegio Armeno egykori növendékei voltak, s meglátása szerint személyük garancia lehetett Deodatus püspök missziós munkásságának folytatására. A jelöltek: Hovhannes Tobias Augustinowicz, Hovhannes Lazar Augustinowicz, valamint Lazar Dawidowicz.¹⁹ Spinola nuncius indítványával kapcsolatban elmondható, hogy a Propaganda Fide 1710. április 28-i ülésén Silvio De Cavalieri (1707–1717) titkár kezdeményezte, hogy ne a Spinola nuncius által javasolt három örmény egyházi személyt támogassák.²⁰ A dokumentumokból nem derül ki, hogy mi volt a titkár javaslatának konkrét indítéka. Mindazonáltal nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy a Szentszék, illetve a Propaganda Fide nem bízott a leMBERGI Collegio Armeno növendékeiben, tekintettel arra, hogy az onnan kikerültek többsége meglátásuk szerint nem volt jó katolikus, s hajlamosnak mutatkoztak visszatérni őseik „eretnek” hitéhez. Ráadásul ezt a gyanakvást erősítette ama tény, hogy a fent említett Hovhannes Bernatowicz renitens püspök is a nevezett intézményben tanult. Ezért a Propaganda Fide Deodatus Nersesowicz megüresedett helyére Stefano Stefanowicz Roszkát javasolta. Roszka Deodatus Nersesowiczhoz, Oxendio Viriziresco és Vardan Hunanean érsekhez hasonlóan a szentszéki Collegio Urbano növendéke volt, itt végezte tanulmányait 1691–1701 között.²¹ Roszka személye mellett szólt, hogy járatos volt mind a nyugati, mind pedig a keleti keresztény teológiában, örmény anyanyelve mellett kitűnően beszélt az olaszt, a latint, a lengyelt, a magyart, a görögöt és a törököt. Másrészt kinevezése előtt misszionáriusi feladatokat látott el Lengyelországban, Erdélyben, Moldvában, valamint a Krím-félszigeten, továbbá jó kapcsolatokat ápolt Xač'atur Aĵak'elean mechitarista szerzetessel, aki korának egyik legnagyobb formátumú örmény uniált szerzetese volt. Ennek következtében a bíborosok elfogadták Cavalieri javaslatát. Emellett azonban megfélekedtek az örmények azon privilégiumáról, hogy a közösség választhatja meg főpapjaikat, azonban ekkor még örmény közösség részéről senki sem emelt az eljárás ellen kifogást. A testület kérte XI. Kelemen pápát (1700–1721), hogy a nagy tehetségű Roszkát püspöki minőségben a „hitetlenség közé” a leMBERGI uniált örmény érsekség mellé szentelje fel koadjutornak.²² Válaszul a pápa – reagálva a Propaganda Fide lezajlott ülésén elhangzottakra – jóváhagyta a bíborosok kérését, továbbá 1710. május 12-én audiencián fogadta és felszentelte az akkor épp Rómában tartózkodó Roszkát, s utasította, hogy azonnal induljon vissza Lengyelországba és foglalja el új hivatalát Lemberg városában.²³

Roszka kinevezése tulajdonképpen összefüggésben állhatott azzal, hogy 1710 elején Vardan Hunanean érsek súlyosan megbetegedett. Spinola nunciust rendkívüli módon érintette, hogy az egyházi vezető rossz egészségi állapotba került, ráadásul nem sokkal korábban hunyt el Deodatus érseki koadjutor püspök,

19 APF SOCG Vol. 571. Fol. 629/r.–v.; *Roškay* (1964), 193.

20 APF SC Fondo Armeni Vol. 5. Fol. 176r. Fol. 177r.

21 APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 464/r.–v. Fol. 496/r.–v.

22 APF Acta SC Vol. 80 Fol. 178r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 5 Fol. 225/r.–v.

23 APF SC Fondo Armeni Vol. 5. Fol. 225/v.; *Petrowicz* (1988), 60.

akinek személye a Szentszék szemében garanciát jelentett a lengyelországi, illetve a kelet-közép-európai örménység katolizálására. Ezért Spinola nuncius 1710. július 4-én sürgette a Propaganda Fidét, hogy minél gyorsabban hozzon döntést a megüresedett koadjutori hivatal betöltésére,²⁴ ráadásul olyan személyt találjon, aki Hunanean váratlan halála esetén érsekké is felszentelhető. Roszka ezeknek a kritériumoknak mind Lemberg, mind pedig a Szentszék szémszögéből teljesen megfelelt. Mindenesetre Cavalieri titkár sietősen, még 1710. július 23-án válaszolt Spinola nunciusnak,²⁵ és szorgalmazta a bíborosok ülésén, hogy külön járandóságot szavazzanak meg Roszka számára, hogy minél zökkenőmentesebben tudja végezni új feladatkörét.

ROSZKA KINEVEZÉSÉNEK FOGADTATÁSA LEMBERGBEN: A *JUS ELIGENDI* PROBLÉMÁJA 1710-BEN

A koadjutori kinevezés látszólag minden előírásának teljes mértékben megfelelt, tekintettel arra, hogy Deodatus püspök halála miatt a Szentszéknek gyorsan kellett döntést hoznia. Mindazonáltal – tudatosan vagy tudattalanul – megfélemlítettek az örmény közösség azon kiváltságáról, hogy maga válassza meg a püspökeit, illetve egyházi vezetőit, amely az ősi örmény szokásjoghoz vezethető vissza (*jus eligendi, jus electionis*).²⁶ Hozzá kell tennünk, hogy Vardan Hunanean e kiváltság figyelembevétele nélkül lett Lemberg örmény uniált érseke, és a dokumentumokból nem derül ki, hogy volt-e valaha is a személye ellen kifogás. Ugyanúgy nem hatotta meg a Szentszékét a kiváltság figyelmen kívül hagyása, s kezdetben hasonlóképpen reagált Stefano Trombetti teatinus prefektus is. Mindenesetre az örmény közösség nem nézte jó szemmel, hogy fejük felett, ősi kiváltságuk sárba tiprásával döntenek a koadjutor püspökségről. Minden bizonynyal a közösség saját emberét kívánta a püspöki székbe ültetni, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a Szentszék, illetve Vardan Hunanean érsek és közvetlen környezete sem bízott meg az örmény közösségben, nem tartotta őket hithű katolikusnak. Másrészt komolyan tartottak attól, hogy esetleg Deodatus püspök helyére egy olyan örmény egyházi személyt választanak, aki csak látszólag fogadja el Róma fennhatóságát, s inkább a gregoriánus egyházzal, így Ęcsmiadzinnal, keresi majd a kapcsolatot.²⁷

A leMBERGI örmény közösség ténylegesen csak 1710 júliusának végén szerzett tudomást Roszka kinevezéséről, s felháborodva igyekeztek meggátolni, hogy Vardan Hunanean érsek mellett átvegye új hivatalát a városban. Külön sé-

24 APF Acta SC Vol. 80 Fol. 297/r.–v.

25 APF SC Fondo Armeni Vol. 5 Fol. 588/r.–v

26 *Jus eligendi*ről további hivatkozásokat találhatunk: *Ališan, Lewond*, ed. Kamenic': Taregirk' Hayoc' Lehasani ew Őumenioy. Venetik, 1896. 125–127, 253–254; *Petrowicz, Gregorio*: La Chiesa Armena in Polonia. Parte prima. Roma, 1971. 15–20, 34–36, 65, 71–72, 75.

27 *Petrowicz* (1988), 59–60.

relmezték, hogy saját örmény egyházi előjáróik nem akadályozták meg e kinevezést, különösen hevesen kritizálták Vardan Hunanean érseket, hogy örményhez nem méltó módon játszik szerepet a fent említett kiváltság figyelmen kívül hagyásában. Ezért a lemergi örmény közösség vezetői először Spinola nunciusnak fogalmazták meg panaszukat, melyben remélték, hogy mégis csak figyelembe veszik a püspökválasztáshoz való szabad jogukat, mondván, hogy addig az időpontig (azaz 1710-ig) a lengyel királyság mindig is elismerte eme kiváltságot, egyáltalán nem értik, hogy a Propaganda Fide milyen megfontolásokból nem veszi figyelembe a *jus eligendit*. Az örmények kiemelték azt is, hogy a boldog emlékezetű Deodatus püspök helyére Roszka személyében egy olyan embert neveztek ki, akit a közösség nem fogad el. Mindezt azzal indokolják, hogy a kinevezés teljesen ellenkezik a bevett örmény szokásokkal.²⁸

Mindenesetre a lemergi örmény egyházi személyek és világi előjárók nem elégedtek meg Spinola nunciusnak fogalmazott levelükkel, s nem várták meg, hogy a nunciuson keresztül megérkezzék a válasz a Propaganda Fidétől, hanem közvetlenül Vardan Hunanean érsekhez fordultak panaszukkal, mert meglátásuk szerint könnyebben tudtak volna dűlőre jutni az örmény főpappal, mint a Szent-szék embereivel. 1710. augusztus 13-án levelet intéztek az érsekhez, amelyben kérték, hogy olyan koadjutor püspököt nevezzenek ki, akit mindenki elismer, ne pedig olyan személyt, aki a közösségen belül senki számára sem elfogadható, s ezért közvetlen választással kerüljön a nevezett egyházi hivatal élére. A közösség képviselői a dokumentumban kiemelték, hogy ők igenis a leghűségesebb hívei az igaz római katolikus egyháznak, semmilyen tévelygésnek és eretnekségnek nem a hívei, ezért nem érzik szükségét annak, hogy a kiváltságukat figyelmen kívül hagyják.²⁹ Ennek hatására Vardan Hunanean érsek megingott, s látva a városban az egyre növekvő elégedetlenséget, Spinola nunciusnak küldött levelében megírta, hogy Roszka kinevezése nem szerencsés, mert ha továbbra is tartanak Roszka koadjutor püspökké való kinevezése mellett, zendülésbe csaphat át a helyi örmény közösség növekvő elégedetlensége. Végezetül levelét azzal a végkövetkeztetéssel zárta, hogy a Propaganda Fidének újra át kell gondolnia, hogy mi történik akkor, ha ő maga meghal, s milyen belső feszültségek okozhatnak kellemetlenséget az érseki szék öröklésében.³⁰

Mindazonáltal 1710 augusztusában a zavar és harag napról napra növekedett Lembergben, s már Nikol Torosowicz érsekségének zűrzavaros napjait idézte a város örmény negyede. Mindezek ellenére Cavalieri titkár továbbra is tartotta magát a Propaganda Fide eredeti döntéséhez, azaz Roszka kinevezéséhez, és figyelmeztette a nunciust és az érseket, hogy a lengyelországi örmények között kialakult feszültség eszkalálódhat, s könnyedén viszályt kelthet az uniált rutének körében is. Továbbá felhívja levelében a figyelmet, hogy azért nem szabad engedni a protestálóknak, mert a szentszéki hatóságoknak semmilyen körülmé-

28 APF SC Fondo Armeni Vol. 5. Fol. 225/r.-v.

29 APF SOCG Vol. 573. Fol. 368/r.-v.

30 APF SOCG Vol. 573. fol. 365/r.-v.; Petrowicz (1988), 61.

nyek között sem szabad hagyni, hogy az örmények maguknak új koadjutor püspököt válasszanak. Silvio De Cavalieri titkár határozottan kitartott amellett, hogy az örményeknek püspökszentelés és püspökválasztás ügyében mindenképp a latin rítus eljárásai szerint szükséges eljárni, nem pedig az örmény szokásjog alapján, amelyet általában véve is eretnek szokásnak tartott a Szentszék.³¹ Végül Stefano Trombetti teatinus szerzetes, a leMBERGI Collegio Armeno prefektusa, a Propaganda Fidének küldött levelében összefoglalta a koadjutori kinevezés körül kialakult bonyodalmakat. Véleménye szerint a leMBERGI örmények azért panaszkodtak ennyire a kinevezés ilyesfajta módja miatt, mert egy általuk lenézett, idegen földről, azaz Erdélyből elszármazott főpapot akartak a nyakukba ültetni, s az örmények meglátása szerint számukra sokkal alkalmasabb és elfogadottabb jelöltek közül tudtak volna koadjutor püspököt választani maguknak. Ezt Stefano Trombetti azzal indokolta, hogy a leMBERGI főegyházmegyében a hívek már teljesen belefáradtak a sorozatos járványok és háborúskodások által okozott megpróbáltatásokba. Ebből kifolyólag megnyugvasképpen hagyni kell, hogy az örmények saját bevett szokásuk szerint válasszanak maguknak koadjutor püspököt.³² Ez a levél gyakorlatilag pontot tett a koadjutori kérdés végére. A Propaganda Fide ugyanis meglepő gyorsassággal elfogadta Stefano Trombetti javaslatát. Deodatus püspök megüresedett helyére a Szentszék jóváhagyta és elfogadta az örmény közösség szabad választását, melyet 1710. szeptember 6-án meg is tett, s Hovhannes Tobias Augustinowicz személyében új koadjutor püspököt nevezett ki.³³

Roszka kinevezését ugyanakkor nem vonták vissza, s a Propaganda Fide Erdélybe küldte Oxendio Virziresco püspök mellé misszionáriusként.³⁴ Sőt, Vardan Hunanean 1715-ben bekövetkezett halálakor Roszkat immár Lembergbe rendelték, s így ténylegesen is elfoglalhatta a már 1710-ben kijelölt hivatalát, amelyet 1739-ben bekövetkezett haláláig el is látott.³⁵ Ebben nagy szerepet játszott az is, hogy az előbb említett Hovhannes Tobias Augustinowiczot nevezték ki Vardan Hunanean halála után Lemberg második uniált érsekének.³⁶

31 APF SOCG Vol. 573. Fol. 370.; *Petrowicz* (1988), 61.

32 APF SC Fondo Armeni Vol. 5 Fol. 230r.

33 Vardan Hunanean érsek 1715. május 10-én bekövetkezett halála után a Szentszék Hovhannes Tobias Augustinowiczot nevezte ki Lemberg örmény uniált érsekének: APF Acta SC Vol. 80 Fol. 429.

34 APF SC Fondo Armeni Vol. 4 Fol. 94r.

35 APF SC Fondo Armeni Vol. 5 Fol. 342r.; *Lukácsy, Christophorus: Historia Armenorum Transylvaniae*. Viennae, 1859. 66, 68, 86–87.; *Roškay* (1964), 2–3, 201.; *Petrowicz* (1988), 108, 158, 168, 176–178.

36 APF SC Fondo Armeni Vol. 5. Fol. 642r–v.; *Petrowicz* (1988), 109–110.

KORNÉL NAGY

STEFANO STEFANOWICZ ROSZKA'S BISHOP ENTHRONEMENT

My brief paper is dedicated to enthronement of Bishop Stefano Stefanowicz Roszka (1670–1738) (henceforward abbreviated as Roszka) on basis of sources kept in the *Sacra Congregatio de Propaganda Fide's* Historical Archive, Rome. His personality is, however, not unknown to the scholarship. As an Armenian-Uniate theologian, he had devoted years to reform the Armenian Uniate Church in Poland and visit the Armenian unite parishes in Italy, Poland and Transilvania. At the same time, he composed the Chronology of Armenian Uniate Church at the first half of the 18th century, which was regarded as the most talented sources upon the Armenian Catholic Renewal.

Roszka was appointed as a coadjutor bishop by the Holy See in 1710 in order to help administrate the Armenian Uniate archbishopric office, in Lemberg, in matter of the worsening health condition of Archbishop Vardan Hunanean (1654–1715). His appointment as a Bishop met with difficulties. The secular represents of the Armenian community in Łwów had the intention of electing own their candidate for this co-adjutor episcopacy because they insisted upon their ancient privilege called *jus eligendi* given by the Polish kings, which ensured the Armenian community in Poland to elect free their prelates.

This paper, in fact, aims at enlightening the internal and external circumstances of these ecclesiastical problems on strength of newly-found manuscript sources in the Holy See.

KOVÁCS BÁLINT

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY KATOLIKUS EGYHÁZ
ÉS A SACRA CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE
A 18. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN¹

1. BEVEZETÉS

Erdély 17–18. századi történetét vizsgálva sajátos vallás- és egyháztörténeti folyamatnak lehetünk tanúi. A Moldva és Lengyelország területén élő örmény nép tömegesen telepedett le Erdélyben, ami után nem sokkal uniót kötött a katolikus egyházzal. Oxendio Virziresco aladiai püspök, apostoli vikárius személyében önálló vallási vezetőjük volt, az önállóság azonban Virziresco halálával először átmenetileg, majd végérvényesen is elveszett. A dolgozatban bemutatok egy misszionáriust, Minas Barunt, akinek személye ehhez az időszakhoz vezet bennünket közelebb. A Virziresco halála utáni időszak problémákkal volt tele, a bizonytalansághoz hozzájárult, hogy vezető helyett átmeneti jelleggel Rómából, Velencéből, Lembergől misszionáriusok jöttek az örményekhez, hogy egyházukban tevékenykedjenek.

A vallás és egyháztörténeti folyamat azonban részleteiben máig nincs tisztázva. Lukácsy Kristóf a 19. században megjelent latin nyelvű munkájával a főbb kérdéseket és problémákat leírta, művét gyakorlatilag mint alapmunkát a mai napig használja a nemzetközi szakirodalom.² Mintegy 15 évvel ezelőtt jelent meg Gregorio Petrowicz olasz nyelvű munkája (amely a lengyelországi örmények egyháztörténetét monografikusan bemutató sorozatának 3. része),³ amely egy-egy fejezetben az erdélyi örmények egyházára is kitér. Míg Lukácsy Kristóf munkája a források feltüntetésének hiánya miatt nehezen kezelhető, addig Petrowicz értekezése a történetírás kritériumainak jól megfelel, bőséges forrás-használatával és irodalmával alapos munkát adott közre. Az erdélyi örmények egyháztörténetének témájában átfogó, modern, magyar nyelvű tudományos jellegű közlés eddig nem született. A 19. század második felében és a 20. század első éveiben több munka is napvilágot látott, amelyek az erdélyi örmények történetével, egyházával és kultúrájával foglalkoztak. Ezek azonban általában nép-

1 A témában való kutatásomat a Ceepus-ösztöndíj segítségével Erdélyben, a Tempus Közalapítvány Erasmus-ösztöndíjának segítségével Németországban, illetve a Magyar Ösztöndíj Bizottság támogatásával Rómában végeztem 2002 tavaszától kezdve 2004 nyaráig. Támogatásukat ezúton is nagyon köszönöm.

2 Lukácsy, *Christophorus*: Historia Armenorum Transilvaniae. Vienna, 1859.

3 Petrowicz, *Gregorio*: La Chiesa Armena in Polonia e nei paesi Limitrofi. Parte terza. 1686–1954. Roma, 1988.

szerűsítő jellegűek, részben amiatt jöttek létre, mert az örmények erre a korra elvesztették anyanyelvüket, asszimilálódtak, így ezekkel a művekkel a szerzők az ősök és a nép hagyományira, kultúrájára kívánták felhívni a figyelmet.⁴

A szakirodalom biztató és kevésbé biztató volta mellett gazdag források állnak rendelkezésre, az első évtizedek eseményeiről különösen a Sacra Congregatio de Propaganda Fide (magyarul: Hitterjesztés Szent Kongregációja) Történeti Levéltára, illetve részben a Vatikáni Levéltár tartalmaz igen bőséges anyagot. Az eddig vizsgált erdélyi, illetve magyarországi levéltárak az örmények vonatkozásában inkább csak a 18. század közepétől tartalmaznak jelentősebb mennyiségű forrásanyagot.

Forrásgyűjtemények tekintetében azonban nagy hiányosságot mutat a téma. A jezsuita Nicolaus Nilles 1885-ben megjelentetett egy forráskiadványt a Szent Korona országaihoz tartozó keleti egyházakról: ebben az erdélyi örményekről is közöl néhány forrást, amelyek nagyon jól hasznosíthatók a dolgozatom időszakát tekintve is.⁵ Eddig egy román forráskiadványban találtam egy olyan forrást, amely kifejezetten erdélyi örményekre vonatkozik és eredetije a Bécsi Nunciatura levéltárának 196-os kötetében található, azonban ez 1780-ból való, így dolgozatom korszakához nem kötődik szorosan, bár nem haszontalan, mert ír a letelepedésről is.⁶ Tóth István György forrásgyűjteményei pedig korszakunk és az örmények tömeges megjelenése előtti időszakról közölnek forrásokat, így az erdélyi örményekre ott sem találtam adatokat.⁷ Hasonlóan nincsenek az erdélyi örményekre vonatkozó források, ha más európai örmény közösségekre vonatkozó forrásközléseket lapozunk át.⁸

4 Elsősorban az alábbiakra szeretném felhívni a figyelmet: *Ávedik Lukács*: Az örmény kereszténység eredete. Erzsébetváros, 1904.; *Ávedik Lukács*: Szabad királyi Erzsébetváros Monográfiája. Szamosújvár, 1896.; *Éble Gábor*: A szamosújvári Verzár család. Bp., 1915. *Lukácsy Kristóf*: Emlékezetek az erdélyi örmények mult életéből. Bécs, 1859.; *Lukácsy Kristóf*: Adalékok az erdélyi örmények történetéhez. Kolozsvár, 1867.; *Merza Gyula*: Az örmény püspökség. Kolozsvár, 1902.; *Merza Gyula*: Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény kath. püspöki, illetőleg vikáriusi szék. Vác, 1913.; *Szongott Kristóf*: A magyarországi örmények Ethnographiája. Szamosújvár, 1903.; *Szongott Kristóf*: Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900. Szamosújvár, 1901. Ezeket a műveket összefoglaló bibliográfia: *Ávedik Félix*: Magyar-örmény bibliográfia. In: Az örmények. Szerk. Hermann Antal, Hovhannesian Eghia. Bp., 1921.

5 *Nilles, Nicolaus*: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani. Volumen II. Oeniponte, 1885. 915–936.

6 Csiki Marcell erzsébetvárosi pap jelentése. (Relatione data da P. Marcello Csiki Sacerd. Armeno di Elisabetopoli – 11 Jugl. 1780) *Dumitriu-Snagov Ion*: Români în archivele Romei. (Secolul XVIII.) Bucuresti, 1973. 302–307.

7 *Tóth, István György*: Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania 1627–1707. Roma–Bp., 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Fontes I.), valamint *Tóth, István György*: Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania 1572–1717. I. Roma–Bp., 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Fontes 4.)

8 Például: *Bischoff, Ferdinand*: Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. Wien, 1865. (Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen. Band 32.) 1–155.

2. AZ ERDÉLYI MISSZIÓK ÉS A SACRA CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE

Erdély multikonfesszionális terület volt az újkorban. Ezt a történetírás szemszögéből talán közhelyszerűnek tűnő megállapítást források és szakirodalmi említések végtelen sorával lehet igazolni. Korszakunkat vizsgálva példaként Rudolf Bzenszkyt, a cseh nemzetiségű jezsuita misszionáriust említem meg, aki a 18. század első évtizedeiben tevékenykedett Erdélyben. Egy általa írt 40 oldalas missziós jelentés 12 fejezetben mutatja be a különböző erdélyi vallásokat és népeket, részletes képet adva a zsidók, cigányok, románok, luteránusok, neoariánusok, kálvinisták, anabaptisták, örmények és bulgárok egyházi közösségeinek helyzetéről.⁹

Ezek a vallási közösségek fontos szerepet játszottak a római katolikus egyház tevékenységében, az egyház missziós tevékenységének célcsoportjait képezték. A 17. századtól az 1622-ben alapított, Rómában székelő „Sacra Congregatio de Propaganda Fide”-nek (magyarul: Hitterjesztés Szent Kongregációja) illetékességi körébe tartozott a világ misszióinak felügyelete. A római központ azonban korántsem jelentett elérhetetlen messzeséget az egyes missziós állomások számára. A kongregáció levéltárát vizsgálva könnyen észrevehetjük, hogy a pápa hatalma át tudta fogni a missziók segítségével az egész akkor ismert világot, az erdélyi missziós állomásokra is eljutott Róma parancsa ugyanúgy, mint mondjuk Tibetbe vagy Kínába.¹⁰ Így dolgozatom témájában is igen gazdag, sok esetben hónapról hónapra követhető eseménysorok rekonstruálhatók.¹¹ A kongregációnak 13 bíboros, a titkár és néhány prelátus volt a tagja, elvileg a pápa elnökölt a kongregáció ülésein, a „*Congregatio Generale*”-kon, azonban ez inkább csak névlegesen valósult meg. A 13 bíborosnak megfelelően az akkor ismert világot 13 részre osztották, amelyek misszióját az ő felügyeletükre, valamint az egyes nunciások, illetve pápai helynökök ellenőrzésére bízták. A 13 területből 8 Európában volt, tehát nemcsak a „hitetlenek” megtérítése, hanem a protestánsok rekatalizációja és az ortodox közösségek uniója is kitűzött cél volt. A Propaganda Fidének volt egy másik szervezete is, a „*Congregazione Particolare*”, ahol azokat a kérdéseket tárgyalták meg, amelyek sajátos missziós ismereteket igényeltek, emiatt a témához „szakemberekre” is szükség volt. Több jegyzőkönyv-

9 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Collectio Hevenesiana Cod. 16. fol. 1–40. A forrás címe: „*Origines propagationis variae fidei in Transylvania.*” Bzenszky erdélyi működéséről bővebben: Molnár, Antal: Rudolf Bzenszky SJ (1651–1715) ein tschechischer Missionar und Geschichtsschreiber in Siebenbürgen. In: Lesestoffe und kulturelles Niveau des nideren Klerus. Hg. Monok, István. Szeged, 2001. 67–78.

10 Tóth István György: A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700. Századok 138(2004) 844–845.

11 A levéltár használatához nélkülözhetetlen segédkönyv: Kowalsky, Nikolaus–Metzler, Josef: Inventory of the Historical Archives of the Sacred Congregation for the Evangelization of Peoples or „de Propaganda Fide”. Rome, 1983. (Studia Urbaniana 18.)

vet is átvizsgáltam, a lengyelhoni örményekkel, illetve a magyarországi görög uniáltakkal több ülésen is foglalkoztak, azonban az erdélyi örmények egy alkalommal sem kerültek szóba.¹²

A kongregáció megalakulása után Magyarországgal is elkezdett foglalkozni. A 17. században az ország mindegyik része, a Királyi Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség és a török hódoltság is missziós területnek számított.¹³ A török kiűzésével, a katolikus egyház szervezetének helyreállításával ezen területek missziós jelentősége bár csökkent, a különböző keresztény felekezetek miatt továbbra is nagy érdeklődést mutattak például Erdély iránt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának bíborosai, ahol a görög ortodoxok mellett az örmények is fontos missziós tényezők voltak.¹⁴ A 17. század közepére a kongregáció ügymenete kialakult, ami miatt hatékonyabban bár, de jóval nehezkesebben is működött. A nehézség a 18. századra fokozottan igaz. Egyre több irat, levél, jelentés érkezett a testülethez, amelyek egy idő után felgyülemlettek, egy részét nem tudták megtárgyalni, a levéltárba küldték,¹⁵ a válasz nélkül maradt missziósok pedig ekkor még bizonyára nem sejtették, hogy jelentéseikkel így is igen nagy kincsset halmoztak fel a történettudománynak. Ilyen levelekkel Magyarország és az erdélyi örmények esetében is sokszor találkozunk. Elméletileg minden területnek volt egy felelős bíborosa a testületben, azonban Tóth István György közel-múltban megjelent tanulmányában azt írta, hogy 1622-től 1700-ig 48 bíboros referálta a Propaganda Kongregáció központi ülésein a magyar ügyeket, amelyből sokkal inkább az látszik, hogy a térségnek nem volt egy állandó „szakértője” a bíborosok között.¹⁶

A Hitterjesztés Szent Kongregációja (mint a missziószervezés központja) mellett, illetve vele együttműködve a szerzetesrendek töltöttek be fontos szerepet, mint a missziók helyi állomásai, a néppel ők álltak közvetlenül kapcsolatban. Erdély esetében a ferences, pálos és jezsuita misszionáriusok tevékenysége

12 Archivio Storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Roma) (a továbbiakban APF), Congregazione Particolare (a továbbiakban CP) vol. 48. (1707–1719) fol. 296: a leMBERGI öRMÉNY ÉRSEK ÜGYEI.; APF CP vol. 64. A leMBERGI RUTÉN-ÖRMÉNY KOLLÉGIUM ÜGYEI, például fol. 41r–47v a kollégium regulája található. APF CP vol. 65. szintén a leMBERGI RUTÉN-ÖRMÉNY KOLLÉGIUM ÜGYEIT tartalmazza. 1723-ból például fol. 304r–305v oldalakon a kollégiumban működő személyek és tanulók névsora (*Catalogus Personarum quae modo reperuntur in Collegio Pontificio Leopoliensi*), ekkor 10 örmény ritusú növendék tartozott a kollégiumhoz, akik közül egy sem volt erdélyi örmény. APF CP vol. 133. fol. 270–310: lényegében a magyarországi görög uniáltak ügyei.

13 Molnár Antal: Katolikus Missziók a hódolt Magyarországon. I. (1527–1647) Bp. 2002. 199–203. Nem kívánom a Propaganda Kongregáció alapításának és működésének körülményeit részleteiben ismertetni, ezekről, a kongregáció 17. századi működéséről és a továbbvezető irodalomról bővebb anyagot találhatunk Molnár Antal hódoltsági missziókat bemutató monográfiájában.

14 Tóth István György: Raguzai Lajos, a hódoltság utolsó misszionáriusa. Egyháztörténet (Miskolc) 2000. 10–48.

15 Tóth István György: A szaggatott kapcsolat... i. m. 851.

16 Tóth István György: A szaggatott kapcsolat... i. m. 863.

érdemel figyelmet, illetve az örmények esetében a mechitarista szerzetesrend (ez utóbbira később fogok visszatérni), de részben megemlíthetők a piaristák is.¹⁷ Ezen rendek történetéről disszertációk, tanulmányok, monográfiák sokasága látható napvilágot, itt csak a fontosabb elemek kiemelésére van lehetőségem, kiegészítve eddig nem ismertetett forrásokkal.

A magyarországi *ferencesek* a 18. században több ágra bomlottak fel, így beszélhetünk obszerváns, reformált konventuális és kapucinus ferencesekről. Erdélyben 1640-ben önálló ferences őrség (custodia) alakult, amely a 18. században provinciává fejlődött, az 1729-ben létrejött provinciát Stephanita Provinciának nevezték el. A ferencesek missziós tevékenységét jól illusztrálják azok a missziós jelentések, amelyeket rendszerint évről évre elküldtek Rómába, leírva hogy hol, mennyi lelket tudtak megtéríteni, a szentségek kiszolgáltatása mennyire volt eredményes. Egy 1707-es forrásban 270 áttért hívőről értesítik a kongregációt, akik között lutheránusok, kálvinisták, görögkeletiek, anabaptisták, zwingliánusok, aposztáták és zsidó vallásuk is voltak.¹⁸ Egy másik jelentés, amely a „missziók gyümölcse” („Fructus Missionum”) címet kapta, bár a 18. század második feléből, 1774-ből való, szintén kiválóan illusztrálja a ferencesek 18. századi erdélyi missziószervezését.¹⁹ Ebből megtudjuk, hogy a Szent István (Stephanita) Provinciához tartozó ferencesek egy év alatt a „kálvini eretnekek” közül 318 lelket, a „lutheri szektából” 239 lelket, az arianizmusból 57 lelket térítettek meg, míg 43 lelket visszatérítettek a „hit uniójába” a „szakadárok” közül.²⁰ Pontosan leírták azt is, hogy hány lelket gyónattak meg, hány ember járt hozzájuk katekézisre. Településekre lebontva megtudjuk, hogy hol voltak missziós jellegű állomásaik (összesen 26 település), ezeken túl 8 helyen iskolát is fenntartottak, ahol mintegy 2120 ifjú tanult.²¹ Többször találkozunk a jelentésekben a megtérített személyek névsorával is.²² A *pálosok* tevékenységéről is értékes információkat kaphatunk, ha az évről

17 A piaristák alapvetően tanítással foglalkoztak, de missziós tevékenységükről is találunk adatokat. Pl. APF Scrittura riferite nei Congressi (a továbbiakban: SC) Ungheria-Transylvania vol. 5. 305r–306r. A beszercei piaristák jelentése az 1718–1746 közötti időről. Összesen mintegy 63 embert térítettek meg ez idő alatt, akik között sok szász névvel találkozunk. Innen is látszik, hogy nem ezt tekintették fő feladatuknak, a többi szerzetesrend évente foglalkozott annyi személy misszionálásával, mint a piaristák 28 év alatt.

18 APF SC Ungheria-Transylvania vol. 3. fol. 280r–281r.

19 APF SC Ungheria-Transylvania vol. 5. fol. 338rv.

20 Uo. fol. 338r: „E calviniani haeresi: 318, e lutherana secta: 239, ex arianismus: 57, schismatici ad unionem Fidei reducti: 43.”

21 „Civitatibus: Sabaesii, Saxopoli, Media et Segesvárini. Oppidis: Déés, Déés-Akna, Vajdahunyad, Fagaras, Thoroczko, Szék, Illye, [Hupes]. In Pagiis: Kapus, Görgény, Porumbach, Kide, Almakerek, Gógány Várallya, [Náznány]. In Passibus [...] ad Moldaviam et Valachia: Radna, Tömös, Tötsvár, [Hubra Turris]. Scholas Humaniores [...] Primam Csikiensem, Secunda est Mikháziensis, Tertia Estelnekiensis, Quarta Gyergyószárhegyiensis, Quinta Déésiensis, Sexta Fagarásiensis, Septima Vajda Hunyadiensis, Octava Szászváriensis.”

22 Pl. APF SC Ungheria-Transylvania vol. 5. fol. 74r–75v.

évre Rómába küldött – rendszerint a megtérítettek névsorával ellátott – missziós jelentésiket végiglapozzuk.²³

A jezsuiták a 18. századi Magyarországon mind létszám, mind tevékenység szempontjából fénykorukat élték. Azonban míg például a Dunántúlon 5 kollégium működött, addig Erdélyben csak 1-et hoztak létre Kolozsvárott, de emellett működött 6 rendház és missziós állomás is. A rendtagok száma a feloszlatáskor, 1773-ban: 79 pap, 7 magiszter, 15 segítőtestvér, tehát összesen 101-en voltak. A munkaterületük pedig a tanítás, nevelés és lelkipásztorkodás volt, de emellett komoly szerepet játszottak a tudományos életben is. Kolozsvárott nyomdát üzemeltettek.²⁴

3. ÖRMÉNYEK ERDÉLYBEN

Az örmények erdélyi jelenléte már a középkortól ismert tény, tömeges megjelenésük azonban a 17. század második felére datálható. A galíciai-moldvai örmények feltételezhetően legkésőbb a 14. században kisebb csoportokban már bevándoroltak Erdélybe, a szász városok közelébe, hogy a keleti kereskedelemben részt vehessenek. Elsősorban brassói és besztercei jelenlétükről lehet a forrásokból értesülni.²⁵ Emellett örmények éltek még Moldvában, a közeli Bukovinában is, ahol Szucsava volt a központjuk.²⁶ A 17. században főleg innen tömegesen telepedtek be Erdélybe. Korábban a betelepüléssel foglalkozó munkák 3000 örmény család, azaz 15 000 örmény betelepüléséről adtak számot, amelyet 1672-höz kötöttek, I. Apafi Mihály (1661–1690) fejedelem letelepítő okmányához.²⁷ Egyesek szerint ez a dátum azonban csak egy hosszabb letelepedési folyamat tipikus konkretizálása, amely az egyes nemzetiségek történeti tudatában a letelepedési hagyományoknál jelenik meg.²⁸ Egy 18. századi forrás hasonlóan köze-

23 Példaként említem az alábbiakat: APF SC Ungheria-Transylvania vol. 4. fol. 328–332. (1721-ben írt jelentés.); APF SC Ungheria-Transylvania vol. 5. fol. 296r–298v. (1745-ös jelentés, az adott évben mintegy 70 személyt térítettek meg); APF SC Ungheria-Transylvania vol. 5. fol. 329r–334v. (1747-es jelentés.); APF SC Ungheria-Transylvania vol. 5. fol. 456v–457r. (1759. márc. 27-én kelt missziós jelentés a megtérítettek névsorával együtt.); APF SC Ungheria-Transylvania vol. 6. fol. 130v–131r.

24 *Bangert, William V.*: A jezsuiták története. Bp., 2002. 275–277.

25 *Schünemann, Konrad*: Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias. In: A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. Szerk. Angyal Dávid. Bp., 1933. 216–217.

26 Az örmények újkori (bár főleg a 18. századi és későbbi időszakról szóló) közép-európai jelenlétéről összefoglaló rövid értekezés: *Suttner, Ernst Christian*: Zur Geschichte kleinerer religiös-ethnischer Gruppen in Österreich–Ungarn und in den Nachfolgestaaten. Ostkirchliche Studien 38(1989) 105–135.

27 Például: *Avedik L.*: Szabad királyi Erzsébetváros... i. m. 56–60. *Sabau, Nicolae*: „Armenopolis” oder das Barock in Gherla. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 14(1991) 48.

28 *Daniel Bein*: Armenier in Siebenbürgen. Anmerkungen zur Identität einer „kleinen Minderheit”. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 21(1998). Heft 2. 149.

liti meg a kérdést, ugyanis „1650 körül”-t ír az örmények Moldvából való letelepedésére.²⁹

Konrad Schünemann 1933-ban kifejtette, hogy az első „szakirodalmi” említés a betelepülő örmények 3000 családjával kapcsolatban Illés András 1730-ban megjelent munkája,³⁰ akitől Benkő József vette az adatokat és jelentette meg ismét 1778-ban Erdélyről szóló munkájában,³¹ ezekkel mintegy tradícióvá, hagyománnyá vált a történetírásban az örmények ekkora számban való letelepedése, amely adatot a 19–20. században is alkalmaztak.

Ezzel szemben a forrásokat vizsgálva Pál Judit egészen más megállapításokat tett az örmények betelepülésével kapcsolatban. 1715–1716-os évekből fennmaradt népszeg-összeírásokban 320–340 örmény család szerepel (ami 1400–1800 lelket jelenthetett), így szerinte aligha lehetett 3000 család (mintegy 15 000 lélek) 3–4 évtizeddel ezelőtt, a betelepüléskor. Felhívja a folyamatos betelepülésre is a figyelmet, tehát nem az egy évben való „beözönlés” lehetett jellemző, hanem sokkal inkább egy folyamatos bevándorlás a 17. században és a 18. század első évtizedeiben. A folyamatos bevándorlás hatására nőhetett meg az örmények népességszáma 1750-re, amikor mintegy 890 család, azaz 3500–4500 örmény élhetett Erdélyben.³²

Ezt erősíti meg egy, a témában eddig ismeretlen forrás, Antalffy János püspök (1724–1728) levele, amelyet 1726 december 1-jén írt és Rómába küldött.³³ Ebben azt írta, hogy Szamosújváron 70 vagy 80 örmény család élt, hasonlóan Erzsébetvároshoz, ahol szintén ennyien éltek. Csíkszépvízen 20 család, Görgényszentimrén 8 vagy 9, Kantavásárhelyen 6 család élt ugyanebben az időben. Megemlítette Gyergyószentmiklós vagyonos családjait is, innen azonban pontos számadatokat nem közölt. Antalffy püspök tehát összesen közel 200 családot említ, Gyergyószentmiklóst kihagyva. Ezzel szintén Pál Judit eredményeit támasztom alá, és továbbra is fenntartható, hogy a 18. század első évtizedeiben valóban csak pár száz örmény család élt Erdélyben.³⁴

Utóbbi forrás átvezet bennünket az örmények által lakott területek kérdésére. Mint betelepülők, „honfoglalók”, az első időkben minden bizonnyal nem rendel-

29 Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano) (a továbbiakban: ASV), Archivio della Nunziatura in Vienna (a továbbiakban: Arch. Nunz. Vienna), vol. 196. fol. 147r. („*Brevi descriptio Status Armenorum in Transilvania degentium*”)

30 *Ilia Andreas*: *Ortus et Progressus variarum in Dacia gentium et religionum*. Claudiopolis, 1730.

31 *Benkő Josephus*: *Transilvania sive magnus Transilvaniae principatus I*. Vindobonae, 1778.

32 *Pál Judit*: *Az erdélyi örmények népességszámának alakulása és szerkezete a 18. században*. Erdélyi Múzeum 59(1997) 104–120. Más szempontból, de lényegileg ugyanezt a kérdéskört elemzi: *Pál Judit*: *Armenier im Donau-Karpaten-Raum im besonderen in Siebenbürgen*. In: *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*. Hsg. Löwe, Heinz Dietrich-Tönsch, H. Günther und Troebst, Stefan. Köln–Weimar–Wien, 2000. 121–139. Illetve a szerző jelen kötetben levő tanulmánya.

33 APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (a továbbiakban: SOCG) vol. 661. fol. 219rv.

34 Feltételezni lehet egy olyan variációt is, hogy az örmények bevándoroltak a 17. században Erdélybe, majd innen továbbvándoroltak még a század folyamán Lengyelországba, emiatt a 18. század eleji összeírásokban már nem jelennek meg.

keztek állandó központokkal. Antalffy János fenti levele 6 települést említ örömény szállásterületként. Egy 1715-ös összeírás ezek mellett megemlíti még a következő településeket is: Bonyha, Petelye, Felfalu, Csíksomlyó, Brassó. (Bár például Brassóban mindössze 2 örömény család volt, Csíksomlyón pedig 4 család.³⁵) Ezek mellett fontos Besztercét is megemlíteni, amely a 17. század végéig gyakorlatilag az örömények központi szerepet betöltő települése volt. Azonban 1712-ben pestis tört ki, a város lakosai az öröményekre – mint idegen népekre – fogták a halálos betegség megjelenését, így 24 órán belül el kellett hagyniuk a várost.³⁶ Besztercéről Szamosújvárra menekültek, ahol kiépítették az erdélyi örömények központi települését. Ez volt Oxendio *Virziresco* apostoli vikárius székhelye is, aki Rómából külön egy Alexa nevű építész hozott a város megépítésére, így egy egyedülálló barokk városközpont jött létre.³⁷ Szamosújvár mellett Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz voltak azok a települések, amelyeket 18. századtól erdélyi örömény településekként szokás említeni. Ezek közül város volt az első három település,³⁸ míg Csíkszépvíz falusias jellegű maradt mindig. Egy 18. századi forrás szerint Csíkszépvíz nyomorúságos képet mutatott, és temploma leromlott állapotban volt.³⁹ Erzsébetvárost a 18. század első feléig Ebesfalvának hívták, középkori fennállásáról egy előkerült templom régészeti feltárása során nemrég újabb adatokat ismerhettünk meg.⁴⁰ Az örömények betelepülésével azonban nem csak a város neve változott meg. Eredetileg

35 MOL F 49 Gubernium Transilvanicum – 35. csomó. 13. sorsz. (Mikrofilmtár: 8651-es tekercs 1–10.)

36 Forrásokkal illusztrálva az eseményről bővebben lehet olvasni: *Bartelmäss, Martin: Die Ausweisung der Armenier aus Bistritz in Folge der Pest im Jahre 1712.* In: Programm des evangelischen Obergymnasiums [...] dann der evangelischen Mädchenschule A.B. zu Bistritz. Bistritz, 1897. 5–17. A pestis öröményektől való eredetét mutatja be az alábbi forrásrészlet (*Bartelmäss: i. m.* 16.): „Hogy pedig az Eörménység által inficiáltatott legyen szegény városunk, azt könnyű lesz bebizonyítani, az minthogy már de factis az nálunk levő Németh Urak s tisztek hiteles Attestatiójokkal commandérozó Generalis úrnak ő excellentiájának remonstráltak s declaráltak. Mert ugyanis az elmúlt Szeptemberben a Fah utzában a Kriszta nevű Örmény szállásán holt meg hirtelen két Leány, azután csak hamar még más örömény Quartélyában 12 óra alatt két Gyermekek, kik az megnevezett Kriszta örmény familiájával társalkodtanak volt.”

37 *Pop, I. Virgil: Armenopolis, eine barocke Gründungsstadt.* Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 21(1998) Heft 2. 168–191. Szamosújvárról a legjelentősebb eddig megjelent munka: *Szongott Kristóf: Szamosújvár... i. m.*

38 ASV Fondo Missioni fasc. 106. (oldalszámozás nélkül) Gli Armeni in Transylvania hanno tre Citta, la prima delle quali, e la principale é Armenopoli, la seconda Elisabettopoli e la terza Georgia. A Vatikáni Titkos Levéltár Fondo Missioni kötetéből – gondolva arra, hogy az örömények is missziós problémát jelentettek a Szentiséknek, átnéztem az alábbiakat: vol. 1, vol. 29, vol. 39, vol. 57, vol. 63, vol. 64, vol. 72, vol. 106. Az erdélyi öröményekre azonban csak a 106-os kötet tartalmaz elszórt forrásokat, ezek is oldalszámozás nélküliek és elsősorban a későbbi korszakokból maradtak fenn (18. század második fele). Az állomány megismeréséhez kiváló segédlet: *Hoberg, Hermann: Der Fondo Missioni des Vatikanisches Archivs.* Euntes Docete 21(1968) 97–107.

39 ASV Arch. Nunz. Vienna vol. 196. 148v–149r.

40 *Besliu, Munteanu von Petre: Die Kirche des mittelalterlichen Eppeschdorf.* Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 18(1995) Heft 1. 1–11.

az Apafi családhoz tartozó „ebesfalvi uradalmat” az örmények megvették és a 18. század folyamán nagy gazdagságot tükröző várost építettek itt, a város szabad királyi városi kiváltságokat szerzett.⁴¹ A városban az örmények mellett más nemzetiségek is laktak – mintegy kicsiben tükrözve a soknemzetiségű Erdélyt. Egy 1820-ban keletkezett plébániai leírás a városban a beszélt nyelvekről szólva felsorolja az örmény, magyar, vlach (román), német és hivatali nyelvezetként a latin nyelvet.⁴² Ez tükrözi a város nemzetiségi összetételét is, örmények, szászok, magyarok, románok laktak a városban.

Nem hanyagolható el a az örmények gazdasági jelentősége sem. A kereskedelem volt elsősorban fő tervékenységi körük, egy idő után monopóliumokra is szert tettek. Moldvából vásárolták a szarvasmarhát, lovat, juhot és Magyarországon, Bécsben, Lipcsében adták el. Ezenkívül kereskedtek bőrökkel, vasáruval, viasszal, mézzel, hallal is. Az örmények vagyonosabb rétegét a kereskedők, tímárok és részben a szűcsök képezték. Tőkeerőre nézve így nagy súlyt képviseltek, 1700-ban ugyanannyi adót fizettek, mint a szebeni és háromszor annyit, mint a brassói görög kompánia.⁴³ A székelyföldi örmények kezdetben az erzsébetvárosi örmény bíró joghatósága alá tartoztak, de már az 1715. évi összeírás külön említi a gyergyószentmiklósi és szépvízi örmény bírót is. Bár ez utóbbi két helynek nem sikerült a Szamosújvárhoz és Erzsébetvároséhoz hasonló privilégiumokat megszerezni, a széktől való bizonyos fokú önállóságukat elismerték. 1796-tól mindkét helységben kereskedelmi bíróság, Mercantile Forum működött. A bűnügyeket leszámítva minden örménnyel kapcsolatos ügyben itt döntöttek.⁴⁴

41 A 19. század végén monográfia jelent meg a városról: *Ávedik L.*: Szabad kir. Erzsébetváros... i. m.

42 Erzsébetvárosi Örmény Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: EÖKÉL). Kéziratok. 3-as számú kézirat. Descriptio parochiae Elisabethopolitanae. A forrást nehéz hozzáférhetősége miatt idézem: „Sectio 1. Caput 3. Lingua principalis in hac Ecclesia est Armena, non tamen illa quam scripturasticam dicimus, sed composita quaedam, ex hac vulgari, quo civilis vocatur, Armenice Ascharapar. Lingua accessoria quas populus bene loquitur Hungarica est, et Valachica nec penitus ignotae Germanica et Latina.”

43 Lásd bővebben: *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740. Bp., 1988. 265., a gyergyószentmiklósi örményekről is átfogó képet ad: *Tarisznyás Márton*: Gyergyó történeti néprajza. Bukarest, 1982.

44 Az erdélyi örmények jogi helyzete és kiváltságaik rendszere sajátos jogtörténeti kérdéseket vet fel. Források ehhez is szép számmal állnak rendelkezésre, részben a helyi, örmény könyvtárakban és levéltárakban, de fontos a bécsi udvarral és a Habsburg-kormányzattal való kapcsolatukhoz a bécsi gyűjteményeket is vizsgálat alá venni. Egy, a Hofkriegsrathoz címzett panaszukra Kas Géza hívta fel figyelmemet, amelyet ezúttal is nagyon köszönök. Österreichischen Staatsarchiv (Wien), Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Protokollen Expedit. Bd. 415 (1702), 714. rv. (Dátum: 1702. 11. 24.)

4. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY KATOLIKUS EGYHÁZ

4.1. A kezdetektől Oxendio Virziresco haláláig (1715. március 10.)

Az örmények gregoriánus-örmény keresztényként vándoroltak be Erdélybe. A valálalapítót, Világosító Szent Gergelyt – akiről a vallást gregoriánusnak nevezik – a második „világosítónak” tartják számon az örmények, Szent Bertalan és Júdás Tádé apostolok állítólagos örményországi tevékenysége után. Világosító Szent Gergely keresztelte meg III. Trdat örmény királyt (298–330), amely után az örmény nép is felvette a keresztény hitet.⁴⁵ Így a kereszténység mint államvallás Örményországban már korábban megjelent mint nyugaton, Európában. Az arianizmussal szemben kiálltak az örmények 325-ben a nikaiai egyetemes zsinaton. Kapcsolatba kerültek a monofizitizmussal, a monofizitizmus elméleti megoldását létrehozó khalkédóni egyetemes zsinaton 451-ben azonban nem tudtak részt venni az örmények, a szasszanida perzsák ellen épp kirobbant nemzeti felkelés miatt. Bár egységesen sem nem tagadták, sem el nem fogadták ezután a monofizitizmust, egyházuk gyakorlatilag a dwini nemzeti zsinaton (505–506) fogadta el a keletrómai császár Henotikon-rendeletét, ezzel gyakorlatilag hallgatólagosan elutasította Khalkédont.⁴⁶ A katolikus egyház részéről rendszeresen történtek próbálkozások az örményekkel való unióra, azonban mindig csak részeredményeket értek el. Ilyen volt az 1307-ben megkötött sziszi unió, azonban az örmények ezt 1314-ben visszamondták.⁴⁷ Ugyanígy, a ferrara-firenzei zsinaton, 1439. november 22-én az örmények uniót kötöttek a katolikus egyházzal, amelyben tisztázták a korábbi tévedéseket, gyakorlatilag azonban ehhez az unióhoz nem csatlakozott valamennyi örmény közösség.⁴⁸ A 17. század kapcsán megemlítendő a lembergi unió is, ami inkább uniós próbálkozások sorozata volt (1626–1686).⁴⁹

Az Erdélybe bevándorolt örmények a lembergi örményekhez hasonlóan, azok „mintájára” uniáltak. Két püspököt kell megemlíteni ehhez, az ősi, gregoriánus vallású Minász Eudoksiensist és Oxendio Virzirescót. Minász vezetésével vándoroltak be az örmények a Kárpát-medencébe, ekkor Beszterce lett a székhelyük, a katolikus egyházzal megkötött unió azonban Oxendio Virziresco tevékenység-

45 Örményország krisztianizációját az armenisták általában 301-ben jelölik meg, azonban a különböző tényezőket figyelembe véve mára több elmélet is kialakult ennek lehetséges időpontjáról, amelyek a 4. század különböző szakaszait jelölik meg a megkeresztelkedés időpontjául. A kérdésről bővebben: *Krikorian, Mesrob K.*: Die Armenische Kirche: Materialien zur armenischen Geschichte, Theologie und Kultur. Frankfurt am Main, 2002. 25–28.

46 *Meyendorff, John*: Birodalmi egység és keresztény szakadások. Az egyház 450 és 680 között. Bp., 2001. 143–148.

47 *Theologische Realenzyklopädie*. Hsg. Krause, Gerhard–Müller, Gerhard. Berlin–New York, 1979. Band IV. 52.

48 *Vries, Wilhelm de*: Rom und die Patriarchate des Ostens. Freiburg–München, 1963. 67–69. A zsinat örményekre vonatkozó szövegei: *Hoffmann, Gregorio*: Documenta Concilii Florentini de unione Orientalium. II. De unione Armenorum. 22. novembris 1439. Roma, 1935.

49 Alapos monográfiát írt a lembergi unióról és a korszak örmény egyházáról: *Petrowicz, Gregorio*: L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626–1686). Roma, 1950.

gének köszönhető. Virziresco a Moldvai Fejedelemség területén Botosan városban született 1655 körül, ahonnan 15 évesen ment Rómába, a Propaganda Fide kollégiumába, a „Collegio Urbano”-ba tanulni. Innen 1685 októberében küldték Erdélybe. Itt kezdődött el tulajdonképpen az ő missziós tevékenysége, a szakirodalom szerint ő ajánlotta az uniót Minas püspöknek is. Virziresco vezetésével az örmények rendszeresen imádkozták a vesperást, magyarázta nekik a katekizmust, és minden vasárnap prédikált. Emiatt azonban nem szerették őt, a katolikus vallást mintegy erőltette a népnek. Vardan Hunanean (1686–1715) leMBERGI örmény katolikus érsek segítségével azonban Minas püspököt végleg rábeszéltek a katolikus egyházzal kötendő unióra. Ennek eredményeképp az erdélyi örmények 1689-ben levelet küldtek Cantelmi lengyel nunciussnak és a leMBERGI örmény érseknek, hogy valóban akarják az uniót. Ezután küldöttség is ment Lembergbe, azonban nem találták ott a nunciust, így Lembergbe Virziresco útjának indult Varsóba, hogy Cantelmi nunciussal beszéljen.⁵⁰ A csatlakozás feltételül az örmények azt kérték, hogy saját maguk választhassák püspökeiket, ezt a kérést azonban a katolikus klérus nehezen fogadta.⁵¹ A helyzetet bonyolította, hogy Theodorus Wartanowicz örmény koadjutor püspök 1689. augusztus 28-án levelet írt Konstantinápolyból a Propaganda Fide bíborosainak az erdélyi örmények ügyében, a levélből az a szándék tűnik ki, hogy a püspöki székre számított. A helyzetet Wartanowicz halála oldotta meg 1700. február 12-én. Ez a katolikus egyház részéről is szerencsésnek tűnt, ugyanis Cantelmi nuncius és Francesco Bonesana leMBERGI theatinus prefektus Wartanowiczot hibásan eretneknek, az ősi örmény vallás követőjének tartotta.⁵² Végül 1690. október 2-án és 3-án VIII. Sándor pápa (1689–1691) két brevét adott ki, amelyekben kinevezte Oxendio Virzirescot aladiai címzetes püspöknek és az erdélyi örmények vikáriusának.⁵³ Virziresco tevékenységéről meglehetősen ellentmondásos képet kapunk, lelkipásztorként nagyon sok ember megszerette, azonban püspökként és egyházszerzőként erőszakosnak, szigorúnak tartották, sok elővigyázatlanságot követett el.⁵⁴ Ezt mutatja a források egy része is. A Bécsi Nunciatura Levéltárában, Rómában⁵⁵ található például egy levél, amelyet 3 erdélyi örmény lelki-

50 *Petrowicz*: La Chiesa..., i. m. 86–87.

51 A püspök nép általi választása az örmények vallásának ősi eleme. Az örmény egyház „alkotmánya” ugyanis demokratikus, arisztokratikus és monarchikus elemeket egyesít, azonban a laikus hívők sokkal nagyobb mértékben részesedtek az egyház vezetésében, mint a többi keleti egyházakban. Egyes teológusok szerint az egyházi hatalom nem a klérus, hanem a nép kezében van. A nép választja papjait, többnyire a kézműves és a munkásrétegekből. A püspököket ugyanígy a nép választja a vardepetek, azaz a szerzetes doktorok rétegéből. A püspökök és az egyes egyházmegyék által delegált világi választják az érsekek közül a katolikost. A kérdésről bővebben: *Heiler, Friedrich*: Die Ostkirchen. München–Basel, 1971. 375, 379.

52 *Petrowicz*: La Chiesa..., i. m. 92–93.

53 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 94.

54 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 95.

55 A Bécsi Nunciatura levéltárában a 196-os kötet a „Miscellanea Rerum Armenicarum” címet viseli. *Wagner, Walter*: Die Bästende des Archivio della Nunziatura Vienna bis 1792. Römische Historische Mitteilungen (1957/1958) 2.

pásztor írt 1698-ban, ebben Virziresco tevékenysége ellen foglaltak állást és türannusként, zsarnokként szóltak róla.⁵⁶ Virziresco hirtelen és titokzatos halála érdekes kérdéseket vet fel. Bécsben halt meg, 1715. március 10-én. A Propaganda Kongregáció történeti levéltárában található jelentés szerint – amelyet a Propaganda Fide növendéke, Ludovicus Moscheros írt Bécsből néhány nappal később, március 13-án – a püspök halála meglepte a bécsi udvart is, éjjel beszállították őt a Szent János Kórházba és az egyház előírásai szerint a szentségeket is megkapta, segíteni azonban már nem tudtak rajta.⁵⁷

Utód nélkül halt meg vagy valakit kijelölt? A hirtelen halálnak mi lehetett a valódi oka? Az ő egyházszerzői munkáját hogyan értékeljük? Ezekre a kérdésekre csak pontos és részletes forrásfeltárással tudunk válaszolni, Virziresco fennmaradt bő levelezését is elemezzük.⁵⁸

4.2. 1715-től a 18. század közepéig

A püspök halálát követően az erdélyi örmények egyháza egy bizonytalan, átmeneti időszakba került, amely idő alatt több intézmény és személy is igyekezett valamilyen módon befolyást szerezni az örmények felett, amelynek eredményeképpen az örmények végül a gyulafehérvári püspök joghatósága alá kerültek. Fontos megemlíteni, hogy az örményeknek voltak papjaik ebben az időben, azonban ezek önálló lelkipásztori munkára nem voltak megbízhatóak. Sok esetben tanulatlanok voltak, de a „schismatikus” jelzőt is megkaphatták, mert a nép ősi szokásait tartották.⁵⁹ Így Róma feladata volt, hogy olyan tanult embert küldjön az örményekhez, aki vezeti egyházukat. Emiatt érkeztek különböző misszi-

56 ASV Arch. Nunz. Vienna vol. 196. fol. 181rv. „Estratto della Supplica di tre Sacerdoti Armeni di Transylvania in data di 20. febr. 1698. contro il Vescovo Oxendio.”

57 Petrowicz: La Chiesa... i. m. 103–104.; az eredeti levél: APF SOCG vol. 598. fol. 267r–268v. A Propaganda Fide Generális Kongregációja is tárgyalta az ügyet „Morte di Mons. Oxendio Virziresco Vicario Apostolico degli Armeni di Transylvania seguita in Vienna” címmel. Tehát ők is kiemelték a halál titokzatos, titkos voltát. Az ülésen született jegyzőkönyv: APF ACTA vol. 85. fol. 169rv.

58 Néhány forrás található róla Esztergomban, a Primási Levéltárban is, amelyekre Forgó András hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton hálásan köszönöm. Ezek a források kiválóan alkalmasak a Virzirescoról kialakított kép árnyalásához. Primási Levéltár (Esztergom) Archivum Ecclesiasticum Vetus, Sub Primate Széchenyi, 274. sz. iratcsomó Nr. 274/4 1–4. és 274/8.

59 Az örmény nép ősi szokásairól és az eretnekségről szólva fontos megemlíteni azt az általában 12 pontból álló listát, amelyet az örmények rendszerint aláírtak, ha uniót kötöttek a katolikus egyházzal, illetve ha felmerült a katolikus egyház részéről, hogy az örmények nem tartják megfelelően a katolikus előírásokat. Ennek a listának általában „*Errores et abusus ecclesiae armenae*” a címe. Több helyütt található az erdélyi örmények esetében is. Egyet közöl Nicolaus Nilles már említett forrásgyűjteményében is. *Nilles, Nicolaus: Symbolae...* i. m. 916–918. Azonban itt csak 6 hibát közöl. APF SC Armeni vol. 7. 40r–42r: Mártonffy György erdélyi püspök 1719-es levelében az erdélyiek által aláírt „*Errores et abusus inter Armenos Transylvaniae vigentes*” 12 pontját küldte el Rómába. APF SC Armeni vol. 5. 665rv, 671rv: a leMBERGI örmények esetében 30 pontban sorolja fel a tévedéseket, „*Errori della nostra natione Armena*” címmel.

onáriusok hozzájuk, azonban állandó felelős vikáriust vagy épp püspököt nem kaptak ebben az időben.

Az örmények legelőször nemzeti gyűlést hívtak össze (Görgényszentimre), meg akartak egyezni a következő püspök személyében. A nézetek azonban meglehetősen ellenségesek voltak, így a gyűlésen úgy határoztak, hogy a Propaganda Fide Kongregációra bízzák a döntés lehetőségét. Átmenetileg ekkor a gyulafehérvári püspök igazgatni kezdte az örményeket, arra határozva, hogy Virziresco is adminisztrálta néhány esetben a latin rítusú katolikus híveket.⁶⁰

Virziresco halálát követően először 1715. április 8-án foglalkozott a Propaganda Fide Generális Kongregációja az erdélyi örmények egyházkormányzati kérdéseivel. Cavalieri bíboros, a testület titkára javasolta, hogy a bécsi nunciust kérdezzék meg, hátha tud valaki alkalmas személyt az örmény püspöki szék betöltésére, illetve Eliáról, a szmirnai érsekről is érdemes lenne információt kérni, mert pillanatnyilag nincs folyamatos elfoglaltsága. Stefano Stefanowicz Roszka nevét is szóba hozta a titkár, aki ekkor már Lembergben tevékenykedett mint kodjutor érsek. A bíborosok azonban nem akartak ezekkel a lehetőségekkel foglalkozni, a bécsi nuncius válaszát szeretnék volna legelőször megkapni. Körülbelül fél évvel később, 1715. november 15-én ismét foglalkozott a Hitterjesztés Szent Kongregációja az erdélyi örmények ügyével, azonban továbbra sem sok eredménnyel, a bíborosok a bécsi, illetve lengyel nunciások válaszában hiányában nem kívántak az ügy lényegi kérdéseivel foglalkozni. 1716. januárjában Trombetti, a lengyel theatinus prefektus írt a Propaganda Kongregációnak levelet, amelyben kifejtette, hogy Virziresco utódként a fent említett Stefano Stefanowicz Roszka megfelelő lenne, mert korábban is nagyon közel állt Virzireschohoz, ugyanakkor kiválóan ismeri az erdélyi örmény szokásokat, valamint az egyseget is fontosnak tartja. A Propaganda Fide 1719. március 13-i ülésén szóba került Giovanni Hovhannes, a kaffai uniált püspök is, azonban a bécsi nuncius válaszában hiányában továbbra sem született döntés. Ez az átmeneti, bizonytalan állapot maradt aztán fenn döntés hiányában gyakorlatilag 1735-ig, ami alatt az erdélyi latin szertartású püspökök voltak gyakorlatilag a vallási vezetői az erdélyi örményeknek. 1735. július 21-én a Propaganda Fide Generális Kongregációja ismét foglalkozott az erdélyi örmények ügyével, azonban a bécsi nunciának még ekkor sem volt válasza ebben az ügyben. Közben az örmények – anélkül, hogy bármilyen kompromisszumra hajlottak volna – különböző blokkokra és csoportokra szakadtak, akadályozva ezzel a probléma megoldását. Végül kénytelenek voltak belátni, hogy püspök nélkül maradtak.⁶¹

Kíváncsivá tett, hogy ebben az időszakban a Szentszék az erdélyi örmények helyzetét, mint egyházkormányzati kérdést, milyen módon kezelte. Ehhez meg-

60 *Tocănel, Petru*: Assestamento delle Missioni in Bulgaria, Valachia, Transilvania e Moldavia. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum*. Vol II. 1700–1815. Roma–Freiburg–Wien, 1972. 734–736.

61 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 166–169.

vizsgáltam a Vatikáni Levéltárban a „*processus inquisitionis*” jegyzőkönyvek sorozatát az erdélyi egyházmegyére vonatkozóan. A jegyzőkönyvek az egyes püspökök kinevezésekor keletkeztek, megismerhető belőlük a kinevezésre kerülő püspök életpályája, az egyházmegye állapotát pedig mintegy pillanatfelvétélként mutatják be. Különböző tanúkat hallgattak meg, általában a területi nuncius palotájában – esetünkben a bécsi nunciusról –, akiknek kérdéssorokra kellett válaszolniuk mind a püspökre, mind a püspökségre vonatkozóan.⁶² Érdekes azonban hogy a hitelesített, hivatalos jegyzőkönyvekben egy esetben sem említik meg az erdélyi örményeket a 18. század lényegileg teljes időtartamát vizsgálva, igaz Oxendio Virziresco egy alkalommal, 1713-ban Mártonffy György kinevezése kapcsán tanúként szerepelt (ekkor épp Bécsben tartózkodott), de ő sem említette az örményeket az erdélyi egyházmegye állapota, felépítése kapcsán.⁶³

Ebben az átmeneti időszakban különböző gondok támadtak az egyébként is fiatal erdélyi örmény katolikus egyházban. A latin szertartású püspök nem ismerte az örmény liturgiát, nem ismerte a nyelvüket. A Moldvából érkező örmények pedig nem nézték jó szemmel, hogy egy idegen püspök tevékenykedik egyházukban. Az örmény klérus és nép azonban legalább abban egyezsége jutott, hogy kérvényben kérték a Propaganda Fide bíborosait, küldjenek felelős lelkipásztort nekik. Hivatkoztak arra, hogy Erdélyben minden népnek megvan a felelős vallási vezetője, legyen az görög katolikus vagy latin szertartású római katolikus. Megígérték azt is, hogy adományokkal, étellel fogják őt segíteni, iskolát hoznak létre az örmény gyermekek taníttatására. Ezek mellett 10 ezer forint adományozására is ígéretet tettek.⁶⁴

Az örmények közötti nyugtalan helyzetet, feszültséget illusztrálja az a levél, amelyet Theodorowicz Mihály szamosújvári örmény plébános ellen írtak az örmények 1735. szeptember 14-én. Az örmények szerint Theodorowicznak gyalázatos bűnei voltak, szakadást idézett elő, ezek miatt a gyulafehérvári és a kolozsvári bíróság elé akarták őt állítani. Végül Bécsbe menekült el a lelkipásztor.⁶⁵

62 A jegyzőkönyvek tartalmáról, helyéről és az eljárásról kiindulópontként lásd: *Galla Ferenc*: A püspökjelöltek kánoni vizsgálatának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújulás korának püspökei. Levéltári Közlemények 20–23 (1942–1945). 163–186.

63 *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. Vol. 5–6. Patavii, 1952–1958. alapján sikerült az egyes püspökökre vonatkozó fontosabb vatikáni forrásokat azonosítanom. Az alábbi püspökök jegyzőkönyveit vizsgáltam meg: *Mártonffy György* (1713–1716) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 41. fol. 555r–568r.; *Illés András* (1697–1712) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 91. 468r–492v.; *Battyány József* (1759–1760) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 148. fol. 292r–301v.; *Bajtay József Antal* (1760–1772) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 165. fol. 384r–399v.; *Kollonitz László* (1774–1780) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 169. fol. 316r–356v.; *Battyány Ignác* (1780–1798) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 181. 438r–465v.; *Mártonffy József* (1799–1815) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 203. fol. 455r–487v.

64 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 168–170.

65 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 1988. 166–173.

Az 1720-as években több misszionárius is tevékenykedett Erdélyben, akiket általában Rómából küldtek az örmények egyházát vizitálni, a feladatok elvégzésében segíteni. Ilyen volt a mechitarista apát: *Cacciadur Arachiel* (Khacsatur Archeljan), aki velencei misszionárius volt (korábban a Propaganda Kongregáció római kollégiumának növendéke), akiről a 17. század végén még a konstantinápolyi örmény egyház vonatkozásában hallunk, majd a 18. században több alkalommal járt Erdélyben is. Konstantinápolyi működéséről David di S. Carlo karmelita 1700-ban azt írta, hogy élete példás, és gyakori beszédei gyümölcsözően hatottak.⁶⁶ *Cacciadur Arachiel* jelentéséből tudjuk azt is, hogy 1719-ben különböző hibák és problémák uralkodtak az erdélyi örményeknél, megújították az eretnek szokásokat. Egyszerre ünnepelték a karácsonyt és a vízkeresztet, tagadták Krisztus két természetét, nem tettek vizet a borhoz liturgia közben és más szentségek esetében is voltak eretnek dolgaik. Mártonffy György erdélyi püspök a panaszokról értesülvén összehívta a klérust, azonban a vádaknak csak egy részét fogadták el.⁶⁷ Igen gazdag levelezése a Propaganda Kongregáció történeti levéltárában, Rómában megtalálható. 1719-ben huzamosabb időre, 3 évre érkezett Erdélybe, ahol 1722-ig maradt, képzett pap volt, az erdélyiek marasztalták volna, azonban vissza kellett térnie Velencébe.

Egy másik vizitátor volt a fent már említett *Stefano Stefanowicz Roszka* is, aki Lembergől érkezett Erdélybe. Az erdélyi örmények egyházaiban, Erzsébetvárosban, Szamosújváron, Gyergyószentmiklóson vallási társaságokat, plébániái kongregációkat alapított, amelyek az összetartozás érzését is erősítették az örményekben. Ezek a társaságok még a 18. század második felében és a 19. században is szerepelnek az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben mint működő, jövedelemmel rendelkező társaságok.⁶⁸ A gyergyószentmiklósi plébánián pedig megtalálható annak a Szűz Mária Mennybevételéről nevezett kongregációnak az alapító okirata és szabályzatai (örmény, illetve latin nyelven), amelyet *Stefano Stefanowicz Roszka* alapított ebben az időszakban.⁶⁹

1721-ben Erdélyben tartózkodott Jónás sebastei címzetes örmény püspök is mint Mártonffy György erdélyi püspök örmény vikáriusa, de rövid idő után távozott Erdélyből.⁷⁰

66 *Hoffmann, Gregorio*: Il Vicariato Apostolico di Constantinopoli (1453–1830) (Orientalia Christiana Analecta 103.) Roma, 1935. 23, 80.

67 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 173–174.

68 Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (a továbbiakban: GYÉFL) Canonica visitatio. Példaként említem Erzsébetváros örmény egyházközség visitatóit. 4. doboz. 9. kötet: Erzsébetváros 1766-os visitációja. 8 kongregációt sorol fel, amelyek közül 3-at 1729-ben alapítottak, a Szentháromságról elnevezett kongregációt (*Congregatio Prima Sanctissima Trinitatis errata*), a Szent Annáról és Joachimról elnevezett kongregációt (*Sexta Sancti Anna et Joachim*), valamint a Mária Mennybevételéről elnevezett kongregációt (*Octava Congregatio Beate Marie Virgine in Caelos assumpta*).

69 Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Levéltára. Jelzet nélkül. (A Historia Domus című kötet első fele tartalmazza az említett okiratot.)

70 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 168.

Az erdélyi örmények missziója szempontjából fontos megemlíteni a *mechitarista* szerzetesrend tevékenységét. Bár mint misszionáriusok, a mechitaristák már a 18. század elején megjelentek Erdélyben, rendházalapításra csak később került sor, Erzsébetvárosban.⁷¹ Ávedik Lukács szerint 1729-ban jelentek meg a velencei mechitaristák, rendházat és iskolát 1744-ben alapítottak, amikor a helyi tanácsos, Kopacz Péter telket adományozott nekik.⁷² Szerzetesrendjükről tudni kell, hogy a rendalapítóról, az 1676-ban Sebastéban született Mechitár apátról kapta a nevét, a szerzetesek a bencés rend reguláját vették alapul, emiatt örmény bencéseknek is nevezik őket. Az első rendház 1703-ban létesült a Peloponnésosi-félsziget délnyugati részén, Methonében; 1715-ben költöztek Velencébe.⁷³ A 18. században azonban 2 ágra szakadtak, a velenceiektől a bécsi ág vált külön.⁷⁴ A mechitaristák küldetése az örmény kultúra ápolása volt, emiatt az iskolák mellett nyomdát üzemeltettek Bécsben és Velencében. Az innen kikerülő könyvek az erdélyi örmény könyvtárakban is megtalálhatóak, például az 1718-tól velencei mechitarista nyomdaként működő Antonio Portoli nyomdájából származó kötetek.

5. MINAS BARUN APOSTOLI MISSIONÁRIUS TEVÉKENYSÉGE

A korszak erdélyi örmény misszionáriusainak sorába illeszkedik Minas Barun is. Konstantinápolyi származású volt, majd Rómába ment tanulni. A Propaganda Kongregáció római kollégiumának katalógusa, a „*Katalogus Alunorum Venerabilis Collegii Urbani de Propaganda Fide*” alapján találtam meg a következő adatokat. 1712-ben lépett be a kollégiumba, ekkor 17 éves volt. Minas Barun neve inntől kezdve rendszeresen megjelenik a kollégium növendékeként a következő évek katalógusaiban is: 1717, 1718, 1719, 1720 és 1725.⁷⁵ A kollégiumba való felvételét a fent említett Cacciadur Arachiel ajánlotta. Ebben az ajánlásban olvashatjuk – amely 1712. szeptember 12-én keletkezett –, hogy Galanus, a konstantinápolyi vikárius küldte Minas Barunt Cacciadur Arachielhez. 1722-ben, tehát 27 évesen küldték apostoli misszionáriusként Erdélybe. Fiatal és tapasztalatlan volt azonban, nem értékelték a működését. Magatartása ellentétbe vezetett a klérus és az örmény hívők között. Ki-nevezése után még 1722-ben Bécsből hivatalosan is megerősítették azt a dekrét-

71 APF SC Armeni vol. 12. fol. 9rv. Velencében írt levél, amely a mechitaristák ebesfalvi és péterváradai missziójáról szól. Tehát a mechitaristák valóban misszionának tekintették az erdélyi örmények ügyét.

72 Ávedik L.: Szabad királyi Erzsébetváros... i. m. 160.

73 A velencei rendházról képekkel is illusztrált rövid cikk: *Holthof, L.*: Das Mechitaristenkloster auf der Insel San Lazzaro bei Venedig. Über Land und Meer 87(1902) Heft 4. 132–134.

74 A bécsi mechitaristákról nemrég jelent meg az alábbi összefoglaló monográfia: *Arat, Mari Kristin*: Die Wiener Mechitaristen: armenische Mönche in der Diaspora. Wien–Köln–Böhlau, 1990.

75 Az 1720 és 1725 közötti évek katalógusait nem találtam meg. APF SC Collegio Urbano vol. 4. (1708–1727).

tumot, amellyel Róma Minas Barunt az erdélyi örmények missziós vezetőjévé nevezte ki.⁷⁶

Az erdélyi római katolikus püspök, Antalffy János (1724–1728) két alkalommal is tájékoztatta a Hitterjesztés Szent Kongregációjának bíborosait Minas Barun tevékenységéről. Az első levelet 1726. augusztus 8-án írta a püspök, amikor egy apostoli látogatás után a Székelyföldről visszatért.⁷⁷ Ebben a bíborosok 3 kérdésére válaszolt a püspök: Az ebesfalvi örményeknek van elég pénzük templomok építésére? Az örmények hogy ünneplik az ünnepnapokat és hogy tartják a szombatokat?⁷⁸ A harmadik kérdés Minas Barunra vonatkozott. Itt hallunk Minas Barun hibáiról, azonban Antalffy János következő leveléből – 1727. szeptember 7. – részleteiben ismerhetjük meg ezeket a problémákat.⁷⁹ Itt már az örmények közötti vitákról is hallunk, és több pontban felsorolva ismerhetjük meg Minas Barun erkölceit és tetteit, „*de moribus et actibus*”.

A Szent Kongregáció ügymenetére jellemző – feljebb már írtam róla –, hogy egy-egy kérdésről egy-egy bíboros referált a generális üléseken. Minas Barun ügye bonyolultabb lehetett, így a referáló bíboros előzetesen egy összegzést, „sommario”-t készített, amelyből a teljes ügy lényegét meg lehet ismerni.⁸⁰ Innen értesülünk, hogy a gyulafehérvári püspök a kongregáció titkos kérésére készítette el Minas Barun tetteiről a felsorolását. A kérdéseket pontosan megkapta, így ezekre kellett válaszolnia. Az összegzés alapján ismertetem a vádakat, amelyekkel a püspök és mások megvádolták Minas Barunt.

Az első vád szerint Minas Barunt valaki feljelentette egy nagy botránya miatt, mert nem figyelte meg az örmények böjti szokásait. Nemtörődömségében a magyarokkal és németekkel evett, ahelyett, hogy betartotta volna a szombati böjtöt, amit a többi katolikus pap is betartott. Nagyon sokan nem tartották meg a heti böjtöt karácsony előtt, amivel Minas Barun nem foglalkozott. Erre a vádra Minas Barun úgy válaszolt, hogy az örmények nagyon messze vannak egymástól Erdélyben, összekeverik a szabályokat. Valaki a római katolikus böjtöt tartja meg, valaki az örmény szokások szerint él, valaki mindkettőt megtartja vagy éppen keveri.⁸¹ Ezért szerinte jó, ha a régi szokások is megmaradnak, majd folyamatosan vegyék át az új szokásokat. Ezt azért tartották a bíborosok problémának, mert a Propaganda Fide titkárának 1702. január 31-én kiadott dekrétuma szerint a misszionáriusoknak kötelező a megtérített népekkel betartatni a katolikus gyakorlatot.

76 APF SC Armeni vol. 7. fol. 431r.

77 APF SOCG vol. 661 fol. 217r-218r. „*Redux ex vísitatione Siculica...*” kezdetű levél.

78 Ez a kérdés minden bizonnyal amiatt volt fontos, mert az erdélyi örmények nemrég csatlakoztak az unióval a katolikus egyházhoz, és még ebben a korban is sok esetben hallani arról, hogy megtartották néhány esetben ősi vallási szokásaikat. Vö. az 59. lábjegyzetben az „*Errores et abusus*”-ról írottakkal.

79 APF SOCG vol. 661. fol. 213rv.

80 APF SOCG vol. 661. 206r–210r.

81 Vö.: APF ACTA vol. 133, 482v. Minas Barunnak az erdélyi örmény néppel kell foglalkoznia, amely 4 helyen, elszórva él, nem egyeznek a böjti hagyományaik, az egyik csoport a római szerint, a másik az örmény szerint él, a harmadik keveri a kettőt.

A második vád Minas Barun személyiségére vonatkozott, ugyanis ambiciózus volt, magasabb rendűnek érezte magát. Antalffy püspök szerint vardapetnek, azaz doktornak szólíttatta önmagát és püspökként tevékenykedett.

A harmadik vád a jövedelmekre vonatkozott. Oxendio Virziresco püspök jövedelmeire is igényt tartott a misszionárius jogosultsága nélkül.

Pénzügyi bünt is elkövetett, bűntársakkal együtt jogtalanul szerzett pénzt, bűntársai azonban megkapták büntetésüket. Minas Barun erre a vádra azzal felelt, hogy ilyen összeget fáradalmainak, tevékenységének kiadásai miatt szerzett meg. A püspök mint informátor az ügy részleteiről azonban nem árult el továbbiakat.

Az ötödik vád az esketésre vonatkozott, ugyanis vérrokonság harmadik fokán álló személyeket adott össze, ezzel házassági problémákat is előidézett.

A hatodik vád a papi szolgálatra vonatkozott. Minas Barun alig prédikált, sőt, hogy a prédikálástól megszabaduljon, ide-oda járkált. A katolikus hit terjesztésében misszionáriusként nem nagyon tevékenykedett. Katolikus papként házába fogadott egy özvegyasszonyt, vele lakott. Ez a vád azért is érdekes, mert a gyulafehérvári püspök erről semmit sem mondott, a bíborosok máshonnan kaptak ezzel kapcsolatos információt.

A hetedik vád szerint Minas Barun nagyon örült annak, hogy megkapta a misszionáriusi hivatalt, azonban ez nem volt elég, a vikáriusi címet is meg akarta szerezni magának.

A Szent Kongregáció érdeklődött a „*Collegio Urbano*”, azaz a Propaganda Kongregáció római kollégiumának erdélyi növendékei körében is. Ők hozzátartozóiktól leveleket kértek, amelyekből szintén az derül ki, hogy igen nagyok a hibák Minas Barun körül. Pénzt csalt ki, uzsoráskodott. Miatta a nép veszekedni kezdett.

Minas Barun leveleiből a problémákat más szemszögből ismerhetjük meg. Amint megérkezése után küldött Rómába, abban a népéért aggódó igazi lelkipásztor képe jelenik meg.⁸² Ebből megtudjuk, hogy Szamosújvárott tevékenykedett, ahol minden vasárnap igyekezett a népet a hit misztériumaiba bevezetni, tanítva a papokat és a fiatalokat. Ebben a levélben 2 kéréssel fordult a bíborosokhoz: küldjenek olyan dolgokat Erdélybe, amelyeket ő a nép között szét tud osztani; illetve szerezzenek búcsüengedélyeket a szamosújvári templom oltárainak, mert ez az egyszerű népnek is nagy segítséget jelentene. Egy későbbi levelében azonban már védekezik a bíborosok előtt az őt ért támadások kapcsán.⁸³ Ekkor már tudta, hogy viták és kétségek vannak személyét illetően. Kifejtette ebben a levélben azt is, hogy csak Istennek tartozik felelősséggel, annak ellenére, hogy Rómától messze lakik, bízik abban, hogy méltóságát vissza tudja szerezni. Küldetésének problémáit a nép tehetetlenségéhez kötötte. Azt kérte a bíborosoktól, ha igaz és pontos információkat akarnak személyéről szerezni, akkor keressék meg például Emanuel monachust (aki ekkor Erdélyben tevékenykedett mint mech-

82 APF SC Armeni vol. 7. fol. 467r.

83 APF SOCG vol. 654. fol. 423r–424v.

tarista és „egyszemű”-ként beszéltek róla). Minas Barun szerint a róla alkotott negatív kép az irigységnek köszönhető.

A Propaganda Fide levéltárában található Minas Baruntól egy kérvény, amely egy könyvlistát tartalmaz. Minas Barun könyveket kért a Propaganda Fidétől a hivatali feladatok ellátására és az örmény lelkek javára – áll a kérvényben.⁸⁴ Ezek a könyvek ma rendszerint megtalálhatóak az erdélyi örmény könyvtárakban. Legfőképpen az alábbi könyvekre volt szüksége: Summa Doctrinae Christianae Armenae (4 másolat), Liturgia Armena (3 példány), Thomas à Kempis (Krisztus követése örmény nyelven, 2 példányban), Dictionarium Villotte (2 példányban)⁸⁵, Explanatio fidei (4 példányban), Commentarius in Evangelia (3 példányban), Concordia armenorum (2 példányban), Professio fidei armena (3 példányban), Galanus: Conciliationes (2 példányban).

A Propaganda Fide feladata volt ellátni a missziókat könyvekkel, amihez külön nyomdát létesítettek. A Minas Barun által kért könyvek ebből a nyomdából kerültek ki. Ez azonban nem volt egyedi eset. Ha a Propaganda Fide történeti levéltárának köteteit lapozgatjuk, rendszerint találkozunk olyan kérvényekkel, amelyeket az egyes misszionáriusok küldtek, hogy könyveket kapjanak szolgálataik ellátására. Minas Barun kérvénye mellé összehasonlításként említem Theodorowicz Mihály erdélyi örmény lelképásztor kérvényét, aki hasonló teológiai, illetve katekézis jellegű, valamint örmény nyelvű könyveket kért. Ő azonban jóval gazdagabb listát küldött, és nem elégedett meg a művenkénti 3-4 kötettel, általában 8-10 példányt kért egy-egy munkából.⁸⁶

A Propaganda Fide Generális Kongregációja több alkalommal is foglalkozott Minas Barun tevékenységével. Az 1722. január 19-i ülés jegyzőkönyve arról tájékoztat bennünket, hogy Minas Barun pénzt kapott Cacciador Arachieltől, aki meglátogatta őt Szamosújváron.⁸⁷ A pénzzadás kapcsán a missziók anyagi ügyeiről annyit érdemes megemlíteni, hogy az egyes szerzetesrendek mellett Rómából a Propaganda Kongregáció is küldött az egyes missziós állomásokra pénzt. A Propaganda Fide fontosnak tartotta azt a „misszionológiai” elvet – amelyet a már említett 1702. évi dekrétumban fejtett ki –, hogy a misszionáriusoknak a katolikus vallás szabályait be kell tartatni a hívekkel. Szerintük Minas Barun ezt nem tartotta fontosnak.⁸⁸ Nagyon érdekes, hogy Minas Barunt Erdélyből való távozása után több évvel még mindig mint erdélyi örmény misszionáriust említették a bíborosok. A későbbi jegyzőkönyvek arról tájékoztatnak bennünket, hogy 1733-ban a bécsi udvarban tevékenykedett és az erdélyi, erzsébetvárosi örmények ügyeiben próbált segíteni.⁸⁹

84 APF SOCG vol. 633. fol. 38.

85 Jacobus Villotte tevékenységéről bővebben: *Kovács Bálint*: Francia jezsuita örmény misszióban (Jacobus Villotte munkássága). Elhangzott előadás. A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Tudományos Konferencia. Piliscsaba, 2004. november 8–10.

86 APF SOCG vol. 617. fol. 385r.

87 APF ACTA vol. 92. fol. 63rv.

88 APF ACTA vol. 103. fol. 483r.

89 APF ACTA vol. 103. fol. 564r–566r. Bécsi tevékenysége az alábbi 2 levélből is tanulmányozható, amelyek 1730-ban és 1730-ban íródtak: APF SC Armeni vol. 9. fol. 255rv. illetve fol. 351r.

Bécsi tevékenységét kiválóan illusztrálja III. Károly (1711–1740) kiváltságlevele 1733-ból, amely Minas Barunt mint a szépművészet, bölcsészet és teológia ismerőjét, a Szentszéktől rendelt papot említi, az örmények kiváltságlevele gyakorlatilag az ő közvetítőmunkájának komoly eredménye.⁹⁰ Ő ismertette a bécsi udvarban az erzsébetvárosi örmények problémáit, amelynek hatására megszülettek a kiváltságok. Az okiratban nyoma sincs annak, hogy Minas Barunt bármilyen negatív tulajdonsága vagy tette miatt ítélnék meg, sokkal inkább tisztelettel emlékeznek meg róla. Az okirat 12 pontban rögzíti az erzsébetvárosi örmények jogi lehetőségeit és privilégiumait. Az első pontban a várost önkormányzattal rendelkező várossá nyilvánítják, új névvel nevezik, az eddigi Ebesfalva elnevezést latinul az Elisabethopolis, németül az Elisabethstadt, magyarul az Erzsébetváros elnevezés váltja fel. Egyúttal mint kiváltságos települést elkülönítik az ebesfalvi uradalomtól. A második pontban ezt tovább részletezi az oklevél írója, az örmények és az ebesfalvi uradalom területét egyértelműen határolják el a továbbiakban egymástól, amely után készítsenek az egyes javakról összeírást. A harmadik pontban az örményeknek fizetendő illetékekről van szó, abban az esetben, ha az ebesfalvi örmény családok új házakat akarnak építeni, vagy eddig máshol lakó örmények Erzsébetvárosban akarnak a továbbiakban letelepedni. A negyedik pont kifejezetten missziós problémákat rögzít. Ebben egyértelműen le van írva, hogy az erdélyi örmény közösség vezetője az erdélyi latin szertartású püspök. A püspök feladata és kötelessége, hogy felügyelje az örmények vallási viszonyait, és vigyázzon arra, hogy a keleti szakadár, schizmatikus örmény tanokat (így Eutyches és Dioskorus tanait) ne vegyék vissza. Fontos, hogy megfelelő számú és szakmai ismeretekkel rendelkező pap szolgáljon az erdélyi örmények között, a nép javára, akiket az egyes városok megfelelő javadalmazásban részesítsenek. A szakadár örményeknek Erdély területén nem szabad istentiszteletet bemutatni. Ez alól csak a kereskedés céljából átutazó örmények a kivételek, akik rövid ideig tartózkodnak csak a területen. Az ötödik pontban megjelöli az örmények ügyeinek feljebbviteli fórumát: polgári ügyekben a Guberniumhoz, gazdasági ügyekben a Udvari Kamarához tartoznak. A hatodik pont a tisztségviselőkről szól. A városi önkormányzatiság testületének a polgárság által választott főbíróból és 12 tanácsosból kell állnia, melyhez tartozik még a jegyző személye. Csak jámbor és a hivatali feladatok ellátására alkalmas személyek választhatók. A választásról a kamarát értesíteni kell. Minden évben kell választást tartani, amely rendszerint január 2-án történik. A továbbiakban a kiváltságlevél szól az örmények kereskedelmi privilégiumairól, a szabad kereskedésről, az évenkénti három országos vásár tartásának lehetőségéről, majd az Ebesfalvához tartozó erdők használatáról és a Nagy-Küküllő folyón való átkelésről. Az ebesfalvi kastélyban veszély esetén az örmény kereskedők a portékáikat elraktározhatják. A kiváltságlevél tizenkettedik pontja az évente fizetendő adókról és illetékekről szól.

⁹⁰ Ávedik L.: Szabad királyi Erzsébetváros... i. m. XVII. (39. számú forrás.)

6. EREDMÉNYEK

Dolgozatomban átfogó képet kívántam nyújtani az erdélyi örmény katolikus egyházzal, koncentrálni az unió megkötésére és az utána következő néhány évtized eseményeire. Kiemletem egy Rómából érkezett misszionáriust, akinek személyén keresztül lehetett a korszak egyházának problémáit ábrázolni.

Eddig Minas Barunnal a szakirodalom csak érintőlegesen foglalkozott, Lukácsy Kristóf és Gregorio Petrowicz is néhány mondatot írt mindössze róla. Az erdélyi (gyulafehérvári⁹¹ és örmény plébániai levéltárak) és magyarországi levéltárakban eddig semmilyen, míg Rómában, a Propaganda Kongregáció történeti levéltárában viszonylag gazdag anyagot találtam róla. Személye érdekes, mert eléggé sajátos és ellentmondásos misszionáriusi tevékenységet folytatott. Személyén keresztül azonban alapjaiban lehet ábrázolni és megismerni azt a helyzetet, amely Oxendio Virziresco halálát követően kialakult az erdélyi örmény katolikus egyházban, az időszakot kiválóan reprezentálja Minas Barun tevékenysége. Érdekes az, hogy a korszakban rendszerint problémák adódtak az örmény lekipásztorokkal. Említettem Theodorowicz Mihály és Virziresco problémáit. Emellett a Bécsi Nunciátúra levéltárában Rómában található egy jegyzőkönyv egy beszercei pereskedésről, amelyet Budakowicz Lázár örmény plébános ellen folytattak az örmények 1697-ben.⁹² Ezek jelzik, hogy a diaszpórában egy hatásos vezető hiánya esetén bizony komoly problémák adódtak az egyház-szervezetben.

Sokat hivatkoztam Gregorio Petrowicz 1988-ban megjelent monográfiájára, aki elsősorban a lemergi örmények helyzetét elemezte, azonban az erdélyiekről is szól egy-egy fejezetben. Munkájában a lemergi és erdélyi örmény egyház folyamatos és szoros együttműködéséről beszél a kezdetektől fogva, ezt próbálja lengyel származású szerzetesként bebizonyítani. Kérdés számomra, hogy valóban ekkora mértékű volt-e a két egyház együttműködése, az erdélyi örmények kapcsolataiban valóban első helyen álltak-e a lengyelhoni örmények? Néhány hónapos kutatómunka után egy monográfiát nehéz lenne megcáfolni, nem is volt ez a célom. Viszont tény, hogy a 18. században az erdélyi örmények kiszakadtak az örmények közösségi hálójából, egyre inkább „erdélyiek” lettek, és sokkal inkább – a Habsburg-orientáltság miatt is – a bécsi udvar lett a fő támaszuk. (Illetve a bécsi udvarnak is támaszai lettek.) Munkámban Minas Barun bemutatása mellett igyekeztem átfogó képet adni a korról, a többi személy, szervezet tevékenységét is bemutatva az erdélyi örményekkel kapcsolatban. Hogy sikerült-e a megfelelő arányokat megtalálnom, azt csak a témában való – remélhetőleg megvalósuló – hosszú kutatásokkal lehet majd igazolni vagy cáfolni.

91 Bár Csala Rita nemrég megjelent tanulmányában ír arról, hogy örmény nyelvű dokumentumok találhatóak, és személyesen is kerestem az erdélyi örményekre vonatkozó adatokat, a 18. század első feléből csak érintőleges források maradtak fenn. *Csala Rita: A Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár története és mai állapota. Levéltári Szemle 2004/2.* 64.

92 ASV Arch. Nunz. Vienna vol. 196. fol. 159r–160v.

BÁLINT KOVÁCS

ARMENIAN CATHOLIC CHURCH IN TRANSYLVANIA
AND THE SACRA CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE
IN THE FIRST DECADES OF THE 18TH CENTURY

Examining the history of Transylvania in the 17–18th centuries, we can be the witness to a special process of religion- and church history. Armenian people living in Moldavia and Poland settled down en masse in Transylvania and soon they contracted a religious union with the catholic church. They had a separate religious leader in the character of Oxendio Virziresco, the bishop of Aladia, apostolic vicar. Separateness perished temporarily first with the death of Virziresco and soon it has gone irrevocably. The area after Virziresco was full of problems and it contributed to this obscureness that missionaries from Rome, Venice and Lemberg came to the Armenian people to deal with their church. More other organizations tried to have an influence on the Armenian Catholic Church in Transylvania, for example: Sacra Congregatio de Propaganda Fide from Rome, Apostolic Nunciature from Vienna, mechitarist monks from Venice, the catholic archbishop from Lemberg and the Roman Catholic bishop from Gyulafehérvár (Karlsburg). This situation can be easily understood with presenting the personality and activity of a missionary, Minas Barun, who was from Constantinople and was sent to the Armenian people of Transylvania for ministerial works after his studies in Rome. His special and contradictory business caused tension, so he had to leave Transylvania after a few years. His personality is very interesting because he was an inconsistent and special missionary. So we could get to know and illustrate the state of the Armenian Catholic Church in Transylvania after the death of Oxendio Virziresco by Barun's personality.

SZILÁNKOK AZ ERZSÉBETVÁROSI ÖRMÉNY KATOLIKUS PLÉBÁNIATEMPLOM KÖNYVTÁRÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

Erzsébetváros (Dumbrăveni, Elisabethstadt, Elisabethopolis) újabbkori története elválaszthatatlanul összefonódott az Erdélybe több mint 300 éve betelepült örmények sorsával. Tanulmányomban az örmény közösség által itt létrehozott, a tudományos vizsgálódás elől sokáig elzárt kárpát-medencei kulturális örökségről szeretnék röviden megemlékezni: az erzsébetvárosi örmény katolikus plébániatemplomban található könyvtárról.¹

Ha egy addig ismeretlen könyvtárral találkozok a kutató, efféle kérdések merülnek fel benne.: Mikor, ki alapította a könyvtárat? Mi volt a célja vele? Mit lehet megtudni az állományáról? Bővítették, gondját viselték, használták-e később? Egyáltalán milyen források állnak rendelkezésre a könyvtár történetéhez? Mindezekre megkísérlek választ találni, miután a város korábbi történetének néhány fontos mozzanatát felidéztem.

Erzsébetvárost az egykori Kis-Küküllő vármegyében Medgyes (Mediaș) és Segesvár (Sighișoara) között találjuk meg a térképen. A korábbi nevén Ebesfalvának nevezett település a 14. század első felétől tűnik fel az okleveles forrásanyagban.² A 15. század közepétől került hosszú időre az Apafi család birtokába³, akik a város szívében ma is megtalálható reneszánsz kastélyt építtették.⁴ 1661-ben ebből a kastélyból vitték a marosvásárhelyi táborba Ali pasa elé a fiatal Apafi Mihályt, akit Kemény János ellenében ott választottak meg fejedelemnek. Az ő fejedelemsége idején telepedtek meg az örmények nagyobb számban Ebesfalván 1685-ben.⁵

1 A 2002 tavaszán újra felfedezett téka katalógusát a PPKE BTK akkori hallgatóiból verbuválódott kutatócsoportja készíti.

2 Első említése: Sacerdos de Ebes 1332-ből való. *Lestyán Ferenc*: Megszentelt kövek: a középkori erdélyi püspökség templomai. Gyulafehérvár, 2000²; *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1987. III. 551; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában V., Bp., 1913.

3 *Csánki*: i. m.; *Ávedik Lukács*: Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája. Szamosújvár, 1896, 31.

4 Nevezetesen Apafi Gergely, aki két táblán is megörökítette a kastély építését. „Me fecit fieri Egregius Gregorius Apaffi de Apanagyfalva, Comes Comitatus Dobocensis, Magister Curiae Domini Reverendissimi Fratris Georgii Episcopi Varadiensis 1552”, illetve „Domum hanc ex Dei Optimi maximi benignitate Egregius Dominus Gregorius Apaffi de Apanagyfalva, Magister Curiae et Consiliarius serenissimi Principis Domini Dni Ioannis Secundi Electi Regis Hungariae extruxit sumptibus propriis e solo et a fundamento erigendam aedificadamque curavit. Anno salutis MDLXIII.”

5 Az örmények két hullámban érkeztek Moldvából Erdélybe, az első betelepülés 1654-ben történt, a második az 1670-es évtől. Ebesfalván az első anyakönyvi bejegyzés, mely örmény jelenlétéről tanúskodik, 1658-ból származik. *Ávedik*: i. m. 59–61.

1689-ben I. Apafi Mihály végleges letelepedést engedélyez s jogot adott az örményeknek vallásuk szabad gyakorlására, kereskedésre, továbbá saját bíró választására.⁶

Mindjárt a betelepülést követően alakult meg az *örmény compania*, ami az Erdély területén élő örmények egyfajta önkormányzati szerve volt, mint az összes örmények feletti egyházi és közigazgatási hatóság, amelynek költségeit 3/5 részben Szamosújvár, 2/5 részben Ebesfalva viselte.⁷ Első bírájuk az érdemeiért megnevesített ebesfalvi Dávid Tódor lett.

A 18. század az erdélyi, ezen belül az ebesfalvi örmények számára is a gyarapodás, a lendületes fejlődés korszaka. 1733-ban a település Erzsébetvárosra változtatta a nevét, melyet III. Károly kiváltságlevéllel erősített meg.⁸ Az Apafi-örökösök halála után a kincstárra szállt birtokot pedig 1758-ban vásárolta meg a város Mária Teréziától 60 000 rajnai forintért.⁹

Több templomot is emeltek ekkor az örmények a városban, 1763-ban árvíz megrongálta a mára már lebontott – 1723 és 1725 között a Szentháromság tiszteletére épült örmény – Ótemplomot, emiatt az időközben anyagiakban és lélekszámban is gyarapodó örménység nagyobb templom építésébe fogott.¹⁰ Ezzel szinte egy időben építették a mechtarista rend templomát is Szent Péter és Pál tiszteletére, ezt később a latin ritusú római katolikus egyházközség megvásárolta az örményektől.

A barokk stílusú örmény főtemplom alapjait 1766-ban rakták le, s a Gindtner Ferenc vezette kolozsvári kőművesek részvételével folyó munka 1783-ra fejeződött be. Erdély neves püspöke, Batthány Ignác (1741–1798) szentelte fel a város névadója, Szent Erzsébet tiszteletére 1791-ben. A főoltár és a templombelső szobrainak jelentős része Hoffmayer Simon szobrász alkotása, a Szent Erzsébet-főoltárképet Veress Mátyás festette meg 1787-ben.¹¹

A szentély oldalfalai mentén mindkét oldalról két szinten két-két helyiséget alakítottak ki, amelyek ablakai egyrészt a szentélyre, másrészt az utcára, illetve a templomkertre nyílnak. Az északi oldalon az első és a második szinten is raktárnak használják a két helyiséget, a hulladék között rossz állapotban lévő kéziratok is találhatóak, amelyeket a városi levéltárból menekithettek ide. A déli oldalon a sekrestye felett mives ajtó mögé zárva az első szinten kapott helyet a mintegy 2200 kötetes könyvtár. A második szinten festmények és liturgikus színjátékokhoz való kulisszák porosodnak, a portrék java része az erzsébetvárosi klérus tagjait ábrázolja.

A tékának helyet biztosító, hozzávetőlegesen 30 négyzetméteres terem elsőrangú választás volt, a helyszíni vizsgálódás során se vizesedés, se kártevők nyomaira nem bukkantunk, a köteteket kiváló állapotban őrzik a szekrények. A könyvek a falak mentén körben elhelyezett hat, alul fiókos, felül üvegajtós,

6 *Ávedik*: i. m. 60.; Szemelvények III–IV.

7 *Hovhannesian Eghia*: Armenia népe. Gödöllő, 1934. 268.

8 *Ávedik*: i. m. Szemelvények XVIII–XXIV.

9 *Ávedik*: i. m. 43.

10 *Ávedik*: i. m. 95–97.; *Lestyán*: i. m.

11 *Miski György*: Erdélyi és Erdélyen kívüli települések ismertetése. In: Székelyföld és Erdély. Arcanum [CD-ROM] 2001.

korabeli szekrényben találhatóak. Az egyes szekrényeket számokkal jelöltük meg, amellyel a későbbi egyértelmű tájékozódást kívántuk lehetővé tenni. A szekrények fiókjában eredetileg miseruhákat is elhelyezhettek, mivel a fiókon az egyházi év során használt liturgikus színek latin elnevezései vannak feltüntetve: 1. szekrény – color albus (fehér); 2. szekrény – color violaceus (lila); 3. szekrény – color viridis (zöld); 4. szekrény – color niger (fekete); 5. szekrény – color ruber (vörös); 6. szekrény (nincs színjelölés). Jelenleg azonban kizárólag könyvet, illetve kéziratot tartanak a teremben. Elhelyeztek a helyiségben egy kisebb, egyszerűbb szekrényét is, melyben levéltári anyag található.

A szekrényekben a könyvek jelenleg nyelvek szerinti, ezeken belül pedig tematikai csoportosításban szerepelnek. Így beszélhetünk latin, magyar, olasz, német és francia szekrényekről, illetve teológiai, orvosi, nyelvészeti, jogi, filozófiai, valamint természettudományi jellegű csoportokról. Az 1-es szekrény. Ebben a szekrényben 4 polcon, de 6 sorban mintegy 300 kötet könyv található, amelyek latin nyelvűek és teológiai vonatkozásúak. (Pl. *Hugo Grotius: De veritate religionis christianae. Halae Magdeburgicae 1734.*) Ennek a szekrénynek két fiókjában találhatóak az örmény nyelvű könyvek is, számuk mintegy 200 kötet. A 2-es szekrényben a magyar nyelvű könyvek kaptak helyet, főleg 18–19. századi kötetekről van szó, irodalmi, nyelvészet és teológiai témájúak. (Pl. *P. Bazanyi Pál: Imago Vitae, et mortis. Az életnek és halálnak képe. Nagyszombat, 1712.*) A 3-as szekrényben német és latin nyelvű munkák találhatóak. A latin nyelvűek itt is teológiai munkák, míg a német nyelvűek teológiai (pl. *Predigten über Sonntagliche und Feuertagliche Evangelien. Augsburg, 1775.*), természettudományi (pl. *Benjamin Schol: Lehrbuch der Chemie. Wien, 1824.*), illetve orvostudományi jellegűek, főképp a 18–19. századból. A 4-es szekrény állománya is és maga a szekrény kialakítása is nagyon hasonlít az 1-es számú szekrényéhez. Ebben is teológiai könyvek vannak, számuk szintén 300 körüli. Az 5-ös szekrényben olasz nyelvű könyvek, tematika szerint teológiaiak (*Massillon: Parafrasi morale. Venezia, 1756.*), de más, például irodalmi jellegű kötetek is találhatóak itt. Velencéből származik a kötetek legtöbbször, így az ottani mechtarista központtal való kapcsolat eredménye lehet ez az állomány, bár eredetét a possessor-bejegyzések tételes átvizsgálásával a későbbiekben lehet pontosan megállapítani. A 6-os szekrényben is latin nyelvű munkák vannak, azonban már nem teológiai, hanem elsősorban nyelvészeti (*Emmanuelis Alvari SJ: Institutionum Grammaticarum de Syllabarum Dimensione, cui adjungitur ars metrica. Budae, 1791.*), jogi (*Stephanus de Werböcz: Werböczius illustratus sive decretum tripartitum juris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae. Claudiopoli, 1762*), klasszika-filológiai (*Cicero: Officiorum Libri tres. Venetiis, 1540*), természettudományi, valamint orvostudományi (*Theodorus Zwingerus: Theatrum praxeos Medicae quo aegritudines corporis humani. Basileae, 1710*) könyvek. Az 5-ös és 6-os számú szekrényt egy polc köti össze, az itt található könyvek francia nyelvűek (*Helvetius: Traite des maladies les plus frequentes. Paris, 1734*).

A fiókokban részben kéziratok, levelek, részben az igazán ritkaságnak számító örmény könyvek találhatóak. A zömében 18. századi örmény nyelvű könyvekre az állományhoz viszonyítva kis számuk ellenére kuriózumként tekinthetünk.

Néhány kötet korábbi, de vannak 19. századi kötetek is. Lényegében kicsiben tükrözik azt az időbeli eloszlást, amit a könyvtár teljes egészében hordoz. Ebben az állományban a teológiai téma a meghatározó, ezen belül is a biblikus jellegű munkák: zsoltároskönyvek, Jacobus Villotte evangélium-exegézise, Máté evangéliumának örmény nyelvű kiadása, hogy csak néhányat említsek a gazdag anyagból. A másik jelentősebb csoport a liturgikus könyveké, amelyek elsősorban miscékönyvek. Kiadás szempontjából fontos megemlíteni, hogy a könyvek általában Velencében készültek, főleg Antonio Portoli nyomdájából származnak, amely 1718-tól mechitarista nyomdaként szerepel.

Az elsődleges forrás a könyvtárra természetesen maga a könyvtár állománya, a könyvek, illetve a különböző kéziratok, jegyzőkönyvek. Nyomtatott formában csupán Ávedik Lukács várostörténeti könyvében található róla alig néhány bekezdés.¹² Ebből megtudjuk, hogy Patrubány Antal¹³ főesperes tevékenységéhez köthető a könyvtár alapítása, Ávedik tudósít arról is, hogy a kötetek nagy része, 1500 darab, Patrubány magánkönyvtárából származik.¹⁴ A kötetek számát 2200 darabban határozza meg Ávedik. A levéltári részleg, mely tartalmazza az örmények honfiúsítására vonatkozó okmányokat, vallási egyesületek, királyi és kormányzói okiratok másolatait: püspöki vizitációs okmányokat, egyházközségi jegyzőkönyveket, az ő idejében, tehát a 19. század végén lett rendezve.

A fentieket támasztja alá az alábbi idézet, melyet a könyvtárban található, az 1820-as években Patrubány Antalt a főesperesi méltóságban követő Kabdebó János¹⁵ által *Descriptio Parochiae Elisabethopolitanae* címen írt kéziratból vettem. „A plébániához tartozó könyvtár jegyző- és anyakönyvekkel. Ebben a templomban egy takaros könyvtár található a bazilika sekrestyéje feletti szobában, a könyvek elrendezett jegyzéke még nincs kész, mihamarabb el fog készülni. Ennek a könyvtárnak az alapját 1803-ban az akkori főesperes tisztelendő Patrubány Antal úr vetette meg, amihez a templom jelenlegi plébánosa a jelenlegi tökéletesítéshez 1806-ban a dicséret főesperes révén könyvtárosként rendeltetett. Ez a könyvtár így nyerte a kezdetét és a növekedését, és a helyi elhunyt lelkészek és káplánok könyveiből is fog kapni. A jelenlegi plébános hasonlóképp nem megvetendő könyvtára is végül a plébániái könyvtár könyvjegyzékébe vétetik majd be. A keresztelési, bérmlási, házassági és halotti anyakönyveket alaposan vezetik, miként az egyházmegyei, vidéki és állami ügyek jegyzőkönyveit is.”¹⁶

12 *Ávedik*: i. m. 122.

13 Patrubány Antal, 1791-től haláláig (1814) Erzsébetváros főesperese és plébánosa.

14 *Ávedik*: i. m. 109.

15 Kabdebó János, 1815–1832 főesperes.

16 „Bibliotheca ad Parochiam pertinens cum Matriculis et Prothocolis

Est in hac Ecclesia Bibliotheca elegans e cubiculi supra Sacristiam Basilicae posito, formata Index librorum confectum nondum est, conficietur quamprimum. Initium hujus Bibliothecae Anno 1803 ejus temporis Archidiaconus R[everendissimu]s D[ominus] Antonius Patruban fecerat, quam ad perfectionem modernam modernus Ecclesiae Parochus Anno 1806 per laudatum Archidiaconum Bibliothecarius constitutus perduxit. Bibliotheca haec sicut initium ita et incrementum accepit et habet e libris defunctorum localium Parochorum et Capellanorum.

A könyvtár állományának túlnyomó többsége tehát a plébános-esperesek hagyatékából állt össze, amit a kötetekben olvasható possessor-bejegyzések is alátámasztanak. A könyvtár tehát tükrözi a helyi klérus művelődésének, érdeklődésének. Karácsony János, Patrubány Antal, Kabdebó János (†1832), Csiki Imre (†1865), Ávedik Lukács neve szerepel legtöbbször a kötetek birtokosaként.

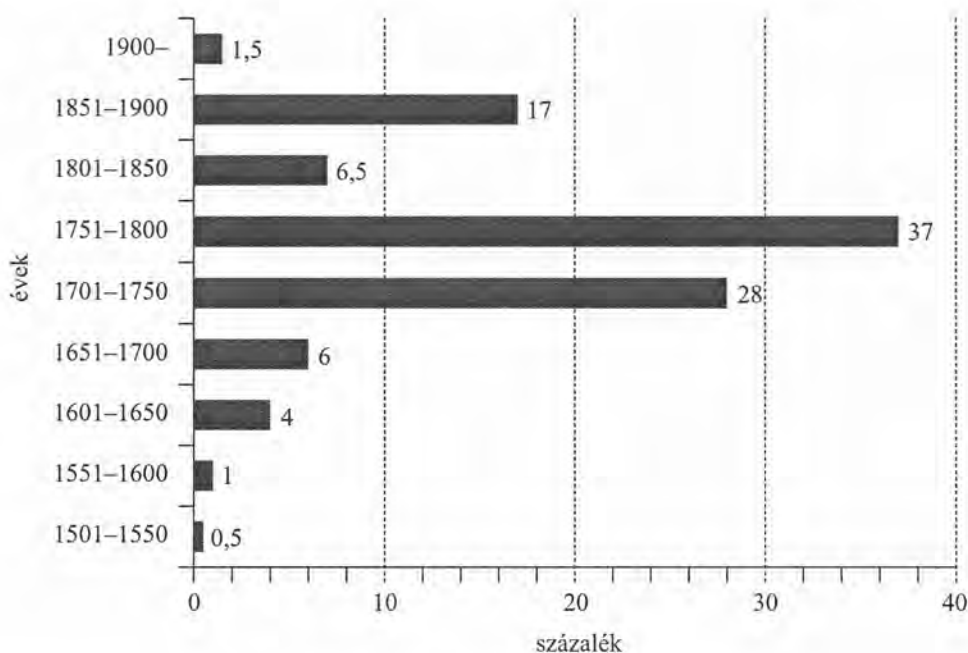
A liturgikus jellegű könyveken látszanak leginkább a használat jelei. Nyilvánvalónak tűnik az is az állomány tematikai felépítéséből, hogy a könyvtárat az egyházi méltóságokon kívül esetleg a város csúcsértelmisége, illetve néhány diák használhatta még. Sok kötet felvágatlan, elképzelhető, hogy ezeket csak reprezentáció céljából vásárolták.

A könyvtár vizsgálatának az elején felfedeztük, hogy a könyvek számokkal vannak ellátva, ez valószínűsítette valamifajta könyvjegyzék, katalógus elkészültét, amire Kabdebó János is utalt (*Index librorum*). Többnyire háromféle szám tartozik egy-egy kötethez, ami jelzi, hogy legalább háromszor átrendezték a könyvtárat, azonban a kötetek a polcokon nem e számok szerint vannak sorba rendezve. Az egyik 19. század eleji egyházlátogatási jegyzőkönyvben van ugyan könyvjegyzék, ez azonban csak mindössze néhány száz kötet jelenlétéről tanúskodik. Elképzelhető tehát, hogy ebbe a mindennapos használatra kiválogatott könyveket írták fel. Az 1960-as években a román állam kérésére az egyházi gyűjteményekről leltárt kellett készíteni, amit Bukarestbe továbbítottak. Ez a leltár megtalálható a könyvtárban, de mindössze mintegy 1400 kötetet tartalmaz. Két lehetőség adódik, egyrészt eltűnt közel 800 kötet, másrészt szándékosan hagytak ki a leltárból köteteket. Erre válasz csak a pontos katalógus elkészülte után adható.

A könyvek kiadási éveinek százalékos vizsgálata pontosan tükrözi a könyvtár történetét (1. ábra).

A 16–17. századi kötetek általában velencei kiadásúak, ezen kívül szép számmal akad németországi műhelyekből származó kötet is. Az 1. ábráról leolvasható a közösség virágzásának ideje, a 18. század, a kötetek több mint 50%-át ekkor adták ki. Ezen időszak magyarországi kötetei legnagyobb részét nagyszombati kiadásúak (*Szabó István* SJ, Három esztendőre való vasárnapi predikációk. Nagyszombat, 1746.), illetve néhány erdélyi kiadású kötet is található köztük. A 19. század második feléből is viszonylag sok könyvet találunk a polcokon, ez szintén egyfajta lecsapódása lehet a dualizmus időszakát jellemző fellendülésnek. A kötetek jellemzően már vagy német, vagy magyar nyelvűek. Nagyon sok közöttük az olyan tankönyv, amelyet tanulmányaik befejeztével a tulajdonosok a könyvtár számára adományoztak. Az első világháború utáni időszakból csupán véletlenszerűen került egy-két könyv a 2-es szekrény polcaira.

Bibliotheca nunc fungentis Parochi aequae non contemnenda inferetur in Indicem librorum Bibliothecae Parochialis ad calcem. Matriculae Baptisatorum, Inoculatorum, Copulatorum et mortuorum ducuntur accurate, sicut et Prothocola Ordinationum Episcopaliū Consistorialium, Regiarum et Gubernialium.”

1. ábra. A könyvtár állományának időbeli eloszlása

A könyvtár jelentősége az alábbiakban fogható össze. Egyrészt jelentős számú, ritkaságszámba menő örmény nyomtatott és kéziratos köteteket őrzött meg kiváló állapotban. Másrészt, ugyan a további kötetek között eddig kiemelkedő ritkaságot nem talált a kutatócsoport, a possessor-bejegyzések vizsgálata mégis számos érdekes összefüggésre, eddig nem ismert életrajzi adatra világíthat rá. Továbbá teljesen fennmaradt 18. századi könyvtárként hűen tükrözi Erzsébetváros felső értelmiségi rétegének művelődési viszonyait.

BARNABÁS GUITMAN

FRAGMENTS OF THE HISTORY OF THE ARMENIAN-CATHOLIC CATHEDRAL OF ERZSÉBETVÁROS

Erzsébetváros (Dumbrăveni, can be found between Medgyes (Mediaş) and Segesvár (Sighişoara) on the maps in Transylvania. The history of this city has become inseparably entwined with the fate of Armenian people which settled down in Transylvania more than 300 years ago. In this study I would like to introduce the recently rediscovered library in the Armenian-Catholic cathedral of Erzsébetváros.

The settlement (earlier called Ebesfalva) occurred in documented sources from the first half of the 14th century. The owner of the settlement was the Apafi family. Mihály Apafi, becoming

the Prince, gave the first privileges to Armenian people coming to Transylvania in the last third of the 17th century. The 18th century was the age of growth for Transylvanian Armenians as the cathedral was completed by the end of the century. The library with about 2200 volumens was located in the room above the vestry.

An approximately 30 square-meter room keeps the bibliotheque within its 6 cupboards which were made in the 18th century with glass-doors. These cupboards conserved the books in an excellent quality. There are manuscripts, letters and uique Armenian books in the drawers under the selves in a neat order.

The substance of the library consists of theological, devotional, scientific books and course-books, these are the bequest of the clerical persons of this church. The foundation of the library was connected to the name of Antal Patrubány archdeacon, as it turns out of the manuscript of János Kabdebó: 'Descriptio Parochiae Elisabethopolitanae'.

Books were numbered, this way it is likely that a register or a catalogue was made on them. This register is referred by Kabdebó as well in his 'Index librorum', but we cannot find a contemporary register, only an inventory from the 1960's, which consists of 1400 items. If we examine the edition-years of the books, the percents of these can reflect the history of the library. More than 50 percents of the volumes are from the 18th century, the earliest is from the beginning of the 16th century and the latest is from the 20th century.

Let's see facts why we can say that the library is significant: firstly, the numerous and rare Armenian printed volumes and manuscripts are conserved in an excellent condition. Secondly, though the research-team did not find any prominent rarity, the examination of prossesor registries may reflect on numerous and interesting coherency and unknown biographical items so far. This library subsisting properly from the 18th century can mirror realistically the cultural positions of the top intellectual layer in Erzsébetváros.

HORVÁTH GÁBOR

ERZSÉBETVÁROS 1766-OS CANONICA VISITATIÓJA

A canonica visitatio, azaz egyházlátogatás az 5. századtól kezdett megjelenni mint a plébániák ellenőrzésének egyik legfontosabb eleme. Az 553-ban megtartott II. konstantinápolyi zsinat elrendelte, hogy a püspök évente köteles végigjárni az egyházmegyét, ki kell kérdeznie a papot, hogyan szolgáltatja ki a szentségeket, hogyan mondja a misét, folyik-e oktatás, illetve hogy minden a kánonok szerint zajlik-e az egyházközségben. Három féle vizitációt különböztethetünk meg: az egész egyházmegyére kiterjedő, a főesperesi kerületeket vizsgáló és az esperesi kerületet ellenőrző. A trienti zsinat (1545–1563) rögzítette az egyházlátogatások rendjét, újra a püspök feladatának jelölve azt. Évente el kellett végezni az egész egyházmegyében, de a zsinat engedményt adott: ha nagy volt az egyházmegye, akkor elegendő volt két évente végigjárni. A nagyobb egyházmegyékben vagy a püspök akadályoztatása esetén helyettesíthette az ordináriust az általános helynök vagy a megbízott vizitátor. A főesperesek csak a megyés püspök megbízásából, helyette végezhettek el a látogatást, de a jegyzőkönyvet meg kellett küldeniük a püspöknek. A 16–17. században alig találunk egész egyházmegyére kiterjedő, általános vizitációt, mert szinte minden egyházmegyének volt olyan területe, amely török fennhatóság alá esett, vagy az uralkodó nem töltötte be a püspöki széket, hiszen így jövedelmét szabadon felhasználhatta (például a török elleni védekezésre), vagy a püspök nem is lakhatott székhelyén, mert a hódoltság területére esett, vagy az ország irányításában vett részt.¹

Az első – másolatban fennmaradt – canonica visitatio 1397-es keltezésű, és az esztergomi káptalan összeírása. Az 1550-es évektől maradtak fenn a legrégebbi egyházlátogatások az esztergomi, a pécsi és a veszprémi egyházmegyékből.²

A magyar országgyűlés az 1548:VI., X. és az 1559:XXI. törvényekkel rendelte el a vizitációkat. Ennek igyekeztek is eleget tenni a püspökök, de a török terjeszkedés nem tette lehetővé, hogy az egész Kárpát-medencében elvégezzék az egyházlátogatásokat. A vizitátorok nemcsak a katolikus plébániákat látogatták végig, hanem a protestáns egyházközségeket is ellenőrizték, ami terheessé vált a más felekezethez tartozóknak. A 17. századtól, amikor a rekatolizáció nagyrészt már lezajlott, az egyház és az állam továbbra is végeztette a vizitáci-

1 Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század. Szerk. Tomisa Ilona. Bp., 2002. 11–12.

2 Tomisa: i. m. 15.

ókat, mert áttekintést nyerhetett az ország településeiről, az ott élő emberek számáról, társadalmi helyzetéről, képet kaphatott arról, hogy van-e oktatás, baba a településeken. Előre megállapított kérdések alapján járták az egyházközségeket a vizitátorok, a jegyzőkönyvekben természetesen megtaláljuk, hogy mikor és ki végezte a vizitációt, kik voltak jelen. Megtálálhatjuk a település általános leírását, a templom építésének, szentelésének időpontját, a berendezését; az istentiszteletek rendjét; milyen jövedelmei vannak a plébánosnak, a templomnak; milyen szakrális épületek találhatók az egyházközség területén; milyen vallási társulatok működnek a plébánián, mennyi a jövedelmük, mikor alapították, kik a vezetői; van-e iskola, milyen jövedelme van a tanítónak; az egyházi szolgálatban álló személyek kötelességei és fizetése; ki a kegyúr, a földesúr; a plébániák filiái és azok élete.³

Természetesen a vizitációk forrásbősége függ attól, hogy a látogatást végző személy mit tartott fontosnak, a kérdésekre elegendő volt-e az igenlő vagy a nemleges válasz, vagy bővebb leírásokat is csatolt egy-egy ponthoz.

A *canonica visitatiók* érdekes adatokat tartalmazhatnak nemcsak az egyháztörténettel foglalkozóknak, hanem a településkutatóknak, művészettörténészeknek, társadalomtörténészeknek, hiszen egy plébánia és a hozzá tartozó filiák életéről bőséges adatot kaphatnak.⁴

Munkámban az erzsébetvárosi örmény szertartású egyházközség 1766. évi *canonica visitatiójának* néhány kérdéskörét mutatom be. A Gyulafehérvári Érseki Levéltárban az alábbi esztendőök erzsébetvárosi örmény *canonica visitatióit* találhatjuk meg a 18–19. századból: 1743, 1766, 1768, 1776, 1806, 1822, 1876. Az 1766-os másolata megtalálható az erzsébetvárosi egyházközség protokollumában is. Én ez utóbbi forráshely alapján ismertetem a vizitáció néhány pontját.

A vizitációt báró Bajtay József erdélyi püspök idején Kósa Ferenc gyulafehérvári kanonok, az általános vizitáció vezetője, és Benkő Mihály püspöki kancellár végezte 1766. augusztus 22-én.

A vizitáció a következő részekből áll: Bajtay püspök 1766. július 19–20-i látogatása; szentmisék; prédikációk; a szentségek kiszolgáltatásának módja (keresztség, szentgyónás, házasság); vallási társulatok; gyerekek oktatása; a templom berendezési tárgyai és kellékei; a főesperesi tisztségviselők esküszövege.

Bajtay püspök 1766. július 19-én érkezett Erzsébetvárosba, ahol fogadta őt Bánfi Dénes, Küküllő vármegye főispánja, a megye nemessége, az erzsébetvárosi örmény lovasok, a város tanácsa és a városban élő örmény papság. Másnap, 20-án örmény rítus szerinti szentmisét mondott a főpap.

Megtudhatjuk, hogy kevés hívő vett részt a szentmiséken. Ünnepnapokon két nyilvános misét mondtak. Május és augusztus között az első mise hét óraker, a második 9 óraker, szeptemberben és októberben fél nyolckor és fél tízker, novemberbétől márciusig nyolckor és tízker, márciustól májusig fél nyolckor és fél

3 Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgzásához. Szerk. Dóka Klára. Bp., 1991. 7–9.

4 Uo. 10–14.

tízkor kezdődött. A hétköznapokon zsolozsmát imádkoztak: május és augusztus között délután négy óraker, szeptembertől októberig, illetve március és május között fél négykor, míg november és március között három óraker.

Az ünnepi szentisék előtt hét óraker és fél nyolckor, valamint háromnegyed kilenckor szólaltatták meg a nagyharangot. A canonica visitatiókból képet kaphatunk, hogy milyen ünnepeket ültek meg az egyházközségben. Számunkra ez azért is fontos lehet, mert az egyházlátogatás az erzsébetvárosi uniált örményeket vizsgálta. Urunk megjelenése, Mária tisztulása; Szent József; Urunk bevonulása Jeruzsálembe; Nagycsütörtök; Szentháromság vasárnapja; Krisztus testének ünnepe; Urunk feltámadása; a Szentlélek eljövetele; Mária mennybevétele; halottak napja; Jézus születése; Szent István első vértanú ünnepe.

A továbbiakban Isten ígéjének hirdetését és a keresztyény tanítást vizsgálták a vizitátorok. Egyházlátogatáskor nemcsak ellenőrizték az adott plébános és káplánjai munkavégzését, hanem tanácsot adtak, hogyan végezzék a szent szolgálásokat, vagy éppen – ahogy jelen esetben is – kötelezték bizonyos dolgok elvégzésére. Az erzsébetvárosi plébánosnak kötelessége volt prédikációt mondania az alábbi ünnepeken: Urunk megjelenése, Urunk születésének hírüladása; nagyböjt vasárnapjain, Urunk mennybemenetele; Mária látogatása Erzsébetnél; a Szent Kereszt felmagasztalása; rózsafüzér ünnepén; Mária bemutatása; Mária fogantatása; Urunk születése. A többi ünnepen és az év vasárnapjain meg kellett bíznia egyik káplánját, hogy prédikáljon. Azért, hogy a város ifjúsága a keresztyény tanításban növekedjék, az alábbi módon kellett őket oktatni: vásár- és ünnepnapokon harangszóval kellett hívni az ifjakat hitoktatásra, hogy lelkük növekedjék, amit a plébános megbízásából az egyik papja végzett, megfelelő díjazás szerint.

A következő nagy egység a szentségek kiszolgáltatásával kapcsolatos teendőket és észrevételeket foglalja össze. Elsőként a keresztség szertartásának mikéntjét vizsgálták. Úgy rendelkeztek a vizitáló személyek, hogy a kereszteleési olajokat egy kevésbé nedves helyre kell áthelyezni. Azaz nemcsak az elméleti, illetve hitelvi kérdéseket vizsgálták, hanem a gyakorlati teendőket is szemrevételezték.

A következő alponban felhívják az egyházközség figyelmét az elhunyt főesperes végakarátának teljesítésére, hiszen a rendelkező bizonyos összeget hagyott, hogy a városban teljesíteni lehessen a császári és a püspöki rendeletet: a bábákat oktassák arra, hogy a megfelelő szertartásokat végezzék el, ha halálveszély áll fenn a születéskor.

A szentgyónással kapcsolatban kiderül, hogy a húsvéti időszakban kötelező szentgyónást kevesen végezték el. Felhívta a plébános és a papság figyelmét az egyházi előírás betartására, és utasította őket, hogy tegyék lehetővé és kötelezők a híveket a húsvéti szentgyónás elvégzésére.

A házasságnál felhívta a papság figyelmét a trentói zsinat rendelkezéseinek betartására (a házasságot a megkötés előtti három vasárnapon ki kell hirdetni a templomban). Botrányról is írtak a vizitátorok: a fiatalok és a lányok hétvégként, ahelyett, hogy katekézisre járnának, kimentek a város mellé. Akiket ilyen vétségen kapnak (konkrétan nem írja a vizitáció a vétséget, de azt hiszem nem kell megmagyarázni), annak egy általuk meg nem nevezett – feltételezhe-

tően egy más rendelkezésben meghatározott – összeget kell befizetni a főesperesi székeknek.

A canonica visitatio következő része a kegyes társulatokról szól. A középkorban megjelenő vallási társulatokat laikusok alapították azzal a céllal, hogy saját maguk és felebarátaik lelki üdvösségét imával és alamiznaadással elősegítsék. A középkorban még nem kristályosodott ki az egyházi ellenőrzés és az általános szabályozás. A trienti zsinat határozatai és VIII. Kelemen pápa *Quaecumque* kezdetű konstitúciója jelentősen korlátozta a laikus társulatok önállóságát, és elrendelte a társulatok egyházi szabályozását és ellenőrzését. A katolikus megújulás és a katolikus egyházi szervezet újjáépítésével a vallási társulatok újjászerveződése is megindult.⁵

Az 1766-os vizitációban most először találkozunk olyan résszel, ahol pontokba szedve leírták a kérdéseket. A válaszokban nem sorszámozták a feleleteket, hanem összefüggő mondatokban írták le azokat a válaszokat, amelyek fontosak voltak. Nemleges választ nem találunk. Ha a kérdésre nem volt válasz, egyszerűen kihagyták. Az első pontban felsorolták a társulatok neveit, a következőben a társulatok vezetőit, majd az alapítók és az alapítási év következik, bemutatták továbbá, hogy milyen alapítványuk van a kongregációknak; mennyit adakoztak az új templom építésére.

Az első helyen szerepelt a Szentháromság Társulat, amelynek vezetői Theodorus Csiki; Marcus Kosotan, Antonius Issekutz, Theodorus Török. Ez a társulat 1739. szeptember; első prefektusa: Martinus Issekutz, a második Jacobus Papp; a harmadik Antonius Isaák, a jegyző Zacharias Thomas volt. A vizitáció megjegyezte, hogy ez a fiatalok kongregációja és ezért néhány idősebb ember – Martinus Gaspar, Theodorus Csiki, Antonius Issekutz, Theodorus Török és Stephanus Csiki – a társulat oltalmazója. A társulat a hívek kegyes adományaiból és tagdíjból szerzett jövedelmet, amiből száz olvasott és öt énekes misét mondattak. Készpénzben 20 forintja volt a társulatnak, maradványként 3200 forint szerepelt. Ezekből a szentmisékre összesen 1100 Ft-ot fizettek, így a Szentháromság Társulat az új templom építésére 2120 Ft-ot adományozhatott.

Az 1751-ben alapított Urunk Szenvedése Kongregáció prefektusa Emmanuel Gergelyfi, helyettese: Theodorus Ötves voltak. A tanácsosok között található: Petrus Kosotán, Christophorus Ötves, a jegyző: Nicolaus Papai. Az összes vagyona 1902,38 Ft volt. Ők évente 50 olvasott és hét énekelt szentmisét mondatnak. Az új egyház felépítésére 1262,38 forintot adományoztak.

A Rózsafüzér Társulat a vizitáció idején nem működött. A klérusból néha-nhan még emlékeztek az 1747-es egyházlátogatásra, amelyet Kastol vizitátor végzett. Ezt a társulatot Dániel kanonok alapította 1000 forinttal, és ennek a társulatnak a pénzéből készítették el a templom kerítését, és egyéb dolgokra is felhasználták a társulat tőkéjét. Az évek során olyannyira követhetlenné vált a társulat anyagi helyzete, hogy Kastol vizitátor megszüntettette a társulat működését.

5 Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Bp., 2001. 271–272.

Szent István vértanú tiszteletére 1738-ban alapítottak társulatot Erzsébetvárosban. 1767-ben Thomas Zakarias, Eugenius Dániel a vezetői, jegyzője Deodatus Vikol. Ez a társulat egy énekes és száz olvasott misét kért az egyházközség papjaitól. A társulat felajánlása az új templom építésére 5229, 93 Ft volt. A vizitáció megemlíti, hogy a társulatnak nincs szabályzata, ezért felhívja a tagok figyelmét, hogy készítsék el a szabályzatát és juttassák el a püspöknek jóváhagyásra.

Az örmények megtérítőjéről, Világosító Szent Gergelyről elnevezett kongregációt 1729 szeptemberében alapították. 1767-ban Nikolaus Gaspar vezette első prefektusként, míg a prefektus Augustinus Issekutz volt. Provizorok: Theodorus Török és Thomas Zacharias. Ők 2640,62 Ft-ot fizettek az építendő templom javára.

A hatodik társulat Szent Joakim és Anna nevét viselte, szintén 1729 szeptemberében alapították. Vezetői Antonius Issekutz és Deodatus Vikol volt. Ez a közösség 103 forintot adományozott az új templom javára.

Szent Mihály Arkangyal Társulata is 1729 szeptemberében kezdte meg a működését. 1767-ben Jacobus Katrov, Martinus Petráskó vezette. 406,49 forinttal segítették az építkezést.

A nyolcadik társulatot is 1729 szeptemberében alapították, titulusa Mária mennybevétel volt. Nicolaus Mosár, Theodorus Ötves vezették a társulatot. Ők egy énekes és 4 olvasott misét mondtak. Adományuk 495 forint volt az új istentiszteleti hely javára.

A táblázatban röviden összefoglalom a társulatok nevét, alapítását, vagyoni helyzetüket és azt, hogy ebből mennyit adtak az új templom építésére.

Erzsébetváros plébániai társulatai az 1766-os canonica visitatio alapján

sor-szám	a társulat neve	alapítási év	összvagyon	adomány az építkezésre	szentmisére kifizetett összeg
1.	Szentháromság	1739	3220	2120,65	1100
2.	Urunk szenvedése	1751	1902,38	1220,38	640
3.	Rózsafüzér	nincs adat	nem működött		–
4.	Szent István vértanú	1738	6491,93	5229,93	1162
5.	Világosító Szent Gergely	1729	4224,55	2640,62	1600
6.	Szent Joakim és Anna	1729	503,62	103	1100
7.	Szent Mihály	1729	406,49	406,49	nincs adat
8.	Mária mennybevétel	1729	632,62	495	500

Láthatjuk, hogy a társulatok jelentős összeggel járultak hozzá az építkezéshez. Sajnos a társulatok működéséről, tagjairól, közös tevékenységükről, istentiszteleten való részvételükről nem szól a vizitáció. A szentmisékre kifizetett összeg a vizitáció szerint: 5702 forint volt, de ha összeadjuk, akkor 6102 forintot kapunk. A census 342 forint volt.

Nemcsak a vallási társulatok, hanem magánszemélyek is tettek adományt szentmise mondására: a vizitátorok összeadása szerint 4550 forint értékben, de ha

összeadjuk, az alapítványok valós összegeként 4500 forint kapunk. Ehhez járul hozzá a 273 forintos éves census. A szentmisékre befolyt összeg 11 017 forint.

A szentmise-alapítványok mellett a gyermekek oktatására is tettek alapítványt az erzsébetvárosiak. Egy névtelen adakozó 150 forintot adott, hogy öt gyermek örményül és magyarul tanuljon. Andreae Diáhon 1000 forintot adott az örmény iskolának, hogy 30 gyermek tanulhasson. Stephani Bosnyak erzsébetvárosi képvielő 2000 forintjából perdig tizenkét fiút és ugyanannyi lányt kell örményül, másik tizenkettőt pedig latinul tanítani.

A vizitátorok tudomására jutott, hogy néhai Kopatz Péter pénzt hagyott, hogy kórház épülhessen a városban, a leszármazottak azonban nem adták át a pénzt, sőt felélték azt. A rendelkezés értelmében az utódoknak vagy meg kell építeni a kórházat, vagy át kell adni a pénzt.

Az inventáriumból látszik, hogy egy gazdag templom állt Erzsébetvárosban a Szentháromság tiszteletére szentelve. Három oltár, keresztúti képek, zászlók, 18 alba, számos aranyozott gyertyatartó, aranyozott miseruhák, fekete miseruhák, összesen 34 miseruha, 12 palást.

Az 1767. évi canonica visitatióból felvillantott néhány szempont alapján pillanatképet kaphattunk az erzsébetvárosi örmény egyházközségről. Az erzsébetvárosi polgárok lelki életében találtak kivetnivalót a vizitáló atyák: a húsvéti szentgyónások elmaradtak, a katekézist nem látogatták a fiatalok. A plébános nem prédikált. A kegyes társulatok létéről tájékozódhattunk, megismertük hozzájárulásukat az új templom építéséhez. Felszereltségét tekintve a templom méltó egy kiváltságokkal rendelkező városhoz, az asszimilálódás ellen több alapítványt tettek az örmények. A tizenkilencedik század végén Ávedik Lukács már arról panaszkodik, hogy nagyon kevesen beszélnek örményül, mára már az örmény kolónia is összezsugorodott, lélekszáma a húsz főt sem éri el. Az asszimiláció nem állt meg.

Jelen tanulmány egy kutatás kezdeti fázisának eredménye. Rengeteg feladat áll még a kutató előtt, hogy a canonica visitatiók anyagából képet rajzolhasson az erzsébetvárosi és az erdélyi örményekről, lelki életükről.

GÁBOR HORVÁTH

THE CANONICA VISITATIO OF ERZSÉBETVÁROS FROM 1766

This study is the result of the beginning of a research. In my essay, I would like to introduce some points of the 'visitatio' from the 22nd of August in 1766 from the Armenian-Ritual parish of Erzsébetváros in Transylvania. The visitation was performed during the reign of the Transylvanian bishop: József Bajtay by Ferenc Kósa, the canon from Gyulafehérvár and he was also the leader of this general visitation and Mihály Benkő chancellor of the bishop.

These are the parts of the visitation: the visitation of Bajtay bishop on the 19th-20th of July in 1766, Sermons Homilies, Procedure of Administring the Sacraments (baptism, confession, marriage), Cristian Societies, Education of Children, Objects and Accessories of the Church and the Form of the Oath of an Archdeaconry Clerk.

One cannot only know the material goods or the equipment of the church but also can get a picture on the religious life: members of the parish neglected the obligatory confession at Easter, children did not attend bible-classes. Priests also played a role that these all could happen: fathers making the visitation compelled the parson on which holidays he had to have a homilie and they order him to make one of his assistant ministers preach on other Sundays.

In Erzsébetváros the foundation-stone of the new church was layed down in 1766. The builder could not only count on the donation of generous believers but also the charitable associations in the parish for the building of this ruined, but even today very imposant church. We are not informed about the function of charitable associations by the 'visitatio'.

Language played a very significant role in the survival of Armenian identity in Transylvania. It has an elementary role in delaying of assimilation. Knowing this role of language, Armenian people started foundations in order to educate their children in Armenian. After 140 years passed, in the turn of the 19th-20th centuries, Lukács Ávedik, the parson of the Armenian company in Erzsébetváros in his great monography complained of how few people spoke their ancient language. The Armenian colony has shrivelled up for today, the number of inhabitants does not reach up to twenty persons. Assimilation did not stop.

This study wants to flash some snaps for the reader on the basis of a source in some respects to see the different points of view how Armenian Catholic people lived in Erzsébetváros in 1766.

POLYÁK MARIANN

ÁVEDIK LUKÁCS (1847–1909), ERZSÉBETVÁROS
TÖRTÉNETÍRÓJA

'Mindennek tetszeni lehetetlen,
akarni együgyűség.'
(örmény mondás)

Ávedik Lukács.

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYSÉG KIALAKULÁSA

Az Erdélybe betelepülő, főleg Moldvából érkező örményekkel I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek tervei voltak, ugyanis a törökkel folytatott küzdelmekben megfogyatkozott a helyi lakosok száma, illetve a kereskedőréteg hiányzott. Így a fejedelem engedte, hogy a havasok aljában lévő helységekbe, Görgénybe, Petelére, Bátosba, Felfalura, Gyergyószentmiklósrá, Csíkszépvízbe költözzenek és kereskedhessenek. „A hagyomány szerint 1672-ben három ezer család telepedett be, ezt a számot azonban a 18. század eleji összeírások alapján erősen mérsékelniünk kell, a beköltöző családok száma háromszáz körül lehetett.”¹

Kikötés volt azonban az, hogy az örmények a magyar etnikumhoz tartoznak, nem tekintik őket külön nemzetnek. Ez a kitétel valószínűleg hathatósan elősegítette asszimilációjukat, amit azonban minden erővel próbáltak az erdélyi örmények megakadályozni: ezt bizonyítja az is, hogy kitarlóan, bár eredmény nélkül kérték, hogy önálló örmény püspökük legyen Erdélyben. Besztercéről az örmények ellen irányuló hírek maradtak fenn, a szászok megelégtették tevékenységüket és határozatot hoztak, hogy 24 órán belül hagyják el a várost. Ekkor telepedtek át nagyobb számban az új örmény központba Gerlahida mellé, ez lett Armenopolis, vagyis Szamosújvár².

Ávedik Félix kutatásai szerint 1680-ban történt az ún. „örmény kompánia” létrehozása, ami közigazgatási és egyházi egységet is jelentett az örmény településeknek Erdélyben. Később több privilégiumot is kaptak, pl. 1684-ben: bárhová mehettek, szabadon kereskedhettek. Az 1691-es Diploma Leopoldium még nagyobb önállóságot adott az örményeknek. II. Apafi Mihály fejedelem 1699-ben kiváltságlevelet adott ki, mely alapján saját bírót állíthattak, viszont ezek a bírák a székely főbíráknak voltak alárendelve. Az egységes erdélyi örmény igazgatás 1700-ig állt fenn, az örmény főbíró Ebesfalván székelt. Ekkor azonban Szamosújvár külön főbíróvá választott.³

A 18. századra négy jelentős örmény település alakult ki, a két kiváltságolt városon (Szamosújvár és Erzsébetváros) kívül Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz. Az örmények itt is, mint bárhol, kereskedelemmel és kézművességgel foglalkoztak, ezen belül marhakereskedelemmel és bőrfeldolgozással. Ennek érdekében Moldvából és Erdélyből vásárolták meg az állatokat és eljutottak Pestre, sőt a bécsi piacra is.

1 *Pál Judit*: Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In: *Kötődések Erdélyhez, Tanulmányok*, Tatabánya, 1999. 65. A továbbiakban: *Pál* (1999)

2 Gerlahida első írásos emléke 1291-ből való, a 13. században már vámhely volt, a bálványosi uradalom része. 1406-ban a Lackfiak birtoka, majd a Bánfiaké lett. 1467-től a váradi püspökség birtokolta. Vö.: *Magyar Nagylexikon*, Bp., 2001.

3 *Ávedik Félix*: A magyar örménység multja és történeti jelentősége. Bp., 1921. 9. A továbbiakban: *Ávedik F.* (1921)

ASSZIMILÁCIÓ

A 19. században „bekövetkező változások lassan a hanyatlásukhoz vezettek, piacuk beszűkült, gazdasági pozícióik jelentéktelenné váltak. A megváltozott körülmények következtében az örmény lakosság a külkereskedelemtől áttért a belkereskedelemeire.”⁴ Ezek következtében már más termékekkel, főként bőr kikészítésével és kereskedelmével foglalkoztak. A lakosságot tekintve „1715-ben Erdélyben mintegy 220–240 örmény család élt, 1750-ben a családok száma 890 körül volt (4000–4500 lélek); a gyarapodás ezután lassult, a bevándorlás is majdhogynem megszűnt”.⁵ Egy német tanulmány szerint 1830-ban a Habsburg Birodalom területén kb. 13000 örmény élt, melynek kb. a fele nem egyesült örmény volt Bukovinában, 7100 pedig Magyarország és Erdély területén. Ekkor még gyarapodó közösségek voltak az uniált örmények, 20 év múlva számuk csak 10000 körül mozgott, melyből 7899 örmény élt Erdélyben.⁶

A 18. századi hivatalos levelezésben igen gyakori volt az örmények elleni panaszs, ezeknek többnyire gazdasági oka volt: a „konkurenciától féltő magyar és szász kézművesek beállításában is gyakran úgy jelennek meg az örmények, mint haszonleső, kapzsi, kegyetlen népség, akik csak élőködnek az országon, ha hontalanként nem éreznek vele szemben semmilyen felelősséget.”⁷ Ez a kép az örmények elmagyarosodásával a 19. században az előző századokhoz képest megváltozott.

„1848 után az etnikai alapokon szerveződött közösségek elvesztették jogi személyiségüket, és a modern társadalomba való integrálódás egyben nemzetiségük feladásához is vezetett. Erre való érdekes reakcióként egy új ideológiát dolgozott ki a múlt század végén a Szamosújváron megjelenő Armenia folyóirat körül kialakult értelmiségi csoport – az armenizmust, mely két síkon próbálta megfogalmazni a magyarországi örmények önazonosságát: politikai értelemben a magyar nemzet részeként határozták meg magukat, kulturális értelemben viszont örmények kívántak maradni.”⁸ Ennek a körnek volt jeles tagja többek között az armenizmus egyik ideológusa, Merza Gyula, vagy Szongott Kristóf szamosújvári tanár, de maga Ávedik Lukács erzsébetvárosi esperes is.

1868. december 6-án Ferenc József szentesítette a XLIII. törvénycikket Magyarország és Erdély egyesítésének szabályozásáról. A törvény kimondta, hogy „Erdély minden lakosa nemzetiségi, nyelvi és vallási különbség nélkül egyenjogú, s Erdélynek ezzel ellenkező törvényei eltöröltetnek. Azokat a törvényeket, amelyek az erdélyi területen (...) a bevett vallások vallásgyakorlati és önkormányzati szabadságait, jogegyenlőségét, egymás közti viszonyait, hatáskörét

4 Pál (1999), 71.

5 Pál (1999), 65.

6 Wandruszka, Adam und Urbanitsch, Peter: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band III. Wien, 1980.

7 Pál (1999), 69.

8 Pál (1999), 72.

biztosítják, sértetlenül fönntartják, egyszersmind a görög és az örmény katolikus, valamint az ortodox egyházakra is kiterjesztik.⁹

A magyar-örmények asszimilációja jelentős méretűvé a 19. században vált, de gyökerei már a korábbi századokban keresendők. Nagyban hozzájárult a magyarságba való beolvadáshoz, hogy a többi nemzetiséggel szemben az örmények messze éltek hazájuktól, munkájuk, a kereskedés révén pedig hajlamosak voltak arra, hogy megtanulják az adott ország nyelvét. Ehhez járult az is, hogy beköltözésükkor elfogadták a fejedelem kitételét, hogy a magyar etnikumhoz tartoznak, tehát mint nemzetiség nem léphettek fel jogokért akkor sem, amikor más nemzet a kiegyezés után már élhetett ezzel a lehetőségével. A többi nemzetiségek politikai egységeibe tagolódtak, a kiegyezéssel pedig egyre gyakrabban felléptek jogaik érvényesítése érdekében. Az örmények pedig a négy településen kívül nem éltek jelentős tömbökben. A folyamat menthetetlennek bizonyult, ezt mutatja az is, hogy a Lemberg központtal, önálló püspökkel bíró galíciai örményeknél is hasonló elörménytelenedés következett be. A magyar-örmények az asszimilációt többféle módon igyekeztek megakadályozni: örmény egyesületek, folyóiratok, alapítványok létrehozásával, valamint szüntelen kérték az örmény püspökség felállítását. Ávedik Lukács is részt vett a hagyományörzésben. A latin rítusú római katolikus hívek száma Erzsébetvárosban 1898-ban már körülbelül duplája volt az örmény katolikusokénak.¹⁰ 1910-re Magyarországon összesen csak 121 örmény családot számoltak; már teljes mértékben beolvadtak a magyarságba.

ERZSÉBETVÁROS TÖRTÉNETE¹¹

A kialakult nagy örmény városok igen gyorsan felvirágoztak, hamarosan szabad királyi városokká váltak, Szamosújvár 1726-ban, Erzsébetváros 1738-ban kapta meg ezt a privilégiumot. Több család nemességet vásárolt magának, vagy érdemeiket elismerve, az uralkodó nemességgel ajándékozta meg őket. Erzsébetvároson például a Török család 1756-ban, Issekutzék és Pátrubánék 1758-ban, a Kiss, Lukács, Szentpétery és Vikol családok 1760-ban, Rátzék 1762-ben, a Csikyék 1780-ban és a Kapdebo család 1802-ben szereztek nemességet.¹²

9 Balogh Margit, *Gergely Jenő*: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Bp., 1996.

10 *Catalogus venerabilis Cleri almae dioecesis Transylvaniensis*, 1898. 80.

11 Erzsébetváros történelméről eddig egyetlen összefoglaló, magyar nyelvű könyv jelent meg, *Ávedik Lukács* tollából: Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája. Szamosújvár, 1896. Ezen kívül megjelent egy örmény nyelvű mű is 1894-ben, Bécsben: *Govrik J. Gergely*: Hajk Heli-sabethopolis Transilvanio címmel. A legújabb pedig németül: *Roland Hönig*: Elisabethstadt in Siebenbürgen. Aalen, 2001., de ez a szászok történetét vizsgálta. *Dumbraveni* címmel a románok is írtak a településről. Az örmények tömeges betelepítése előtt Ebesfalva néven találkozhatunk a helyiséggel a hivatalos dokumentumokban. A név jelentésére csak találgatások vannak. Erzsébetváros mai neve: Dumbrăveni.

12 *Gudemus János József*: Örmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája. Bp., 2000.

A területeket is megvásárolták a birtokosoktól:¹³ „Szamosújvár és Erzsébetváros, a két legjelentősebb örmény település kincstári birtokon feküdt, ezért a területet a szamosújvári, illetve az ebesfalvi birtok egy részével az örmények zálogba vették; ez utóbbit a rendek nagy felháborodására 1758-ban az erzsébetvárosi örmények meg is vásárolták Mária Teréziától 60 ezer forintért.”¹⁴ Az 1791. évi LXI. artikus pedig „az örmények érdemeit honorálva Szamosújvár (Armenopolis) és Erzsébetváros (Ebesfalva) községeket a városi joggal felruházta és az országgyűlésben ülés- és szavazati jogot adott.”¹⁵

Jelentős szerepe volt az örmények életében vallásuknak. Ótemplomuk kicsinek bizonyult és az árvíz is megrongálta, ezért a helybeliek elhatározták, hogy a fiatal városnak új templomot építenek. „A főtéri örmény katolikus (nagy)templom alapjainak lerakása 1766-ban történt, s a Gindtner Ferenc vezette, kolozsvári kőművesek részvételével folyó építkezés 1783-ra fejeződött be. A barokk stílusú templomot 1791-ben Szent Erzsébet tiszteletére szentelték, főoltárát és a templombelső szobrainak többségét Hoffmayer Simon szobrász készítette (1787 körül), Szent Erzsébet-főoltárképe Veress Mátyás 1787-ből való munkája (ezen kívül további hat oltár látható a templomban).”¹⁶

Ávedik Félix beszámolt az erzsébetvárosi örmény oktatási intézményekről is: a mechitaristák, akik már 1720-ban itt voltak, 1729 és 1730-ban örmény fiú-, illetve leányiskolát nyitottak. Az angol-örmény lovag, Charamian Rafael Sándor adományából leányiskolát alapítottak 1827-ben, valamint szintén ő tette lehetővé a középiskola beindítását 1841-től. Rafaelt „a nyelvörzés élménye fölötti öröme vitte rá”,¹⁷ hogy nemzettársait felkeresse, s Erzsébetvárosban az oktatásra áldozzon. A városban 1891-ben főgimnáziumot létesítettek.

ÁVEDIK LUKÁCS

1847. október 18-án született Erzsébetvárosban,¹⁸ apja, Ávedik¹⁹ Kristóf városi alkapitány, anyja Lelovits Teréz volt. Születési anyakönyvi kivonata nem maradt fenn a többi erzsébetvárosi születési anyakönyvi kivonattal, ugyanis az

13 *Gopcsa László*: A magyarországi örményekről. In.: Erdélyi Múzeum, XII. kötet. Szerk. Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1895. 375–382.

14 *Pál* (1999), 68.

15 *Ávedik F.* (1921), 11.

16 *Miski György*: Erdélyi és Erdélyen kívüli települések bemutatása. 2001. CD-ROM.

17 Erdély története 1830-tól napjainkig. Szerk. Szász Zoltán. Bp., 1986. III. kötet, 1246.

18 Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár, Püspöki Hivatal Iratai (a továbbiakban: GyÉFL, PHI) 1998/1909.

19 Az Ávedikh örmény szó, jelentése: üdvözlés, üdvözllet, ígéret. In: *Szongott Kristóf*: A magyar-honí örmény családok genealógiája, tekintettel ezeknek egymás között levő rokonságára, s a vezeték- és keresztnévek etymologiai értelmére. Bp., 1995.

1847–48-as évekből a szabadságharc alatti zavaros időszakban eltűntek az anyakönyvek. Mégis van tudomásunk ezekről az adatokról, mert még Ávedik életében megjelent róla egy őt méltató cikk az örmény folyóiratban, az *Arméniában*.²⁰ Ez pedig teljesen egyezett a 15 év múlva, a *Szamosvölgyében*²¹ közzétett gyászjelentés adataival.

A *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiájában* található egy rövid fejezet Ávedik életére vonatkozóan, az 1848–49-es szabadságharc erzsébetvárosi vonatkozásából: „Úgy tetszett, hogy a városon a csend helyreállott, a szerteszét menekültek visszatértek. Szülőim is visszatértek a »Kotkorovánból« egy teljesen kifosztott házba, ahol egyetlen ablak, ajtó sem volt ép, a tükrök, üveg-neműek összetörve hevertek, de azon éjjel két czirkáló kozák s egy pár oláh betört hozzánk az éjfél sötétében; bátyámról a takarót lehúzták, ki ijedtében a sertésólba menekült; édesanyám velem, mint csecsemővel szintén odafutott, míg atyámat, kit a megöléstől kozákok mentettek meg, véresre verték, pőrére vetkeztették s azután semmit sem lelve házunkban, elmentek. Mi pedig a plebánia lakba menekültünk, ahol több napon át elrejtözve, nyomor és bizonytalanság előtt állottunk.”²²

Az 1900-ban készült *Relatio Personalis* alapján Ávedik beszámolt arról, hogy az első négy gimnáziumi osztályt szülővárosában, a következő négyet pedig Székelyudvarhelyen végezte el, majd a teológiai tanulmányait Gyulafehérváron folytatta. „Mint harmad-éves növendék pap a latin egyház énekeinek tanításával bízott meg; ekkor írta az előljáróság kívánságára: »A papi segédlet módozatát« latin nyelven; mint főductor magyar önképző együletet és zenekört alapított”²³ – számolt be Ávedikről Csiki L. Miklós az *Arménia* hasábján 1894-ben. Ávedik évekkal később írt arról, hogy mi volt pappá szentelésének a feltétele: „A katolikus egyházjog egyik sarkalatos és általános érvényű törvénye, hogy felszentelési cím nélkül senkit pappá szentelni nem szabad. Ily felszentelési címmel (titulus mensae) látott el engem, mint végzett hittanhallgatót és gymnásiumi tanárt az 1871. július 28-án tartott városi közgyűlés, melynek alapján kiállított okmányával Erzsébetváros közönsége magát arra kötelezte, hogy szolgálatképtelenségem esetén oly nyugdíjban részesít, mint amilyennel az Erdély egyház megyei lat. szert. papság van ellátva...”²⁴ 1871. augusztus 19-én a bécsi örmény püspök, a mechtarista Josephus Bosagi szentelte pappá Ávedik Lukácsot Bécsben.

Ávedik Lukács Erzsébetvároson teljesített kápláni szolgálatot 1878-ig, amikor is az ügynevezett zsinati vizsgát sikeresen letette 1879 májusában. Ennek következtében érdemessé vált a 'parochus' címre, így a püspök az 1878.

20 Csiki L. Miklós: Ávedik Lukács. *Arménia* 1984/3. 87–90.

21 Szamosvölgye 1909. április 11. 2.

22 *Ávedik Lukács: Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*, 1896. (A továbbiakban: *Ávedik L.* 1896.), 206–207.

23 *Arménia* 1894/3. 88.

24 Erzsébetvárosi Örmény Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: EÖKÉL): 1906. február 23.

április 6-án elhunyt Mártonfi Antal erzsébetvárosi főesperes-plébános utódjaként beiktathatta őt a plébánosi hivatalba.²⁵ A püspök a beiktatás alkalmával Ávedik Lukácsot nevezte ki a kerületi jegyzői tisztre is.

A Gyulaféhérvári Érseki Levéltárban megmaradt Ávedik plébánosi kinevezésének hivatalos lebonyolítása. Ez, örmény szokás (jus elégendi) szerint, Erzsébetvárosi kegyúri jogán, a nép választása alapján történt. Am a beiktatás nem olyan egyszerűen történt, ahogy azt addig megszokhatták. Az előzményekre is a dokumentumok vetnek fényt. Az első fordulóban Ávedik Lukács mellett három jelölt volt, Szentpétery János gyergyószentmiklósi plébános, Bárány Lukács²⁶ szamosújvári lelkész és Kábdebó János. Kábdebó viszont csak 9 szavazatot kapott. Az újabb fordulót egy óra szünet után tartották meg, amikor mindenkinek 3 szavazatot kellett volna leadnia, de a 29 szavazó összesen csak 54 szavazatot adott le.

Ezek alapján a következő eredmény alakult ki: Ávedik Lukács az első helyen állt 16 szavazattal, második lett Szentpétery 15-tel, a harmadik pedig Bárány Lukács 14-gyel. Az eredmény tehát igen szoros lett. A Gyulaféhérvári Érseki Levéltár iratai között jelentős mennyiségű irat jelzi az ügy nehézségét és zavaros voltát. A hivatalos jelentéseket 1878. augusztus 31-én küldték meg a püspöknek.²⁷ A jegyzőkönyvi kivonat mellett megtalálhatjuk Csiki István főgondnok jelentését is (2. melléklet). Az ő véleménye szerint Erzsébetvároson ezután sem lesz nyugalom, pedig már ráférne a városra a béke. Egyelőre csak titokzatos utalásokkal próbálta elérni a püspöknél, hogy ne fogadja el az egyébként is szoros választást: „Miután azonban az igazság birtokában csak kutatások, keresések után juthatunk, és erre minket a körülmények, adatok és tények esmerete vezérel, bátor vagyok egy kimutatást terjeszteni elő, melyből excellentiád a szavazás érdemlegességéről meggyőződést venni méltóztasson.”²⁸ Csiki István így írta alá levelét: „erzsébetvárosi polgár és még rövid ideig egyházmegyei főgondnok”²⁹ – ez szintén sejteti, hogy nem egyezik bele az új plébános kinevezésébe.

A szavazásról fennmaradt névsort (3. melléklet) is mellékelte, amelyen szerepelt, hogy kik szavaztak, nevük, foglalkozásuk, hogy örmények voltak-e vagy magyarok, és hogy a három jelölt közül kire szavaztak. Egy személy több szavazatot is leadhatott, így alakult ki az a helyzet, hogy az örmények és a városban a legelőkelőbb foglalkozásokat betöltő személyek – mint például a polgármester – Szentpéteryre és Bárányra szavaztak.

Csiki a névsorhoz megjegyzéseket is fűzött, hogy például Karácsonyi János, aki Ávedikre szavazott „régebben polgármester volt, de sikkasztásai és más hi-

25 GyÉFL, PHI, 1671/1879.

26 Bárány Lukács később szamosújvári plébános lett, jelentős irodalmi munkásságot fejtett ki. Később ő lett az egyik bírálója Ávedik örmény ritussal foglalkozó műveinek.

27 GyÉFL, PHI, 2723/1878.

28 GyÉFL, PHI, 2723/1878.

29 GyÉFL, PHI, 2723/1878.

bás cselekvényei miatt lelépni kényszerült – később nagy nyomora tekintetéből keresztényi könyörületesség folytán tanácsosnak választatott meg, de jóakarói iránt hálátlan lett.³⁰ Ez az oka annak, hogy Ávedikre szavazott.

A köztisztelőben álló Csiki István pedig hat ízben volt országgyűlési képviselő, ő Ávedik ellen szavazott azzal, hogy a két másik jelöltre adta le voksát. Számításai szerint tehát Ávedikre három olyan szavazat érkezett, mely Csiki szavai szerint „a mi pártunkbéli, mely reá családi, vagy más viszonymál fogva ment át, – kettő pedig nem örmény katolikustól adatván, tekintetbe nem vehető – és így marad részére 11 örmény szavazat. Szentpéteri kapott 15 szavazatot, egyen kívül mind pártunkból valót. Bárány mint idegen, és esmeretlen kapott 14 szavazatot, mind pártunk bélit, miután Ávedik pártja senki másra nem szavazott.”³¹

Ávedik hálálkodó levele másnap érkezett meg Gyulafehérvárra, melyben kifejezte, hogy mennyire örült, amiért őt választották plébánosnak. Már csak egy dolog hiányzott: hogy a főpásztor meg is erősítse ezt a kinevezést, amit a plébánosjelölt így fogalmazott meg: „De a bizalom virágai még nincsenek koszorúba fűzve, egy »nefelejts« szükséges, melyet kegyelmes főpásztoromtól oly sokszor kinyerni szerencsém lehetett, most is azon édes remény táplál, hogy azt Excellentiád kegyes kinevezése és megerősítése által megszerezni, a bizalom koszorúját teljesen megnyerni szerencsés leendek.”³²

Bárány Lukács pedig egy nyilatkozatot küldött a püspöknek, hogy ő sosem vágyott az erzsébetvárosi plébánosi állásra. Szamosújváron pedig épp akkor bízták meg az újonnan alapult árvaintézet igazgatásával, tehát ő a helyén maradna.³³ A püspök azonban hamarosan eldöntötte a kérdést: mivel Bárányban nem látott hajlandóságot a kérdéses plébánosi állás elfoglalására, Szentpéteryt pedig nem régen nevezték ki a gyergyószentmiklósi plébánia élére, ezért örömmel fogadta, hogy Ávediket választották meg a képviselő-testület tagjai. A korábban megküldött polgármesteri jelentés³⁴ is jó véleménnyel számolt be Ávedik személyéről, elismertségéről és tehetségéről. Az örmény katolikus egyházi képviselő-testület pedig intette, hogy Ávediket „mint kinevezett lelkészüket szeretettel fogadni, őtet a plébánia kormányzásában támogatni és neki a lelkészi terhet könnyűvé és kellemessé tenni igyekezzenek.”³⁵

A következő nap íródott egy olyan levél, ami már nem takargatta a helyiek kifogásait az újonnan megválasztott plébános ellen. A levél írója ugyanis felkereste Bárányt, akitől megtudta, hogy ő elfogadta volna, ha megválasztják a lelkészi teendők ellátására, de kapott egy olyan levelet Fehérvárról, melynek első része egy magánlevél. Ebben tudatták vele, hogy a püspökségen az első candidátat szokták kinevezni, s nem őt jelölték az első helyen. Másrészt pedig Szentpétery is elfogadta volna a posztot, ha erre kérte volna a főpásztor.

30 GyÉFL, PHI, 2723/1878 (Mellékletek VII.).

31 GyÉFL, PHI, 2723/1878 (szept. 2.).

32 GyÉFL, PHI, 2723/1878 (szept. 3.).

33 GyÉFL, PHI, 2723/1878 (szept. 9.).

34 GyÉFL, PHI, 2723/1878 (júl. 5.) (Mellékletek IV.).

35 GyÉFL, PHI, 2723/1878 (szept. 9.).

A jelentés beszámolt arról is, hogy „ezután már csak a főpásztori bölcsesség határoz; és nem lehet kétség, hogy miután Ávedik Ur ellen a város intelligentiája, előljárósága, az örménység zöme van, és őt Tompos Gergely nagybátyja, a polgármester is nem pártolja. Miután nem érez az örményekkel, sőt a Cameller alapítvány elleneivel, jelesen a város nyugalmát fel zavaró főispánnal rokonszenvezik (...) felfuvalkodott”,³⁶ így remélték, hogy a főpásztor nem fogja őt kinevezni. Azonban erre már nem kapunk semmiféle választ.

Csiki részéről történt ez a kísérlet, hogy meggyőzze a püspököt, változtassa meg döntését, azonban már ennek a levélnek sem volt foganatja. Szerette volna, ha a püspök hajlandó lett volna megvizsgálni az ügyet és meghallgatni jelentését. Erre éppen a főpásztor kérte fel „a város békéje érdekében, és egyszersmind kinyilatkoztatni azon fontos érveket, melyek Ávedik Ur kineveztetését ellenzik”.³⁷ Viszont a gondnok szomorúan hallotta a hírt, hogy mire elkészítette feljegyzéseit, azokra már nem volt szükség, mert Ávedik kinevezése megtörtént. Erzsébetvárosra nézve nagyon sötétnek látta a helyzetet ezek után, mint írta: „Szomorú, kétségbe ejtőleg szomorú, hogy ez megtörtént – Isten a bizonyágunk, hogy ez nem helyesen, nem előrelátólag történt, és hogy a következményekért, ha lesznek, mi felelősök nem lehetünk”.³⁸

Ávedik Lukács az alesperesi hivatalba 1880-ban került, esperessé 1891-ben nevezte ki a püspök,³⁹ a főesperesi hivatalba pedig 1894. január 28-án vezette be őt Kovács Ferenc apát. Esperesi kinevezéséért az erzsébetvárosi polgármester írt folyamodványt a városi közgyűlés nevében, arra hivatkozva, hogy addig mindig Erzsébetvároson volt az esperesség és az örmény plébános volt a kerületi főesperes, de ekkor már másodízben csonkították a helyi örménységet ezen jogukban.

A helyi, latin rítusú római katolikus plébános, Markovich Jakab lett ekkor a főesperes, aki alkalmas volt erre a posztra, de latin rítusú plébános kinevezése nem volt megszokott. A többi latin és görög lelkészek pedig mind esperesek voltak, míg az örmény rítusú pap csak alesperes. Ezért kérték a püspököt, hogy legalább esperesnek nevezze ki Ávediket.⁴⁰

Beosztott lelkésztársai igen meg voltak vele elégedve, mert a kor problémáira valóban választ váró főesperes a koronagyűléseken hasznos előadásokkal, reformgondolatokkal látta el őket. Megelégedettségének adott hangot az egyik lelkész, aki így írt 1903-ban: „Elmondhatom, hogy koronagyűlések ily tudományos, korszerű szociális kérdésekkel, ily bölcs főesperesi vezetés alatt s ily szakszerűen még nem igen foglalkoztak: egy okos kis kongresszusnak lehetne nevezni ezen koronagyűlésünket s működésünket egy vidéki kis akadémiának”.⁴¹ Itt tudjuk meg azt is, hogy Ávedik katonapap volt, amikor a főesperes „ismert képzett-

36 GyÉFL, PHI, 2723/1878 (szept. 10.).

37 GyÉFL, PHI, 2723/1878 (szept. 12.).

38 GyÉFL, PHI, 2723/1878 (szept. 12.).

39 Arménia 1982/2 65.

40 GyÉFL, PHI, 3171/1882.

41 Erzsébetváros és vidéke 1903. nov. 15. 2–3.

ségével és irodalmi jártasságával s katonapapi gyakorlottságával festette a katonák hitéletének ápolását.⁴²

Az irodalmi vénával megáldott lelkész nemcsak történelmi eseményeket tudott szép gondolatokban megfogalmazni, hanem lelkészi teendőiben is hasznát vette ennek a képességének: az *Erzsébetváros és vidéke* egyik újságírója megszerezte egy eskető beszédét, mely arról tanúskodik, milyen pap volt Ávedik: lelkesen bátorította a fiatalokat a házasságra.⁴³

Ávedik Lukács, teológiai tanulmányaival végezvén, 1870-től tanított a helyi gimnáziumban. Ide az erdélyi püspök nevezte ki egyik levelében, mondván: „Szabad királyi Erzsébetváros közönségének választása folytán Téged addig is, míg az egyházi rendek felvétele által az Úr szőlőjének közvetlen munkásává felavattatol, az ottani algymnasium 5-ik tanárává ezennel kinevezlek.”⁴⁴ 1878-ban azonban a plébánosi kinevezéssel együttjáró igazgatói állást kapta meg a helyi fiú- és leányiskolában. Itt mint hittanár tanított. Később a főesperességgel a kerületi egyházi tanfelügyelői tisztséget is ellátta. Beosztottjai igen elégedettek voltak vele, mert valóban szíven viselte a diákok kiváló neveltetését.

Erzsébetváros kerületi egyházi tanfelügyelőjeként gyakran új ötlettel állt elő, ilyen nagy erőpróba volt például a tanügyi kiállítás 1893-ban. Ávedik egy évtizeddel később, a frissen indult *Erzsébetváros és vidéke* c. folyóiratban felhívást tett közzé, mivel 1893-ban megfogadták a 10 évenkénti kiállítás tervét, így épp aktuális lett a kérdés. Többek kifejezték lelkesedésüket ezzel kapcsolatban, Ávedik egykori nagy szerepére mutatott rá a segesvári igazgató, „jóllehet ez érdemet egy-egy tanítói zsebnaptár másnak tulajdonította”,⁴⁵ támogatta a javaslatot, és kezdeményezte, hogy Ávedik kezdje el az előkészületeket.

1903-ban a szervezőbizottság elhatározta, hogy a következő tanévben, 1904 pünkösdjén, Erzsébetvároson tartják meg a nagyszabású kiállítást. Mindenféle oktatási intézményt meghívott a bizottság, és a korábbi 3 vármegye mellé még kettőt vontak be. Az intézetek nagy száma és széles köre is mutatta, hogy nagy szervezőmunka állt a bizottság előtt, melyet továbbra is az erzsébetvárosi örmény plébános vezetett. Kidolgozták a találkozó programját, részletesen felsorolták, hogy milyen típusú intézménytől mit várnak el: a tanintézmények munkáit, felszereléseit, találmányait, könyveit, tanterveit, tanszereket, dolgozatokat, rajzokat stb. 1908-ban, amikor Ávedik betegsége miatt lemondani kényszerült az elemi iskola gondnokságáról, a királyi tanfelügyelőtől egy hálálkodó levelet kapott. Ebben mondtak köszönetet Ávedik „fáradhatatlan és buzgó tevékenységéért, mellyel az erzsébetvárosi állami elemi iskolát magas színvonalon álló virágzó intézette”⁴⁶ fejlesztette.

Az 1890-es évek közepén megindult szekularizáció következtében bekövetkezett reformok azonban jelentős változást hoztak a kisebb plébániák éle-

42 I. m.

43 Erzsébetváros és vidéke 1903. május 31.

44 EÖKéL, 1871. január 12.

45 Erzsébetváros és vidéke 1903. jan. 25. 3.

46 EÖKéL, 978/1908.

tében is. A megváltozott helyzetben többször fordult Ávedik is a különleges helyzet megoldásának érdekében feljebbvalójához, pl. a házasságkötés esetében ekképpen: „Az új aera kihajtásai már kezdenek mutatkozni. Oly esetek fordulnak elő, melyek az egyszeri hirdetést is lehetlenné teszik. A házassulandók minden egyházi hirdetés nélkül, mihelyt az anyakönyvvezetőnél a polgári összekötetés megtörtént – templomba kívánnak megjelenni és ott megáldatni.”⁴⁷ A püspök nem engedte, hogy a kihirdetés elmaradjon, hiszen ezt a feladatot az anyakönyvvezető nem vette át, tehát továbbra is szükség volt a kihirdetésre. A következő évben pedig a stóla-, illetve az esketési illetményekről és a megváltozott esketési dokumentációkról kért eligazítást Gyulafehérvárról.⁴⁸

1891-ben, a 40-es éveit taposó Ávedik plébános elveszítette édesapját. Amint azt az *Arménia* egyik számából megtudjuk, Ávedik Kristóf 87 évesen hunyt el, Erzsébetváros alkapitánya volt.⁴⁹ Édesanyját már 1878-ban eltemethette, hiszen ekkor alapított édesanyja nevére egy lányoktatást segélyező alapítványt.

Nagy ünnepségnek volt a színhelye 1896-ban a nagytemplom, Erzsébetváros ugyanis „Szent Erzsébet napján hármas ünnepet ült: megülte Őfelsége, a királyné nevenapját, megülte a város védszentjének napját és Ávedik Lukács esperes plébános huszonöt éves papi jubileumát.”⁵⁰ – tudjuk meg az örmény havilapból.

Ávedik pályafutásának nagy elismerést jelentett az 1897-ben neki adományozott egyik legrangosabb kitüntetés. Az államtitkár püspöknek tett jelentéséből kiderül, hogy a király „Ávedik Lukács erzsébetvárosi örmény katolikus esperes plébánosnak a közügyek és a tanügy terén szerzett érdemei elismerésül a Ferencz-József rend lovagkeresztjét legkegyelmesebben adományozni méltóztatott.”⁵¹ Több hívő levele is megtalálható az erzsébetvárosi örmény templom levéltárában. Az itt található egyházközségi könyvek, a különböző alapítványok jegyzőkönyvei mind beszámolnak Ávedik adakozó szándékáról. Ezt mutatja a főtemplom egyik üveglablaka is, melyet 1902-ben készítettett Szent Lukács evangélista tiszteletére.

Jelentős szerepe volt Erzsébetváros közéletében: a Kameller Alapítvány rendes tagja volt, a Kabdebó Alapítványi Bizottságnak pedig elnökévé választották. Az erzsébetvárosi Kabdebó Alapítvány szegény örmény diákokat segített, miután Ávediket választotta elnökévé, két diákot segítettek havonta ösztöndíjjal. Az egyik diák marosvásárhelyi volt, az erzsébetvárosi plébános rokona: Ávedik Lukács,⁵² aki a következő évben 19 évesen hosszas szenvedés után elhunyt.⁵³

47 GyÉFL, PHI, 4142/1895.

48 GyÉFL, PHI, 2455/1896.

49 Arménia 1891/3. Belső borító.

50 Arménia 1897/1. Belső borító.

51 GyÉFL, PHI, 2490/1897.

52 Erzsébetváros és vidéke 1903. júl. 5. 3.

53 Erzsébetváros és vidéke 1904. ápr. 17. 5.

Elnöke volt többek között a Kis-Küküllő vármegyei Általános Tanító Egyesületnek is, mely szintén adományozott pénzt különféle pályamunkákra.⁵⁴ Érdekes ötletei, motiválóeszközei voltak a fiatalok felé is, 1904 nagyböjtjében meghirdette, hogy a főgimnázium egyik tanulója 20 koronát kap, mégpedig aki a nagyböjti 9 prédikációt a legértelmesebben leírja.⁵⁵ Erzsébetvárosi fáradhatatlan munkáját így öröközte meg 1894-ben Csiki L. Miklós: „Lankadatlan szorgalmáról tanuskodnak a következő állások: elnöke a takarékpénztárnak és tagja ezen intézet felügyelő bizottságának; a városi képviselőtanácsban a számvevőszék, továbbá a katolikus iskolatanács, a községi iskolaszék elnöke. Kis-Küküllő vármegye választmányi tagja, a jótékony alapítványok bizottsági elnöke.”⁵⁶

Összetűzést jelentett a latin rítusú plébánossal, Steinhauer Ferencsel, amikor 1905-ben a latin szertartású római katolikusok temploma annyira rossz állapotba került, hogy be kellett zárni. Az új templom felépítéséig pedig a vásártéri vagy a mechitarista örmény katolikus templomot javasolta a latin szertartású plébános. Az erdélyi püspök azonban több panaszkozó levelet is kapott a latin hívektől. A püspök ugyanis 1907-ben úgy döntött, hogy a római szentmiséket a Török család kápolnájában kell tartani.⁵⁷ Ez a hely viszont a latin szertartású híveknek kicsinek bizonyult, aminek következtében az Apafi-kastélyba helyezték őket. Itt pedig felháborodva tapasztalták, hogy a romos épületről nekik kellett gondoskodniuk. A helyzetet a főpásztor végül is úgy oldotta meg, hogy a mechitarista kolostor templomába küldte a templom nélkül maradt nyáját.⁵⁸ Egy ezután kelt cikk tette nyilvánvalóvá a konfliktushelyzetet a különböző rítusbeliek között: „Egyházközségünk tagjainak egy része, nem érezvén jól magát az örmény templomban, egyáltalán nem jár oda.”⁵⁹

Erzsébetváros mint szabad királyi város és az országgyűlésen szavazattal bíró jogi személy 1905-ben országgyűlési képviselő-választásra készült. Ávedik mint a képviselő-jelölő értekezlet elnöke dr. Issekutz Győzöt⁶⁰ ajánlotta erre a feladatra, aki már több ízben is volt képviselő a Szabadelvű Párt tagjaként. Issekutznak ezen a választáson még nem került politikai ellenfele. A dualizmus kori politika nagy válságának megoldásaként az uralkodó összehívta az országgyűlést, aminek következtében Erzsébetvároson is képviselő-választást tartottak 1905 júniusában.

54 Erzsébetváros és vidéke 1903. nov. 15. 2.

55 Erzsébetváros és vidéke 1904. ápr. 24. 2.

56 Arménia 1894/3 88–89.

57 Erzsébetváros és vidéke 1905. jún. 22. 3.

58 Erzsébetvárosi hírlap 1907. jan. 23. 4.

59 Erzsébetvárosi hírlap 1907. ápr. 14. 1.

60 Issekutz Győző erzsébetvárosi ügyvéd volt, 1856-ban született, az Erzsébetvárosi Takarékpénztár alapítója és főigazgatója lett. Az 1892-es választásnál a Nemzeti Párt programjával őt küldték a parlamentbe, a pártnak jegyzője lett. Az 1896-os választásokon kisebbségben maradt, majd 1901-ben újra őt választották a város képviselőjévé az ország házába. Az 1899-es fúziótól kezdve a Szabadelvű Párt tagja, majd alelnökségre jelöltje is volt. In: Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1905–1910. Szerk. Dr. Fabro Henrik és Dr. Ujlaki József, Bp., 1905, 291–292.

Választási elnökké az örmény plébánost szavazták meg a városi képviselő-választmányon, aki közhírré tette, hogy „a képviselőre vonatkozó ajánlatokat folyó hó 25-én délelőtt 10–12 óráig főesperesi irodájában, jún. 26-án délelőtt 8-tól fél 9 óráig pedig a városház üléstermében veszi át.”⁶¹ Ávedik külön hirdetményt jelentetett meg, amelyben közölte, hogy a „szavazás személyesen élőszóval történik és reggel 9 órakor veszi kezdetét. A szavazók minden fegyver és bot nélkül az ülésterem ajtaján jöjjenek be és a leszavazás után a polgármesteri irodahelyiségeken át távozzanak. (...) A lelkiismeretes és törvényes felelősség megóvása végett (...) a rend és tiszta választás jellegét megvédő intézkedésről gondoskodtam.”⁶²

Ávedik éveken át harcolt nyugdíjához való jogaiért a Kis-Küküllő megyei alispánnal, illetve a közigazgatási bírósággal. Az alispán ugyanis nem ismerte el Ávedik jogát az újonnan, 1899-ben bevezetett egyházi személyek nyugdíjazására. Ávedik szerint pedig ez nem mondott ellen annak, hogy az erzsébetvárosi közösség vállalta a plébános ellátását. Királyi táblabíró unokaöccse, Ávedik Simon, Marosvásárhelyről ebben az ügyben jogi tanácsokat küldött nagybátyjának.⁶³

A 60. évéhez közelítő Ávedik betegsége már 1905-ben súlyos volt, mert plébánosi teendőit nem tudta egy ideig ellátni, a püspök a szolgálat ellátását Steinhauerre bízta.⁶⁴ Az erzsébetvárosi örmény katolikus egyházközség gyűléséről fennmaradt jegyzőkönyvekből tudjuk meg, hogy 1908. augusztus 9-én lett Ávedik rosszul. Őt mint a Kameller Alapítvány igazgatóját számon kérték, hogy az alap vagyont nem megfelelően kezelte. Amikor az egyik egyházközségi tag indítványozta az alapítvány igazgatósági tagjainak visszavonulását, Ávedik nem akart ennek a felkérésnek eleget tenni. Ávedik arra hivatkozott, hogy „az 1877. évi 50. püspöki körrendelet alapján ezen tisztet el nem hagyhatja, miért is ezen ügynél a tanácskozást vezetni kívánja...”⁶⁵ Ezután a jegyző felírta, hogy „Elnök főesperes, plébános hirtelen bekövetkezett rosszullete miatt az elnöki széket Csiky Emánuel algondnok foglalja el”.⁶⁶ Ettől kezdve már rohamosan romlott az állapota, lemondott az erzsébetvárosi esperesi kerületi egyházi tanfelügyelőségről Steinhauer Ferenc javára. Arra hivatkozott, hogy munkaképtelen, így a kerületi iskolák feletti felügyeletet nem gyakorolhatta. Erre következtethetünk az erzsébetvárosi plébániatemplom sekrestyéjében található iratokból is, melyek a képviselő-testület üléseiről számoltak be. 1908-tól kezdve Ávedik betegsége miatti távollétéről tanúskodnak.

1909. április 5-én 3 távirat érkezett Erzsébetvárosról az erdélyi püspöknek Gyulafehérvárra. Mindhárom arról számolt be, hogy a helyi örmény plébános, Ávedik Lukács aznap délben elhunyt, temetése két nap múlva lesz. A püspök a segédlelkészt, Govrig Gergelyt bízta meg ideiglenesen a plébánia gondozásával, Steinhauert pedig a hagyatéki tárgyalás biztosává nevezte ki.⁶⁷

61 Erzsébetváros és vidéke 1905. jún. 22. 3.

62 Erzsébetvárosi hírlap 1906. ápr. 22. 3.

63 EÖKÉL, 9355/1907.

64 Erzsébetváros és vidéke 1905. márc. 26. 2.

65 EÖKÉL, Egyházközségi jegyzőkönyv, 1908.

66 l. m.

67 GyÉFL, PHI, 1998/1909.

1. kép. Ávedik Lukács síremléke

2. kép. Ávedik Lukács sírfelirata

Végrendeletét (4. melléklet) 1908. október 10-én fogalmazta meg, érdekes, hogy rögtön az első pontban ezt kérte: „Határozott akaratom, hogy temetésem előtt felboncoltassam, illetőleg szívem kivéttessék. E célra 100 /Egyszáz/ Koronát hagyok.”⁶⁸ Majd meghagyta a temetési előírásait és azt, hogy lelki üdvéért alapítványt tett, melyből évente halála napján mondjanak érte szentmisét. Erre Steinhauer röviddel a temetés után meg is tette az első lépéseket.

A helyi leányiskola alapítványára és rokonaira hagyott pénzt: Beata Mária unokahúgára, unokaöccse 3 gyermekére, ezüstitárgyait Ávedik Blankára, aranyértékeit és könyvtárát pedig Ávedik Félixre hagyományozta. Általános örökösének pedig kedves unokaöccsét, Ávedik Simont tette meg.

Az erzsébetvárosi örmény katolikus egyházközség 1909. évi április 16-i üléséről fennmaradt jegyzőkönyv számol be arról, hogy dr. Issekutz Győző mint egyházi főgondnok bejelentette Ávedik Lukács halálát, majd „az őszinte részvét teljes megnyilatkozásával méltatja az elhunytnak nemcsak egyházközségünk, de az örménység érdekében kifejtett tevékenységét is, ezekre tekintettel pedig indítványt tesz a néhai emlékének jegyzőkönyvi megőrkítésére és arcképének olajfestményben az örm. kath. anyateplom részére leendő beszerzésére”,⁶⁹ melyet a jelenlevők el is fogadtak.

ÁVEDIK LUKÁCS IRODALMI MUNKÁI

Ávedik Lukács egyetlen tudományos cikket jelentetett meg az *Erzsébetvárosi hírlap* hasábjain, mely a nagy örmény jubileumot, Örményország népének keresztény hitre térését ünneplő 1600 évet és Világosító Szent Gergely nagy szerepét méltatta *A keresztény vallás hajnala az örmények között*⁷⁰ címmel. Ez a cikk tulaj-

68 GyÉFL, PHI, 2184/1909.

69 EÖKÉL, Egyházközségi ülések jegyzőkönyvei.

70 Erzsébetváros és vidéke 1903. ápr. 12. 1–2.

donképpen egy nagy ünneppsorozat első darabja volt, melyet fényes szertartások és *Az örmény kereszténység eredete* című könyvének kiadása is követett 1904-ben.

A lelképásztornak ebben a helyi folyóiratban két aktuális problémával foglalkozó cikke is megjelent. Az egyikben a még mindig szokásban lévő párbajok ellen szólalt fel, a másokban pedig az újabb kor hagyománytalansága ellen szólt azzal, hogy bemutatta a régi örmény szokásokat. *A modern önérzet* című cikkben tulajdonképpen a régi, káros hagyományok ellen küzdött, mondván, hogy „feledni és megbocsátani az az erkölcsi öntudat eszménye”.⁷¹ *Az erzsébetvárosi nászhozományban* pedig szót emelt a modern, de káros jelenség ellen, mely szerint csak a leány vitt hozományt a házasságba. Régebben a vőlegény is adott biztosítékot menyasszonyának, melynek jó példáját egy 18. századbeli örmény házasságlevél lefordításával próbálta újra a köztudatba hozni.⁷²

Legtöbb tudományos cikke azonban az 1887-ben meginduló örmény folyóiratban, az *Armeniában*⁷³ jelent meg, mely évente 10 kötetben látott napvilágot. Ávedik fontosnak tartotta, hogy az örmények megőrizzék a hagyományukat, kultúrájukat, ennek érdekében megpróbálta népszerűsíteni az örmény nyelv oktatását, például úgy, hogy örmény olvasókönyv-sorozatot indított az *Arménia* hátsábjain. Egyik ilyen cikkében arról is bizonyosságot tett, hogy gyakorlata is volt a keleti nyelv tanításában: „Én most a szíves olvasóval először azt a módszert ismertetem, mit magam követek az örmény írás és olvasás tanításánál; azután elmondom azt, hogy mit foglalhat magában egy jó »Örmény olvasókönyv.«”⁷⁴

Konkrétan kifejezte azt a szándékát, hogy másokat is serkenteni akart az Erdélyben már-már holt nyelv tanulására és használatára: „Sok mindenben szenvedünk hiányt, kellene egy módszeres nyelvten; szükségünk van egy örmény–magyar és magyar–örmény szótárra; mert csak ezek segítségével kutathat az érdeklődő az örmény irodalom gazdag bányájában(...). Én reményelem, hogy ha felébresszük a teremtő, munkás Műzsákat, ezekről is lesz gondoskodva.”⁷⁵

Ávedik nem tudományos cikkei elsősorban külföldi látogatásairól számoltak be. A római zárandoklata alkalmával megismerhette az örmény kollégiumot, illetve Velencében eljutott a mechtarista rendházba is.⁷⁶ Erről, a pápai jubileum alkalmából tett útról hazatérve felolvasást tartott az érdeklődőknek.⁷⁷ Nagyrészt az *Armeniában* jelentek meg tudományos értekezései is, melyek többségét a következő években felhasználta könyveinek egy-egy fejezeteként; vagy pedig ezekben egy éppen aktuális örmény problémával foglalkozott.

71 Erzsébetvárosi hírlap 1906. febr. 18. 1.

72 Erzsébetvárosi hírlap 1906. aug. 19. 3–4.

73 Az Armeniáról a szerkesztő, Szongott Kristóf szamosújvári plébános így írt 1903-ban: „Az »Arménia« mint egyetemes magyar-örmény havi szemle [...]. Mint közhasznú irodalmi vállalat, magyar irodalmi szempontból is közelismerés szerint a saját szakmájában, sőt az általános orientalisztikai (...) téren is hazánkban úttörő.” *Szongott Kristóf: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája*. 4. kötet. Szamosújvár, 1901. 549.

74 *Ávedik Lukács: Örmény olvasókönyv magyarok számára*. Arménia 1890/1. 26.

75 Uo.

76 Arménia 1888/1 26–27.

77 Arménia 1888/6 189.

Az Arménia területén élő, már keresztény örmények háborúit követte nyomon egy cikksorozatban. *Az örmény keresztények védharca I., II.*⁷⁸ tulajdonképpen a kereszténység meggyökeresedése utáni időszakot örököltette meg egészen az 5. század perzsaellenes háborúig. *Az Egy helytartó kormányzata*⁷⁹ a rövid örmény uralomról, az *Örményország perzsa helytartók alatt*⁸⁰ című cikke pedig az újabb perzsa elnyomásról számolt be. A történet az örmény időszámítás kezdetéig, Kr. u. 551-ig mutatta be a keresztény örmények háborúit.

Ávedik nagylélegzetű cikksorozatát indított *Erzsébetváros kegyúri joga* címmel, melyben magyarul adta közre az uralkodók Erzsébetvárossal kapcsolatos kiváltságleveleit a 18. századtól kezdve. A sorozat mintegy legitimálni akarta az erzsébetvárosi polgárok dualizmus kori jogait, melyeket néha még ekkor is sérteni igyekeztek. Ezeket a dokumentumokat később a *Szabad Királyi Erzsébetváros monográfiájában* is felhasználta. Az iratokhoz az erzsébetvárosi egyházi levéltárban fért hozzá. Megtudhatjuk belőlük, hogy a város III. Károlytól 1733-ban nyerte el az örmény katolikus egyház és a katolikus iskolák feletti jogait. Ezeket a jogokat Mária Terézia 1758-ban megerősítette, majd II. József 1786-ban kiegészítette azzal, hogy a polgárok ezentúl szabadon választhatták plébánosukat. Ebben a sorozatban a cikkíró felhasznált még püspöki leveleket, canonica visitatiókat is, és igyekezett pontos történelmi háttérrel adni. Fontosnak tartotta, hogy megemlékezzen az iskolák fenntartásáról és a tanárok díjazásáról is. A következő számokban külön megjelentette a III. Károly, Mária Terézia, II. József és V. Ferdinánd⁸¹ által kiadott privilégiumokat, általában latin nyelvből fordítva.

Hasonló témája volt *Az örmények honfűsítése*⁸² című cikkének, melyben a többi felekezetek sorsával hasonlította össze az örményeket Erdélyben. Ez a nép – Ávedik szerint – mindent becsületesen megtett már Szent István király kora óta a magyarokért, amit kértek tőlük, jogokat viszont annál kevésbé kaptak, azt is csak ha kérték. Igazságtalanságnak érezte, hogy ennyi, a szülőföld iránti hűségességéért a többi erdélyi szabad királyi város feltételekhez kötötte az endmények megadását.

Erzsébetváros örménységének helyzetét összehasonlította a lemergi örmény érsekségével. „Mi célt akar a hazai történelemkutató elérni akkor, midőn más országban levő egyházmegye életéről szól?” – kérdezte Ávedik *A lemergi örm. kath. egyházmegye naplójából*⁸³ című cikkének elején, s meg is válaszolta a kérdést: „a történelem fonalán törekszik oda eljutni, hol az őshazától elbucázott ő. nép egykor oly nevezetes napokat töltött; azután bemutatja, hogy az Erdélybe költözött örménység valóban Orosz-Lengyelországból ment Havasalföldre, s

78 Arménia 1889/8 234–236. és 1889/9 293–296.

79 Arménia 1890/12 375–378.

80 Arménia 1893/5 247–251.

81 III. Károly (Arménia 1888/12 367–374.), Mária Terézia (Arménia 1889/2 57–58.), II. József (Arménia 1889/3 87–89., 1889/5 152–156. és 1889/6 183–186.) és V. Ferdinánd (Arménia 1889/11 358–361. és 1889/12 393–395.)

82 Arménia 1891/5 146–149.

83 Arménia 1889/10 315–316.

onnan jött be kedves hazánkba...”. A folytatásban pedig – Erzsébetvároshoz hasonlóan – Lemberg kegyúri jogaival foglalkozott. S végül megjegyezte, hogy „ezen egyházmegye példát adott arra, hogy miként kell a jövőt biztosítani.”⁸⁴ Ávedik ezzel szülőföldje számára szeretett volna más, jól működő örmény egyházmegyét követendő példaként felmutatni.

A helyi történelem egy-egy mozaikját villantotta fel egy-egy cikkével a továbbiakban: az erzsébetvárosi illetőségű Kámeller Györgynek és családjának állított emléket a *Cámeller György alapítványa*⁸⁵ című újságcikkben, melyben az alapítvány működésébe is bepillanthatunk.

Őt felíratra hívta fel az erzsébetvárosiak figyelmét *Az Appaffi kastély emlékkövei*⁸⁶-ben, majd hasonló, felsoroló stílusban állított emléket *Erzsébetváros polgármesterei*⁸⁷-nek. *Erzsébetváros ö. kath. lelkészei*⁸⁸-t a felsorolás mellett jelentősebb tetteikkel jellemezte is. E két utóbbi cikket kibővítve felhasználta a monográfiában is pár évvel később.

Ezek után szűkebb otthonáról, az örmény katolikus plébániatemplomról szólt, *Koszorú az erzsébetvárosi ö. kath. nagytemplom felszentelésének 100 éves jubileumára*⁸⁹ és *Adatok az erzsébetvárosi levéltárból*⁹⁰ címmel. A templom felépítése épp egybeesett a szabad királyi várossá emelő irat keletkezésével, melyekről az akkori plébános tollából íródott emlékezés alapján tudósított Ávedik. Az utóbbi cikkben pedig pár érdekes városi eseményt örökített meg 1726-tól kezdve egészen 1882-ig.

Később már ritkán publikált az *Arméniában*, két jeles örmény személyről emlékezett még meg, az akkor 20 éve elhunyt első örmény történész Lukácsy Kristófról (*A halhatatlanok ünnepe*⁹¹) és az 1895-ben hosszú betegeskedés után meghalt egykori seminarista társáról, Kozocsa Tivadarról.⁹²

Az örmény szentmise szertartásai, 1876

Ávedik Lukács a püspöknek ajánló levelében (1. melléklet) említette meg, hogy a latin szentmise szövegét már több éve lefordították magyarra, most ő az örményt ültette át e nyelvre. Kérte a püspököt, hogy nézze el, ha néhol magyartalanul fordított, de „a fordítás nehézségeit egyszerre legyőzni a sajátságos keleti kifejezések miatt képtelen”⁹³ volt, de majd egy esetleges második kiadásban ezekre jobban oda fog figyelni.

84 Uo.

85 Arménia 1890/5 142–144.

86 Arménia 1891/3 85–86.

87 Arménia 1891/11 336–338.

88 Arménia 1891/12 374–376.

89 Arménia 1891/6 169–174.

90 Arménia 1892/10 309–313.

91 Arménia 1893/1 357–358.

92 Arménia 1896/2 37–40.

93 GyÉFL. PHI. 1605/1877.

Az Előszóban kiemelte, hogy a latin mellett néhány nyelvet még elfogadtak korábban egyházi nyelvnek, amelyek az első századokban is már a liturgia nyelvei voltak, ilyen például az örmény is. Ávedik célja ezzel a könyvvel a trienti zsinat elhatározása volt: „hogy a lelkészek az isteni tisztelet, különösen a sz. miseáldozat szertartásait, azok szellemét és értelmét minden kitelhető szorgalommal értelmezzék, vagy imakönyvekben közöljék: hogy így a hívek szívei az ájtatos buzgóságban nyerjenek.”⁹⁴ Kifejezte tehát azt a szándékát, hogy hívei lelki életét fellendítse. A kor egyik tendenciája volt a kiegyezés utáni magyar egyházi életben a vallási buzgóság hanyatlása, amit az 1875-től elkezdődött kultúrharc szekularizációs törekvései mozdítottak csak ki a mélypontról. A katolikus egyház elleni politikai határozatok 1894–95-ben érték el csúcspontjukat, amikor megszülettek a házassági jogról, a gyermekek vallásáról, az állami anyakönyvezésről szóló törvények, valamint az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak fogadták el, illetve lehetővé vált a szabad vallásgyakorlat. „Az egyházpolitikai harcok által felrázott magyar egyház a politikai, szociális és gazdasági tevékenységen kívül, melynek célja az egyház politikai és társadalmi helyzetének megszilárdítása, valamint a »Rerum novarum« szociális elveinek a gyakorlatba történő átültetése volt, hozzáfogott tagjai lelkületének átforgalmazásához, a katolikus hitélet megújításához, a vallási buzgóság felébresztéséhez is. Ezirányú munkássága lényegesen sikeresebb volt, mint politikai és szociális szervezkedése, úgyhogy ebben a tekintetben joggal lehet beszélni az egyházi élet belső megújulásáról.”⁹⁵

Ávedik próbálta a fellendülő vallásosságot az örmény katolikusok részére is közelebb hozni. „Mi lehetne e tekintetben célravezetőbb, mint a sz. miseáldozat magasztos ígéinek elmondása?”⁹⁶ – kérdezte Ávedik, amit ő az örménység szokásainak fenntartásával is próbált egybekötni. A „nyáj” viszont már nem értette az ősi nyelvet, ezért a szerző szükségesnek látta, hogy magyarra tegye át a szöveget.

A liturgikus szöveg közlése előtt még az örmény liturgiáról közölt tudnivalókat, egy francia bencésre, Lebrun atyára hivatkozva. Az örmény szentmise szertartásait Világosító Szent Gergely vagy Szent Nagy Nerzes alakította át. A bevezető szövegben még az örmény templomok jellegzetességeit, az örmény zeneszerszámokat, egyházi ruhákat, egyéb kellékeket vette számba s ezután következett a szertartás és imák magyarra fordított változata. Közben a szerző általános képet adott népe helyzetéről a dualista államban: „A vallása miatt üldözött örmény katolikus nép Európában: jelesen az osztrák–magyar birodalomban található föl az óhajtott béke nyugalmát; hol hitfeleitől környezve mind máig nemzeti nyelvén és szertartásai szerint nyilváníthatja ájtatos érzelmeit.”⁹⁷

94 *Ávedik Lukács*: Az örmény sz. mise szertartásai. Segesvár, 1876. 1. (A továbbiakban: *Ávedik L.* 1876.)

95 *Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. II. Bp., 1988. 501.

96 *Ávedik L.* (1876), 1.

97 *Ávedik L.* (1876), 9.

Az örmény kath. szent mise, 1905

Érdekes tény, hogy a liturgiával kapcsolatos munkásságát ezután már nagyon nehezen engedélyezte a püspök, míg *Az örmény szentmise szertartásai* című könyvnel nem bukkantak elő olyan dokumentumok, amelyek akadályokról árulkodnának. Az 1890-es években egy hosszú, igen nehézkes utat kellett végigjárnia az erzsébetvárosi plébánosnak annak érdekében, hogy újabb, az örmény szentmisével kapcsolatos könyvecskéjét nyomdába adhassa.

Az előző könyv tulajdonképpen csak szertartásokat közölt. A szentmise szövegének teljes kiadása a következő könyvében jelent meg. Amint ezt Ávedik is megjegyezte: közszükséglet volt, hogy magyarra fordítsa az örmény szentmisét s egyéb szertartásokat: „a délutáni vecsernye, úgyszintén a szentségek kiszolgáltatása magyartítását óhajtanám közzétenni, mégpedig oly berendezéssel, hogy az örmény sz. mise magyar fordításban, a ministráns szavai ezenkívül a tanulók számára latin betűkkel írt örmény szövegben, azután a közönséges vecsernye magyar fordításban. A keresztség és bérálás. A beteg áldoztatása. Utolsó kenet. Felnőtt vagy gyermek betegsége alkalmával. A haldoklás óráiban. Midőn a lélek Teremtőjéhez felszállni vágyik. Felnőttek, kisdedek temetése. Esketési szertartás. Beavatás. Közös áldás. Könyörgés az év végén. Válogatott imák, s a hét minden napjára szánt énekek magyar és örmény szöveggel.”⁹⁸

A többi művével ellentétben ekkor nem mentek a dolgok olyan simán: a püspök a rituáléval való fenntartásai miatt előbb alaposan megvizsgálta a könyvet, a procedúra már 1888-ban elkezdődött, amikor a szerző még igen lelkesnek mutatkozott. A következő évben Ávedik újra kérte a püspököt, hogy fogadja el ezt a szertartáskönyvet *Istentisztelet* címmel, ami éppen a templom százados évfordulójára lett volna kiadva.⁹⁹ 1890-ben arra hivatkozott, hogy a szatmári egyházmegyében épp akkor jelent meg egy, az övéhez hasonló rituálés könyv, mire a püspök Csákány Adeodátot, a szolnoki kerületi főesperest kérte meg, hogy bírálatot mondjon a könyvről.¹⁰⁰ A bírálat hamarosan el is készült, mely megállapította, hogy a könyv nem tartalmazott hit- és erkölcs elleneset, de a szerző-fordító nem használta helyesen az örmény nyelvtani és mondattani szabályokat, s így nem adta vissza az örmény szavak helyes értelmét.¹⁰¹ Ávedik Lukácsnak tehát visszaküldték munkáját azzal, hogy a megadott szempontok szerint írja át a könyvét.

Ávedik egy évtizednyi hallgatás után újra kérte a főpásztort, hogy az örmény szentmise-fordítást kiadassa. Keresztúti énekeket is fordított, s ezek dallamát és szövegét is mellékelte a püspöknek.¹⁰² A püspök ekkor – immár két – bírólnak küldte meg a könyvet, annak ellenére, hogy Ávedik a betérjesztést már a kor legismertebb örmény nyelvzakértője által átnézve küldte el. Csiki Miklós szavai

98 GyÉFL, PHI, 3364/1888.

99 GyÉFL, PHI, 3027/1890.

100 GyÉFL, PHI, 2390/1890.

101 GyÉFL, PHI, 3027/1890.

102 GyÉFL, PHI, 861/1900.

szerint ez a fordítás megfelelt az örmény szövegnek.¹⁰³ A két, püspök által kijelölt bíráló egyike, Bárány közölte, hogy a könyv átnézése sok időt igényelt, nem tudták a megadott időre leadni a bírálatot. Bárány ezen kívül a következőket írta feljebbvalójához: „nem tudom minek tulajdonítsam Főtisztelendő Ávedik Lukács Úrnak azon eljárását, illetve óhaját, hogy Ő ezen munkájának megvizsgálását nem egy arra illetékes, hanem más sem az örmény nyelvben kellőleg jártas, sem az örmény ritust ex officio nem köteles egyénnel óhajtja megtétetni! No de azért mi Nagyméltóságod bölcs intézkedése s kegyes parancsára, eltekintve a fordító Úrnak irányunkba tanúsított bizalmatlansága – s nem szépen jellemző eljárásáról, meg fogjuk tenni a kegyesen reánk bizott elbírálást.”¹⁰⁴

A következő évben újra megpróbálta sürgetni Ávedik a folyamatot,¹⁰⁵ de ennek nem volt hatása. Ezután újabb, kissé megfáradt levelet írt: „Már Sik hónapja, hogy az örmény sz. mise egy füzetben és azután Világosító sz. Gergely fölött tartott sz. beszéde Aranyszájú sz. Jánosnak Méltóságod által Szamosújvárra küldetett. Hiszem, hogy elég hosszú fogsági idő volt mindkettőre nézve, hogy megjavulva napvilágot lásson és haza juthasson.”¹⁰⁶

Épp ekkor érkezett meg a bírálat a püspökhöz, egyébként a késést is nyomon követhetjük. Az egyik bíráló betegségére, a másik pedig távollétére, illetve a feladat nehézségére hivatkozott. A püspök tehát újra megkérte a plébánost, hogy javításokat eszközöljön a művén.¹⁰⁷ Végül 1905-ben megjelent Erzsébetvároson a könyv: *Az örmény kath. szent mise* címmel, melyen megtalálható a megjegyzés: Főpásztori jóváhagyással ellátva (1902. jún. 25. 2458. sz.). Ávedik leveléből kitűnt, hogy előbbi szertartásos könyve 340 korona veszteséggel járt, ez újabbat 35 koronáért árulta.¹⁰⁸

A füzetecske utóélete igen szomorú: a püspöknek elküldött példány ma is ott hever a Püspöki Hivatal Iratai között egy dobozban. Ezen kívül sem az erzsébetvárosi könyvtárban, sem az Országos Széchényi Könyvtárban nem található belőle példány.

Dicsőítő beszéd, melyet Eudoxia császárné által száműzött Aranyszájú Sz. János, Kappadociának Cocussus városában tartott Világosító Sz. Gergely emlékünnepe 404. év körül. Erzsébetváros. é. n.

Pontosan nem lehet tudni, hogy mikor adták ki, de az előző műnél már láthattuk, hogy az örmény szentmise szertartásait és a Világosító Szent Gergelyről szóló fordításokat egyszerre küldte meg Ávedik a püspöknek, s ezeket egyszerre is bírálták el. A bíráló, Bárány Lukács *Véleményes jelentésében* hívta fel a szerző figyelmét, hogy pár adat nem volt hiteles, többek között Cocussus városa helyett

103 GyÉFL, PHI, 4719/1900.

104 GyÉFL, PHI, 2699/1890.

105 GyÉFL, PHI, 736/1901.

106 GyÉFL, PHI, 1798/1901

107 GyÉFL, PHI, 1798/1901.

108 GyÉFL, PHI, 2033/1905.

Ávedik Cucuza városát írta, és 399-re datálta Aranyszájú Szent János itteni tartózkodását. Bárány ezután a latinról és az örményről való fordítás különbözőségeit tárgyalta, valamint utalt az Ávedik által is használt Migne-féle kiadásra. Végeredményképpen szükségesnek látta a kiadás előtt még egyszer jó alaposan átnézni a könyvet.¹⁰⁹

Az Előszóban a fordító Ávedik megint hangot adott céljának: „Midőn Aranyszájú sz. János dicsőítő beszédét Világosító sz. Gergely életéről közzéteszem: ezzel az örmény kereszténység 16 százados jubileumának emlékét kívánom megörökíteni.”¹¹⁰ A következőkben a fordító írt a szöveg történetéről is: „E ragyogó beszédet Ábrahám örmény nyelvész régi elnyűtt iratsomagból görög eredetiből fordította 1141-ben örmény nyelvre és sz. Nerzes ezt átvizsgálván, megfelelő hűséggel és szép nyelvezettel ellátva, kijavította.”¹¹¹ Később pedig fény derült arra, hogy ezt a szöveget 1735-ben Vilefroy abbé latin nyelven tette közzé a Migne-féle kiadásban.

Ezután megtudhatjuk a történelmi háttérét is ennek a kissé hosszú, 43 oldalas prédikációnak, azt hogy, hogyan került Aranyszájú Szent János száműzetésbe és ezáltal kapcsolatba az örményekkel, akik szívesen fogadták őt. Szent János pedig az örmények szentjét, Szent Gergelyt állította példaként a népnek.

Az Előszóban közölte még egy velencei mechtarista szerzetes, Alirán Leó megjegyzéseit is, ami tulajdonképpen a prédikáció tömör összefoglalása és rövid méltatása pár mondatban. Ávedik ezután Aranyszájú Szent János egy másik, szintén Szent Gergellyel foglalkozó beszédét idézte, melynek így határozta meg fellelhetőségét: „Montfaucon szerint a Migne-féle kiadás XII. kötetében”¹¹² volt található. A bevezető végén pedig Montfaucon dicsőreteit olvashatjuk a magyarra fordításról, azt „az igazság sugaraiban megtisztított kegyelmi Kohinor”¹¹³-nak tartotta.

Adó és jövedék isme lap

A Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltárban, a Püspöki Hivatal Iratai között fennmaradt Ávedik 1881. december 1-jén kelt levele, mely arról szól, hogy mivel az ember életében az egyik legfontosabb dolog az adózás, ő ennek megkönnyítése érdekében megjelentetett egy „*Adó és jövedék isme lap*”-ot, korabeli szakértők műveire támaszkodva. Ennek a lapnak a bevételét az erzsébetvárosi templom javítására ajánlotta fel.¹¹⁴

109 GyÉFL, PHI, 1798/1901.

110 *Ávedik Lukács*: Dicsőítő beszéd, melyet Eudoxia császárné által száműzött Aranyszájú Sz. János, Kappadociának Cocussus városában tartott Világosító Sz. Gergely emlékünnepe 404. év körül. Erzsébetváros, é. n. (A továbbiakban: *Ávedik L. Dicsőítő beszéd*) I.

111 *Ávedik L. Dicsőítő beszéd*, I.

112 *Ávedik L. Dicsőítő beszéd*, IV.

113 *Ávedik L. Dicsőítő beszéd*, IV.

114 GyÉFL, PHI, 3406/1882.

Erről a lapról egyetlenegy másik hivatkozás került még elő, a monográfiában, amikor saját műveit sorolta fel a szerző, akkor említette meg ezt a művét. Maga a mű sem a levéltárban, sem az erzsébetvárosi könyvtárban, sem az Országos Széchényi Könyvtárban nem található meg.

Szentföldi emlékfüzér az 1882-iki első magyar jeruzsálemi zarándoklás alkalmából, 1883

Személyes hangvételű útikönyv, ismeretterjesztő füzet az első magyar szentföldi zarándoklatról, melyben a szerző tanácsokat adott az utazáshoz, de közben a magyar emberek életmódjára is fény derült. Nagyon nagy dolog volt ez akkoriban, az első 32 magyar zarándokútja nemcsak a távoli ismeretlen helyek miatt volt érdekes, hanem Ávedik szokásos barokkos körmondataival színezte az egyébként sem szokványos, nem várt kalandokat, szomorú eseményeket (Alexandria ostroma, a hajóból hirtelen kórház lett, a görög kereskedők furfangja az utazók kárára vált, végül utastársa, Hegyei bácsi betegsége és halála).

A felejthetetlen szent helyek megtekintése után a szerző elégedetlenségének is hangot adott, mert a Loyd Társaság a monarchia egyik társasága 4000 alkalmazottal, de egy magyart sem láttak közöttük. A monarchia zarándokháza pedig, melyet még Szent István király támogatott, csak osztrák zarándokháznak volt írva. Ávedik többször is megemlítette, hogy a magyar nép itt nem volt képviselve: „s azután nemcsak uralkodóink, hanem egyesek is tettek e célra adományokat; s mégis bár czímerében sincs meg az erre emlékeztető mondat, neveztetvén ez »osztrák zarándokháznak«. De e mellett a magyar honfiaknak is nem ritkán zokon eshetnék, hogy magyar aligazgatója sincs e zarándokháznak s minden szívélyesség mellett is esetleg bizonyos hidegséget érezhetnének. Ezért szükséges, hogy a dualisztikus elv e zarándokház előljáróságánál meg legyen tartva, vagyis, hogy német igazgató és magyar aligazgató léteznék a jeruzsálemi eddig »osztrák zarándokház« vezetésénél.”¹¹⁵

S utolsó mondata jelzi, hogy nem megfigyelőként tette az előbbi megjegyzéseket, mintegy tanácsot adva a magyaroknak, hanem ő is e néphez sorolta magát: „oh mert boldogabb és szebb haza nincs más e földön, mint a magyar haza.”¹¹⁶

A zarándoklatról írt könyvet az erdélyi püspöknek akarta ajánlani, mint az a leveleiből kitűnik, de a püspök arra hivatkozva, hogy a közművelődésben már látott ilyen könyv napvilágot, és mivel sokfelé igényelték a segítségnyújtást, ezt a javaslatot nem fogadta el.¹¹⁷

A püspökkel való levelezéséből megtudjuk, hogy Ávedik később is kihasználta, ha zarándoklatra volt lehetősége. 1895-ben beszámolt arról, hogy már járt

115 *Ávedik Lukács*: Szentföldi emlékfüzér az 1882-iki első magyar jeruzsálemi zarándoklás alkalmából. Marosvásárhely, 1883. (A továbbiakban: *Ávedik L.* 1883.)144.

116 *Ávedik L.* (1883), 146.

117 GyÉFL, PHI, 3190/1883.

Máriacellben, Lorettóban, Rómában és Jeruzsálemben, valamint ebben az évben szeretett volna Lourdes-ba is elzarándokolni, amire a püspök engedélyt is adott, majd Ávedik visszatérve szentképet ajándékozott előljárójának.¹¹⁸

Az örmények történelme, I. rész. 1877

Az örmény szentmiséfordítás alkalmával Ávedik Lukács már megemlítette az egyházmegye főpásztorának, hogy, szavai szerint: „egy nagyobb szabású mű kidolgozásán fáradozom, s ez »az örmények ősi és jelenkori történelme« volna.”¹¹⁹

Az örmények történelme címmel csak az első kötet jelent meg, ez a Krisztus utáni 5. századig mutatta be az örmények történelmét. Innen tehát tudjuk, hogy Ávedik tervezte az örmények újkori történelmének bemutatását is. Erre viszont valamilyen okból kifolyólag nem volt lehetősége. Ami nagyon érdekes ezzel a művel kapcsolatban, hogy egyrészt ez az első, legkorábbi történelmi tárgyú műve, tehát még ebben a legkiforrotlanabb állításai bizonyításában, hivatkozásiban. Az Országos Széchényi Könyvtárban ez a könyv nem található meg, de a kiadott könyvek katalógusa jelezte kiadását 1877-ben.

Az Előszóban több témát sorakoztatott fel, itt található: az örmény történelmírók méltatása, hogyan ismerkedtek meg az írás „mesterségével” és egyéb, az örmény irodalomban termékeny műfaj: költészet, műfordítás, tudományok, az örmény betűk és írás kialakulása. Néhol kicsit talán túlzásba vitte a példák bemutatását, egész verseket idézett állítása igazolására.

Az Előszó másik fontos részében a szerző megpróbálta megfogalmazni, hogy mi volt a célja, és bemutatta forrásmunkáinak szerzőit. Az egyik legjelentősebb forrásául a Kr. u. 5. században élt legnagyobb örmény történetírót, Khorenei Mózeszt nevezte meg. *Az örmények történelmében* Ávedik Khoreneire 49-szer hivatkozott, rá építette a műve java részét, jól láthatóan követte Khorenei művének tagolását.¹²⁰

Khorenei Mózes: *Nagy-Örményország története* című munkájában a nép számára hivatkozott a legtöbb esetben, ami ebben a korban hiteles forrásnak számított, de alapul vett ő is görög írókat. Khorenei forrásmunkája ezen kívül egy szír tudós, Mar-Ibas volt, akinek levéltári munkásságára is felhívta a figyelmet a szerző. Khorenei idézeteit Ávedik ugyan gyakran átvette, latinból maga fordította magyarra, de néhol a hitelességét kétségbe vonta, bár ezt eléggé vérszegényen tette. Közölte Jézus Krisztus levelezését az örmény királlyal, de utána megjegyezte, hogy: „A tudósok e levél hitelessége felől sokat vitatkoztak, akik a hite-

118 GyÉFL, PHI, 2728/1895.

119 GyÉFL, PHI, 1605/1877.

120 *Khorenei Mózes: 5. századi örmény történetíró*, Meszrop Masdoc tanítványaihoz tartozott. 435 körül az edessai levéltárban dolgozott, Palesztinában és Alexandriában tanult. Mivel későbbi betoldások is vannak könyvében, ezért sokan a 6–7., sőt 10. századnak is datálják. In: *Great Historians from Antiquity to 1800.*

lességét megtámadják így érvelnek:”,¹²¹ ezután pedig felsorolta a mellette érvelők következtetéseit is.

Ávedik maga ekképpen nyilatkozott saját munkájáról: „Történelmi művem, habár az ifjúságnak van szánva, de ez ismertetésül szolgál azoknak is, kik a források készleteit kívánják; ezért némelykor eltértem a fennjelzett nézpontról a nélkül, hogy mint hiszem – czéltvesztett lenne fáradságom.

A források, ha a kevésbé használt írókat elhagyom – három művet foglalnak:

1. Csámics Mihály örmény nyelven írt monumentális örmény történelmét. 3. kötet.
2. Issaverdens János „Armenia and the Armenians” 1874. Venice” munkáját.
3. Khorene Mózes örmények történelmét Whiston testvérek latin fordításával.”¹²²

A két első művet azonban többé nem is említette meg.

Fontosnak tartotta megjegyezni, hogy műve egy jelentős könyv, mivel a „magyar irodalom világtörténelmi könyvei közt egy sincs, mely eddig az örmény nép múltjával foglalkozott volna”.¹²³ Khoreneivel ellentétben Ávedik néhol közölt egy-egy évszámot is, így az olvasó tájékozódását megkönnyítette a sokszor bonyolult, több nép párhuzamos történelmét tárgyaló szövegben. A következő módon használta még az örmény történetíró hivatkozásait: „adatokat találunk a történetíróknál (9),¹²⁴ a történelem nagyon keveset szól (12), hitelesség végett csak egy pár görög író idézünk (44), Legyen elég a számos idézet közül e két adatot említeni, mely esemény előadására nem annyira a kútforrások hitelessége, mint az írók halmaza készített azon vélemény szellőztetése végett, hogy nem Cyrussal, hanem Ardasesz örmény királlyal történt a jelzett esemény (45) és sok történetírók közül többen állítják... (46), Mivel e királyság történelme jelentékeny részt képez a római történetíróknál, – úgy, hogy egész Örményország eseményeit mintegy másodrendű, vagy kevésbé fontos jelentőségűeknek tartják, s ezek helyett tüzetesebben felső Örményország viszonyaival foglalkoznak (70–71), hogy a római történetírók tévedéseit helyrehozzuk (71), Innen a római történetírók azt hiszik (72).” Egyes állításoknál pedig ütköztette a különböző véleményeket és állást is foglalt.

Jelentős, de számban jóval kevesebb alkalommal hivatkozott (Khoreneihez képest) a görög, illetve római szerzőkre. Természetesen a latin forrásokat vette alapul. Szongott Kristóf pár évvel később magyarra ültette át az ókori örmény történetíró alkotását, így könnyen lehet követni Ávedik hivatkozásait. A szerző az említésen kívül azonban mással nem segítette az olvasó tájékozódását, ez is jelzi, hogy inkább figyelemfelkeltő jelleggel írta ezt a könyvet.

121 *Ávedik Lukács: Az Örmények történelme. Első rész. Segesvár, 1877. (A továbbiakban: Ávedik L. 1877.)* 59.

122 *Ávedik L. (1877), XXVII.*

123 *Ávedik L. (1877), XXVII.*

124 A számok az oldalszámokat jelzik.

Az örmény tudományos akadémia, 1883.

A velencei Szent Lázár sziget, vagyis a mechtarista szerzet ismertetése, 1890

Ez a két könyv teljes egészében megegyezik tartalmilag, csak két rész sorrendje van felcserélve, illetve helyesbítések, pontosítások kaptak helyet, valamint érthetőbb és kiforrottabb stílusban írta át a pár évvel azelőtt kiadott kis könyvecskét a szerző. Valószínűleg az 1887-es újabb velencei látogatása ébresztette fel benne a kedvet, hogy *Az örmény tudományos akadémia* könyvecskét újra kiadja.¹²⁵

A címek alapján először azt gondolnánk, hogy csak egy részt ismételt meg Ávedik, hiszen a két téma valamennyire fedi egymást. De az örmény akadémia ismertetésében éppúgy megtalálható a szerzetesrend épületének bemutatása, mint a másik könyvben. Az avatatlan olvasó nem gondolná, hogy az örmény akadémia tulajdonképpen a velencei mechtarista rend egyik hivatalos intézménye, ennek okát Ávedik ismertette ezekben a művekben.

Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája, 1896

A monográfia a dualizmus korának egyik legjellegzetesebb irodalmi műfaja volt. Ekkor indult el a városok történetének kutatása, általában a szerző a város egyik jelentős személyisége, aki könnyen hozzáfért az adatokhoz, hivatalos városi dokumentumokhoz. Erzsébetvárosban a városi levéltár anyagát Ávedik könnyen megkaphatta, hiszen a városban szoros kapcsolatban volt a vallási és polgári vezetés, a kettő összeforrt, valamint Ávedik szavaival: „Képviselőtestületünknek május havában hozott, fennkölt határozatát Kis-Küküllő vármegye törvényhatósági bizottsága ugyanazon hóban végérvényes jóváhagyásával ellátván, engem bízott meg kitüntető, de vajmi nehéz és gyorsan végzendő feladattal.”¹²⁶ Erre a feladatra a városi tanács gazdasági szakbizottsága 500 forintot utalt ki Ávediknek.¹²⁷

Ávedik mindenesetre valóban a legalkalmasabb lehetett erre a feladatra, hiszen korábban már folytatott a város történelmével kapcsolatos kutatásokat, amint ezt igazolja egy 1889-ből való kérése is főpásztorához, miszerint 1 hónapra szeretne kölcsönkérni a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárból pár könyvet, mégpedig: „Apafi Mihálynak fejedelmi letétekor tiszteletére írt latin versek, Apafiak Ebesfalván létező jószágáról..., Galgóczy János beadásáról való levele, Ebesfalva, 1655. márc. 26., Danielis Emerici diarium historiorum 1785. stb.”¹²⁸

Bár jelentős könnyebbség volt, hogy egyes témákat már korábban alaposan megvizsgált, például 1888-ban már megindította szülővárosa kegyúri jogait igazoló dokumentumok közlését az *Arméniában*. Ezeket itt már egybefűzve, a korabeli jogi megjegyzésekkel ellátva biznyságul közölte, ugyanis „ezen emlék-

125 1887-es velencei látogatásáról az Arménia hasábjain számolt be. Arménia 1888/1 26–27.

126 *Ávedik L.* (1896), Előszó

127 EÖKÉL, 23/1896.

128 GyÉFL, PHI, 3937/1889.

iratunknak célja a jogalapot kimutatni, hogy azon fizetések, anyagi terhek, melyek Erzsébetváros örmény és latin szert. róm. kath. egyházait illetőleg, e város közjövödelmeiből járulnak, nem a segély, hanem a kötelelem elvén alapulnak.”¹²⁹

A feladat azonban mégis nehéz volt, hiszen a monográfia műfajába a város szinte minden területéről beszerezhető információ beletartozik. Ávedik viszont a történelmi vonalnak, illetve saját kora állapotának szentelte a legnagyobb figyelmet. A gyorsaság valóban meglátszik legterjedelmesebb művén, hiszen a Szamosújvárról pár évvel később készült monográfia négy kötete sokkal pontosabb, részletesebb képet adott a városról, Szongott Kristóf tollából: Szongott eleve 4 kötetbe gyűjtötte össze a valóban mindenre kiterjedő monográfia anyagát. Ávedik számára a források másik jelentős része viszont szinte „saját tulajdonában” volt, ő kezelte az egyházi levelezéseket, püspöki és egyéb látogatásokat, hivatalos egyházi dokumentációkat őrző jegyzőkönyveket. Ebben a könyvben teljesen pontosan nyomon követhetjük Ávedik hivatkozásait, ahol nem sikerült megtalálnia a forrásokat, ott maga megjegyezte, pl. a város bíráinak felsorolása-kor, „hogy az Apafi által kinevezett Gergely Miklós után kik voltak ezen város bírái 1727-ig, még kikutatnunk nem sikerült.”¹³⁰

Ebben a könyvben Ávedik képet ad a módszerről is, melyet itt alkalmazott: adatokat gyűjtött, majd az idő rövideje miatt ezekből csak a fontosabbakat és a számára becses és kedves anyagot dolgozta fel. Hiteles forrásokból, de nem pontos és objektív képet adott, mondhatnánk a szerző előszava után, de a műben látni fogjuk, hogy valójában ez csak szerénység.

A fontos eseményeket említette meg, ezt viszont objektív módon, már amennyire egy lokálpatrióta írhat érzelmek nélkül saját szülővárosáról. Ez azonban semmit nem csorbit a mű értékén, hiszen egy idegen nem biztos, hogy hitelesebb képet tudott volna adni a számára ismeretlen városról, amit Ávedik stílusosan barokkos körmondataival írt körbe ekképpen: „Megvallom, tollamat városom iránt táplált fogyhatlan szeretet, de egyszersmind az igazság is vezérelte. Hisz ki volna képes – bármily vasszorgalommal fölverte, ha hiányzik benne a mély lelkesedés – rövid idő alatt sokat tenni? bizonyára csak az, ki szülőföldje tövisei és göröngyei közt is édesen elandalog, kit a természetszerű vonzalom lebűvölve tart a múlt képei előtt, aki tisztelettel ápolja a jelent, hogy áldást nyerjen a jövőnek.”¹³¹

A hiteles iratok összegyűjtése után fokozta feladata nehézségét, mikor Ebesfalva történelmét kezdte el írni, hiszen e kis fontosságú falunak nehéz a „katalauzó adatok hiányában kimutatni”¹³² pontos történelmét. Érdekes módszert alkalmazott, mikor a település kialakulását vizsgálta, mégpedig szerinte ezt „reális emlékek nélkül a józan ész világánál kell meghatározunk.”¹³³ Ennek fényében tehát megvizsgálta a földtani, földrajzi adottságokat, miért ez a terület volt a legalkalmasabb a betelepülésre. Az ókori őslakókra vonatkozó Hérodotosz for-

129 *Ávedik L.* (1896), 208.

130 *Ávedik L.* (1896), 132.

131 *Ávedik L.* (1896), Előszó

132 *Ávedik L.* (1896), 18.

133 *Ávedik L.* (1896), 18.

rását már hiteles forrásként itt fel is használta. A könyv címét nem adta meg, de a forrás többi részletét pontosan idézte, ezt lábjegyzetben rögzítette.

Ávedik nem egyszerűen felhasználta Hérodotosz forrását, hanem bizonyítékul vette, illetve továbbgondolta, hogy az erkölcstelen élet lett ennek a létközösségnek a veszte. A „történetírás atyja” után római történetírókkal igyekezett az állításait igazolni: Plinius (Kr. u. 1–2. század) és Ammianus¹³⁴ műveit német fordításból használta.

Nagyon lényeges lépés, hogy a monográfiában az ókorra vonatkozó újkori történetírók véleményét is felhasználta Ávedik Lukács. Ebből a szempontból Niebuhr¹³⁵ és Roesler írásait lehet megemlíteni. Az Agathyrzek¹³⁶ után a dákok birodalmát említette röviden. A dákok vesztéről: Eutropius,¹³⁷ Lydus¹³⁸ tollából idézett. A fejezet hosszúsága és az ezután felsorolt korabeli magyar szerzők érzékeltetik azt, hogy fontos volt a dák kérdés. Erre ezekkel a sorokkal felelt Ávedik: „Eutropius megjegyzi, hogy a győztes rómaiak, a vezér nélkül maradt dákoknak csaknem összes férfi népességét – Lydus szerint 500 000 fegyverfogható férfit, – rabszjira fűzve magukkal elhurcolták, és csak kevesen menekülhettek a hegyek közé.”¹³⁹ Több magyar vonatkozással is megvilágította, színesítette ezt a kérdést, például: Király Pál, Orbán Balázs, Szilágyi Sándor,¹⁴⁰ Kőváry László,¹⁴¹ Varga Ottó.

Miután körültekintően végigvezette a szálakat a dákok uralmán, újra visszatért teljesen új ókori forrásokkal és magyar bizonyításokkal.¹⁴² Logikai érvekkel kizárólagosan megállapította, hogy már a dák-római korban lakott település volt Ebesfalva, a mai Erzsébetváros. Ezt a római utak helyzetéből, illetve ezek leírásából állapította meg az egyetlen fennmaradt emlék, a Peutinger-tábla¹⁴³ alapján.

134 Ammianus Marcellus: Antióchiából, görög családból származott, 376 táján Rómában telepedett le, itt írta meg nagy történelmi művét: *Rerum gestarum libri XXXI.* címmel, melyből csak az utolsó 18 könyv maradt fenn. Ezek a 353–378 közötti történelemről szólnak. A meglevő könyvekben nemcsak korának eseményeit beszélte el hűen mint szemtanú, hanem érdekes leírásokat adott a népekről, szokásaikról, vidékekről és országokról. *Pecz Vilmos*: Ókori Lexikon. Bp., 1902. I. kötet.

135 Niebuhr. Barthold George (1776–1831): dán származású német ókortörténész.

136 Agathyrrok: régi nép, nevüket a görögök adták. Hérodotosz az első, aki megemlítette őket. *Pecz Vilmos*: i. m. I. kötet.

137 Eutropius: római történetíró, Constantinus császár titkára volt, részt vett Julianusnak a parthusok ellen viselt háborújában. 370 táján halt meg. Megírta az egész római történelmet Róma alapításától Jovianus haláláig rövid kivonatban. *Pecz Vilmos*: i. m. II. kötet.

138 Lydus: Kis-Ázsiából származott, az V–VI. században élt. Anastasius és Justinianus császárok alatt magas rangú hivatalokat viselt, mígnem 552-ben kegyvesztett lett és az udvart elhagyni kényszerült. Ezután szabad idejét az irodalomnak szentelte. *Pecz Vilmos*: i. m. II. kötet.

139 *Ávedik L.* (1896), 22.

140 Szilágyi Sándor (1827–1899): történetíró, *A magyar nemzet története* című 10 kötetes, ún. millenáris történet első kötetének szerkesztője volt.

141 Kőváry László (1820–1907): történetíró, számos munkát írt Erdély történetéről.

142 pl. Téglás Gábor.

143 Peutinger-tábla (Tabula Peutingeriana): az egyetlen, csak másolatban megmaradt, Kr. u. a III. században készült római úttérkép. A római birodalom úthálózatát ábrázolja Hispaniától India bataráig. Katonai célokra szolgált, Konrad Peutinger (1465–1547) német régészről nevezték el, aki jelentőségét felismerve a tudományos világgal ismertette. 11 pergamenlapból áll, Bécsben őrzik.

Meglepő a következő: „Erdélynek dák-római kora azért is jelentőséggel bír előttünk, mert Ebesfalva első gyarmatosai az oláh nép, melynek eredetét és viszonyait a történetírók előadása alapján megvizsgálni tárgyunknak szintén céljához tartozik.”¹⁴⁴

Figyelemre méltó, hogy a továbbiakban csak a magyar történelemmel foglalkozott, és már nem fordított olyan nagy gondot a források, valamint újkori vagy korabeli elemzések, tanulmányok, vélemények közlésére, bár a téma továbbra is a történelem maradt. A 16–17. század történelméről és történelmi emlékekről az okmányok, kiváltságlevelek, családi szerződések, szabadságlevelek, leltárok fényében adott képet Ávedik, melyeket az erzsébetvárosi okmánytárból közölt.

Rövid képet adott az örmények Magyarországra költözése előtti helyzetéről, az akkori Ebesfalva területéről: a Bethlen és Apaí családok történetéről, kastélyaikról, területeikről szolt. E rész után az örmény őshazáról szolt, bemutatva népének útját az új hazába. Ekkor újra nagyon precízek lettek a hivatkozásai, talán ez jelezte a fontosságát is Ávedik szemében. Ávedik egészen Szent István koráig ment vissza az első örmény betelepülők feltárásában, s forrása Kézai és Thuróczy már említett krónikái, illetve a szent király Intelmei fiához. A későbbi királyok alatt folyamatosan betelepülő örményekről is volt tudomása egy-egy oklevélből, s ezeket a 19. századi történészek, Lukácsy Kristóf és Fejér György¹⁴⁵ állításaival erősítette meg.

A 18. század elejétől kezdve párhuzamosan tárgyalta az ebesfalvi, később erzsébetvárosi örmények történelmét, illetve kulturális vonatkozásait, az örmény egyház helyzetét: templomait, szerzetesrendjét, az oktatást. Természetesen ahogy időben közeledett saját korához, egyre több dokumentumot tudott felsorakoztatni és egyre több forrásból dolgozott, hogy minél szélesebb körű tájékoztatást adjon.

Sok esetben találhatunk itt az *Arméniában* közölt cikkekből idézeteket, például *Erzsébetváros kegyúri joga, Az örmények honfiúsítása*, vagy a polgármesterek és a helybeli plébánosok névsora. A források közt megjelent a *historia domus*, illetve érdekes és nagyon fontos forrást talált meg Ávedik: az Erzsébetvárosi Levéltár egyik emlékkönyvét, melyben az ebesfalvi örmények első összeírása is szerepel. A *historia domus* Ávediknek nagy segítségére volt, amint ő mondta: „Karácsonyi János esperes plébánostól¹⁴⁶ bírjuk »a háztörténetét« egész saját koráig; ezen leírás volt az én hiteles útmutatóm”.¹⁴⁷ Az anyakönyvek vezetését Kosztony János kezdte meg 1728-ban. „Miért hallgatott oly sokáig a parochia jegyzőkönyve, felvilágosítanak erről a jegyzőkönyv 114. lapján megörökített sorok. (...) 1849-ben szászok és oláhok kifosztván a várost, nagy kárt okoztak, okmányainkat az utcákra szórták, meggyújtották. A parochia levéltára

144 *Ávedik L.* (1896), 24.

145 Fejér György (1766–1851): történetíró, fő műve a középkori magyar történelem első nagyszabású oklevélkiadványa, a *Codex diplomaticus Hungariae*.

146 Karácsonyi Ker. János erzsébetvárosi plébános (1782–1791), vö.: *Ávedik L.* (1896), 108.

147 *Ávedik L.* (1896), 122.

addig csak egyes lapokból állott, könnyű volt tehát megsemmisíteni.”¹⁴⁸ A jegyzőkönyvekből és anyakönyvekből jól tudott tájékozódni az anyagi források és a népesség gyarapodása területén. Mi azonban Ávedikről is megtudhatjuk, hogy a legtöbb gyűjtés alkalmával ő is adakozott.

Az erdélyi őslakosok történetének hosszas fejtegetése után a következő nagy hangsúlyt kapott téma az erzsébetvárosi oktatás, örmény iskolák kérdése. Nagyon részletesen megvizsgálta a város elemi iskoláját, rövid története után mintegy érdemei fitogtatása gyanánt, bár eddig nagyon szerénynek bizonyult a szerző, közölte, hogy igazgatóként milyen sikereket ért el.

Igen röviden emlékezett meg viszont az egyéb felekezetekről, éppen csak megemlítette, hogy a városban voltak még hívei a görög katolikus, az ágostai hitvallású és a görögkeleti egyházaknak is.

Természetesen nagy hangsúlyt kapott az örmények erzsébetvárosi tartózkodásának törvényesítése is, ezt két fejezetben írta meg Ávedik: *Az örmények honfiusítása* és a *Szab. kir. Erzsébetváros képviselő-testületének kegyúri jogai és kötelemi* címmel, amely fejezetek közrefogják a 48-as forradalommal foglalkozó beszámolót.

E két fejezetben tehát az örmények magyarországi letelepedéséről, illetve fogadtatásáról, az erzsébetvárosiaknak adott királyi jogokról van szó, ezen privilégiumokat több királyi törvényeivel támasztotta alá a szerző. Szent István királytól kezdve bizonyította, hogy az örmény nemzetiség része a magyarságnak, melynek eredménye, hogy „vendégszeretetre méltónak találta őket Apafi fejedelem, nem volt indokolatlan az 1791. évi országgyűlésnek bizalom-nyilvánítása is, melynél fogva az örmény népet hazaszeretetéért a magyar nemzet testébe fölvette.”¹⁴⁹ Ezen az országgyűlésen történt meg Szamosújvár és Erzsébetváros felvétele a szabad királyi városok sorába, mely nagy lépés volt mindkét város történelmében. Az ára ennek viszont az lett, hogy nemzeti identitásukat csak nagyon nehezen tudták megtartani, nagyon gyors asszimiláció kezdődött az örménység körében, hiába próbáltak tenni ellene többek között az *Arménia* szerzői is.

A monográfiában képviselt véleménye ellenére, miszerint nagy öröm az örménységnek a „magyar nemzettestbe való ágyazódása”, nyilvánvaló, hogy nem feltétlenül örvendett Ávedik sem az örmények asszimilációját katalizátorként meggyorsító rendelkezésnek, számos pozitívuma ellenére sem. Ávedik örménysége minden egyes könyvében vagy cikkében kiemelkedett. Ezt nem tartotta összeegyeztethetetlennek a magyar nemzettel való együttéléssel, amint ezt bizonyítja a következő idézet is: „Rómának egy Fabritiusa volt, kit az igazság útjáról eltántorítani nem lehetett; az örmény nép maga egy megtestesült Fabritiusa a hazaszeretnek s mindezt azon tudatban tette, hogy a hazaszeretet legméltóbb jutalmát: a honfiusítást elnyerhesse, hogy a haza valódi gyermekeinek nézze őt, ki hozzá szívvel, lélekkel ragaszkodik, ki fényre derültét kezdettől fogva elősegítette.”¹⁵⁰

148 Ávedik L. (1896), 88.

149 Ávedik L. (1896), 186.

150 Ávedik L. (1896), 196.

A város jogait komoly jogi fejtegetésekben igazolta, hírlapokból, okmányokból, szerződésekből idézte állításait, külön bemutatta a kegyuraság intézményének jogfejlődését Szent István királytól koráig, egy korabeli tudós, Timon Ákos munkáját¹⁵¹ véve alapul, hivatkozva Hartvik püspökre, Thuróczira, Werbőczy Tripartitumára és a 15. századtól királyi rendeletek egész sorára.

Az *Arméniában* még külön cikkekben közölte az Erzsébetváros kiváltságai-val foglalkozó királyi privilégiumokat (III. Károly, Mária Terézia, II. József, V. Ferdinánd). Ebben a könyvében azonban már feldolgozta és magyarázta is ezeket, célja a külön jogok elismertetése és egyben a kötelmek felsorolása is volt. Először a szabad királyi városokra általában vonatkozó törvényeket említette meg, majd a konkrétan Erzsébetvárosról alkotott rendeleteket vette sorba. Ezek közül az egyik legfontosabb, amelyet II. József uralkodása alatt adtak ki 1786-ban és a plébánosválasztásról szóló: „ezen városnak a kegyúri jogot azonképpen adományozzuk, mint más városnak, hogy lelkészt választhasson azon világosan kijelentett kötelezettség mellett, hogy a lelkész és segédlelkészek megfelelő és illő eltartásáról¹⁵² a város gondoskodik. Ezt a privilégiumot V. Ferdinánd megerősítette. A plébánosválasztás és -eltartás jogi bizonyításait püspöki levelekkel és dualizmus kori határozatokkal egészítette ki, több oldalon át fejtegette ezt. Nagyon pontosan megjegyezte a rendeleteket, mikor milyen számú határozat mire kötelezte a várost a mindenkori plébános fizetésével kapcsolatban. Mint láttuk, ezt pár év múlva fel is használta, mikor jogos nyugdíjáért folyamodott a vármegyéhez, nagyon pontosan tudott hivatkozni, akkor már saját nyugdíjáért harcolva. Az örmény plébános és káplánok jogait 20 oldalon keresztül tárgyalta, míg a latin szertartású plébánosnál megelégedett egyetlen bekezdéssel.

A kegyúri jogokat öt fő pontban tárgyalta, melyeket az Apafiak és a királyok rendeleteivel, adományleveleivel magyarázott. Ezt követte az egyházközség jogait, a plébános jogait és fizetését taglaló fejezet, majd a többi felekezettel szembeni teher a kegyúr részéről. A sort Erzsébetváros képviselő-testületének kegyúri joga és kötelmei zárták. A végén pedig a konklúzió: „e jog gyakorlására kiadott kiváltság, az elévülhetlen százados gyakorlat, mind amellet tanúskodnak, hogy Erzsébetváros képviselő-testületét más egyház iránt teher-viselés nem kötelezi, csak is az örm. és latin szert. róm. kath. egyházak iránt”.¹⁵³

Az 1848–49-es forradalommal és szabadságharcval foglalkozó rész azért érdekes, mert Ávedik lelkesedése a csúcspontjára hágott azzal, hogy ő ezeknek az éveknek a szülőtte, s néhol többes szám első személyben számolt be a történekről, valamint családi eseményeket is megemlégett egy bekezdés erejéig, így tudunk meg sok személyes adatot is.

151 *Timon Ákos*: A városi kegyuraság Magyarországon. Bp., 1889. Timon Ákos (1850–1925): jogtudós. Nevéhez fűződik az ún. kongrua- (a lelkészek, főként a római katolikus plébánosok évi összes járandóságainak, jövedelmeinek minimumáról szóló) törvény szövegezése és indokolása.

152 *Ávedik L.* (1896), 234.

153 *Ávedik L.* (1896), 254.

A szövegből a következőkben már jól érezhető, hogy a 19. század közepén, a forradalom korától megtörtént események már személyesen is érintették, lelkes elbeszélései, az első személyű személyes névmások használata mutatja, hogy a város történelme már teljesen egybefonódott szűk családjá történetével.

A dualizmus korának ismertetésekor a személyes hangvétel egyre inkább megmutatkozik. Megemlítette eddig elkészült műveit: az 5 jelentős irodalmi munkásságot felmutató lelkész közül ő írt a legtöbbet: „Ávedik Lukács írta az örmény szent mise szertartásait, az örmények történelmét, szentföldi emlékfűzér czímen útirajzokat, a velencei szent Lázár sziget ismertetését, adó- és jövedék-isme lapot és különböző lapokban tanügyi czikkeket.”¹⁵⁴

Ezt egy családlista követte: az erzsébetvárosi örmény családok felsorolása az 1708-tól kezdődő anyakönyvi jegyzetekből összeállítva, ahonnan megtudjuk, hogy már ekkor a 223 család egyike volt az Ávedik familia is.

A könyv második felében jól érzékelhető, hogy rövid idő alatt be kellett fejeznie a munkát, hiszen itt az egyes fejezetek meglehetősen tagolatlanok, valamint nincs összefüggés a különböző részek között, a családok után újra az oktatáshoz tért vissza, s a különböző felekezeteket is külön, nem egymás után mutatta be. A gimnázium alapítása körüli nehézségeket viszont új lendülettel, világosan mutatta be. A 19. század elején Kabdebó János plébános fejében megszületett intézmény egy ideig nem jöhetett létre pénz hiányában. Ráphael Sándor azonban segített ezen a nehézségen is, így 1841-ben megnyitották az iskolát.

Az erzsébetvárosi jötevők, adakozók, alapítványtevők felsorolásával folytatta a város bemutatását a szerző. A legtöbben a nőnevelés előmozdításában tűntek ki, Mária Terézia, Ráphael Sándor, Kameller György voltak a legnagyobb mecénások. Az ő anyagi segítségükkel viszonylag hamar megindulhatott a szervezett nőnevelés Erzsébetvároson. Kamellerről itt megismételte a már az *Arméniában* közreadott életrajzot. Megemlítette még egy-egy bekezdés erejéig Gorove Jakab 6000 forintos és Gorove Gergely 50 forintos alapítványát is, melyekkel az örmény özvegy vagy árva nőket, illetve szegény diákokat kívánták támogatni.

Érdekes, hogy a következő alapítványt, melynek szintén 50 forint volt az alaptőkéje, a Ráphael és Kameller Alapítványokhoz (melyek több ezer forintos alapot jelentettek) hasonlóan hosszan mutatta be, közölte az alapítási szerződést is. Ez pedig az 1878 októberében, „Ávedik Lukácsnak szintén a leányiskola növendékei részére tett 50 forintos alapítványa, melynek intézkedéseit ezen okiratban feltaláljuk.”¹⁵⁵ Megtudjuk, hogy édesanyja emlékét akarta megőrizni ebben az alapon, ezért az öt alapítványi pont egyike lett, hogy „Ávedik Kristófné, Lelovics Terézia emlékére, mely címet a kiosztás előtt mindig meg kell említeni.”¹⁵⁶

154 *Ávedik L.* (1896), 122.

155 *Ávedik L.* (1896), 291.

156 *Ávedik L.* (1896), 292.

Ezt követően pedig felemlítette azokat az alapítóleveleket, melyekhez Erzsébetvárosnak jogigénye volt, de valamilyen módon ez elfelejtődött. Ezután a helybéli kórházzal foglalkozott a könyvben, majd ugyanígy röviden a református egyházközség történetéről írt egészen a kezdetektől. Ávedik rávilágított arra, hogy az örmények betelepítése előtt a reformátusoké volt a terület, mivel az Apafi család 1584-ben tért át a református hitre. A reformátusok az örményekkel ellentétben a 19. század elején már nagyon megfogyatkoztak, de a szabad vallásgyakorlás engedélyezése után az erzsébetvárosi református egyházközség soha nem látott fejlődést ért meg. Erzsébetváros lett a református körlelkézség központja, új templomuk 1896-ra készült el.

Az utolsó előtti fejezetben a magyar millenniumnak állított emléket a szerző. A helyi ünnepeket örökölte meg: a polgármester köszöntőjét és az örmény plébános, vagyis Ávedik Lukács ünnepi beszédét. Itt újra annak adott hangot, hogy a birodalom része a város, de ezen belül fontosnak tartotta, hogy örmények az őseik: „De nekünk, erzsébetvárosiaknak különös kötelességünk is van a haza ezredéves ünnepén; jóllehet e haza bokrétáján csak egy virágkehelynek himporát képezzük, de mégis ezredéves történelmünk hű munkásai igyekeztünk lenni.”¹⁵⁷ A könyvet az erzsébetvárosi kiemelkedő személyek felemlítésével fejezte be, melyben külön kiemelte unokaöccsét, Ávedik Simont. Újra megemlítette, hogy törekedett a pontosságra és hitelességre s így zárta sorait: „midőn a határ végpontjához értünk, azzal válunk meg érdemes olvasóinktól, hogy a mik e könyvben hiányosak, egészítsenek ki, a homályosok helyezettessenek élénk világosságba; ha tévesek igazítsák helyre, mert nem vagyok a leírt tények szerzője, csak összegyűjtője és megőrkítője.”¹⁵⁸ A könyve második felében pedig publikálta a „Szemelvényeket Szabad Királyi Erzsébetváros Okmánytárából” című forrásközlését.

Ez a monográfia különbözik leginkább Ávedik Lukács 5 történelmi könyvétől, elsősorban témájában, hiszen ebben a magyar örményekről van szó. Másrészt, bár nem ez a legkésőbbi könyve, mégis ez van a legpontosabban ellátva hivatkozásokkal, pontos adatok állnak rendelkezésünkre. A hivatkozásokból nyilvánvaló, hogy Ávedik legtöbb forrása latin nyelvű volt.

A szerző 1896. október 5–20-a között szabadságot kért a püspöktől, hogy Budapestre utazzon, ekkorra ugyanis elkészült a monográfia írásával. Feljebbvalójánál arra hivatkozott, hogy az illusztráció a fővárosban könnyebben kieszközölhető, valamint megnézhetné egyúttal a millenniumi kiállítást, illetve rokonait is meglátogatná.¹⁵⁹ November 26-ra pedig már biztosan megjelent a könyv, ekkor ugyanis Ávedik kapott egy levelet a gimnázium igazgatójától, melyben ő megköszönte, hogy Ávedik a könyvtár részére adott egy példányt a monográfiából.¹⁶⁰

157 Ávedik L. (1896), 314.

158 Ávedik L. (1896), 320.

159 GyÉFL, PHI, 3500/1896.

160 EÖKéL, 4508/1896.

Az örmény kereszténység eredete, 1904

Ávedik saját művét reklámozta a helyi folyóirat hasábjain, ahol így minősítette könyvét: „Munkám történelmi monográfiának tekintendő s ezért hiszem, hogy a tudnivágyó művelt közönség szívesen fogadja 10 ívet meghaladó és 1 K áron megszerezhető könyvemet.”¹⁶¹

Ez Ávedik Lukács legutolsó könyve, itt már igen kiforrott igénye volt arra, hogy közölje forrásait, azok hitelességét. Korábbi műveiben kialakult érényeit ebben már felerősítette, hibáit pedig kiküszöbölte: nagyobb gondot fordított a hitelesség kérdésére.

Ávedik maga sorolta fel, hogy műve miről szólt, amit tulajdonképpen a címből már sejtethünk: a kereszténység örmény elterjesztőjét, Világosító Szent Gergely életét örökölte meg. Fontosnak tartotta, hogy megemlítsse: „Eljárásomban igyekeztem fenntartani a tulajdonnevek eredetiségét a nemzetek nyelvének sajátsága szerint.”¹⁶²

Ebben a könyvben a forrásokat már néha pontosabban megjelölte, de most sem minden esetben tartotta fontosnak a pontos hivatkozást. Ezzel ellentétben, a vele egy időben Szamosújváron ténykedő Szongott Kristóf sokkal inkább törekedett a források pontos megjelölésére.

Ávediknél a kereszténység előtti korból a pogány örményekről fennmaradt forrásokról csak ennyit tudhatunk meg: „Nemcsak az ö[rmény] írók néznek bizonyos rémes tekintettel a kereszténység előtti korban, midőn a pogányság emlékeit csak azért örököltik meg, hogy az ö[rmény]jek általános megtérésének dicsőségét annál ékeesebb zengedezés közt hirdethessék; hanem a görög és római írók is fukarsággal, ferdítéssel vádolhatók, mert a mit közölnek, abban több a valótlan állítás, mint a megbízható igazság. (...) Az egy Isten-hit a pogányság vallási emlékeit annyira széttiporta, hogy e nemzet pogánykori ősvallását már a legjelesebb történetírók morzsáiból kell alamizsnaként összegyűjtenünk.”¹⁶³

De itt már előfordult pontosságra törekvő idézés is, például a következő: „hasznoló, mint a gr-ök istenei. Xenophón (Anabasis IV.5.)”,¹⁶⁴ a Khorenei Mózesre való hivatkozáskor már közelebbi támpontul megadta a könyv számát is: „erről ír Mózes III. könyvében”,¹⁶⁵ vagy bizonygatta a hitelességet a következő esetben: „a római sz. szék által jóváhagyott Galanus Kelemennek: »az ő. egyház egyesülése a rómaival« című művében s más idegen történészeknél is feltalálható”,¹⁶⁶ vagy: „Ezen tény valóságát erősíti meg Tertulián a zsidók ellen írt könyve 7. részében”.¹⁶⁷ A Szentírásra is hivatkozott a teremtés, valamint Jézus és az örmény király levelezése ürügyén.

161 Erzsébetváros és vidéke 1904. márc. 20. 3.

162 *Ávedik L.* (1896), Bevezető

163 *Ávedik L.* (1896), 14–15.

164 *Ávedik L.* (1896), 17.

165 *Ávedik L.* (1896), 21.

166 *Ávedik L.* (1896), 30.

167 *Ávedik L.* (1896), 130–131.

Ávediknek ezzel a könyvével is kettős célja volt. Elsősorban: „megörökíteni e hithűséget, mely igazolja, hogy a pogányság tömkelegében magánosan álló örmény nép maigis rendületlen hitének vérző példányképe gyanánt él a nagy világban”,¹⁶⁸ s e mellett egy nagy cél is szeme előtt lebegett, a teljes bevételt most az erdélyi katolikus egyetem létesítésére szánta.¹⁶⁹

VÉGSZÓ

Hermann Antal¹⁷⁰ írt „gyászbeszédet” Ávedik temetése után a *Szamosvölgye* számára, melyben megemlékezett a nagybőjtben elhunyról, aki szerinte „kiváló” magyar-örmény volt. Nagybőjti hangulatát azonban nem követte a feltámadás öröme, Ávedik halála mellett ugyanis az örménység napjának leáldozását is fájtalta. Röviden leírta a temetés menetét, Govrig Gergely vezette a szép szertartást, és ezután az államférfi Issekutz Győző tartott méltató beszédet. Hermann szerint nem eléggé hangsúlyozta az elhunyt plébános érdemeit, pedig főleg az irodalom terén sokat tett. A cikkíró ezt követően előszámlálta, hogy mi az, amit elmulasztott megtenni az elhunyt főesperes az örménység fenntartásának érdekében. Ezt a megdöbbenő gondolatát így fogalmazta meg:

„De az elhunyt nem érezte elég tudatosan, hogy magyar nemzeti érdek az, hogy a színmagyarrá vált örménység megőrizze faji erényeit és ezek főápolóját, az örmény rítusú és nyelvű egyházat. Az ő rajongó magyar hazafisága azt tartotta kívánatosnak, hogy az örmények nyom nélkül olvadjanak bele a közmagyarságba. Azért nem is harcolt az örmény jelleg kidomborításáért, az örmény rítus szigorú érintetlenségéért. Jóhiszeműleg engedte gyengülni az örmény hagyományt. Nem buzgólkodott közös örmény intézményekért.

El is halványult Erzsébetvároson az örmény rítus, az örmény közérzet, és vele a város örmény jellege. És az előrménytelenedéssel nem a magyarság gyarapodott, erősödött, hanem a szászság, mely Segesvár és Medgyes felől ostromolta az örmény alapította várost. S míg a régi erdélyi szász városokban hanyatlak (sajnos) a szászság ereje, Erzsébetváros mind határozottabban szász jelleget ölt. Tanulságos intő példa ez. Fájdalom, nálunk az intézők szinte programszerűen elhanyagolták az örmény városokat és bennök az örmény elemet.”¹⁷¹

Mint a cikk folytatásából kiderül, Hermann fájtalta, hogy Ávedik semmit nem tett az örmény püspökség kérdésében. Hermann felvázolta, hogy hogyan lehetett volna könnyen megoldani a kérdést, ami mégsem volt olyan egyszerű, hiszen már 200 éve húzódott az örmény püspökség kérdése. Azt viszont figyelmen kívül hagyta, hogy Ávedik a birodalom tagjaként, de örménynek tartotta mindig magát, illetve ő is létrehozott alapítványokat, és sokat tett az örmény kul-

168 GyÉFL, PHI, 1699/1904.

169 GyÉFL, PHI, 1699/1904.

170 Hermann Antal: néprajzkutató.

171 Dr. Hermann Antal: Nagypéntek. Szamosvölgye 1909. április 11. 1–2.

túra érdekében, ahogy az munkáiból kiderült. Ávedik személyisége megosztotta ismerőseit, már plébánossá választásakor kiütközött, hogy sokan nem tartották őt jó örménynek.

A plébánossá való kinevezésekor sokan azért nem találták őt alkalmasnak, mert véleményük szerint a nehéz anyagi helyzetben lévő plébániát ő nem tudta volna rendberakni. Az iratok hallgatásából arra következtethetünk, hogy ez nem volt megalapozott vélemény. Ezt gondolta a következő cikk szerzője is, aki helyrebillentette az előtte megjelent Hermann-cikk egyoldalú szemléletmódját: Ávedik „Harminc éves korában nyerte el az erzsébetvárosi plébánosi állást, a melyet haláláig lelkiismeretes pontossággal, tapintatos eljárással, és példát adó igazi papi buzgósággal töltött be. Irodalmi tevékenysége az örmény papok között a nagynevű Lukácsi Kristóf után első helyen említendő. (...) Alig volt egyesület, melynek elnöke, vagy legalább választmányi tagja ne lett volna. Erzsébetváros örökké hálás lesz azon fáradságos munkájáért, hogy rendezte és tisztázta a Kámeller György-féle alapítványt, virágzásra juttatta a Kábdebó Simon-féle hagyományt...”.¹⁷² Ávedik munkája nagy jelentőségű mind a tanügy, mind az örmény tárgyú kutatómunka terén, erről kétségünk nem lehet. Műveinek jelentősége abban is kifejeződik, hogy több külföldi armenológus is hivatkozott az ő történelmi könyveire.¹⁷³

172 Ávedik Lukács 1847–1909. Szamosvölgye 1909. április 11. 2.

173 Ávedik monográfiájára hivatkozott: Pop, I. *Virgil*: Armenopolis, eine baroche Gründungsstadt. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 21(1998) 168–191. Az örmény kereszténység eredete és A velencei Szent Lázár sziget, vagyis a mechitarista szerzet ismertetése: *Anne Avakian: Armenia and teh Armenians in Academic Dissertations. A Bibliography.* Berkeley, 1974.

I. melléklet. Ávedik Lukács szertartásos könyvét a püspököknek ajánlotta

D. I. K.

Nagyméltóságú Püspökök Ün.!
Kegyelmes Főpástorom!

Szerény kollonunkam csengéjét, melytan ide
mely kinyitottal esalaly könyveskönyv
bennük a szerencsés lehetek, fogad-
ju Excellenciád fűzi halam és hó-
dolatom jeléül.

Az önmény az. mise áldozat a
rég szertartás alakjál, majdrem
feljes kedveltségében dörböröjja
ke: magában foglalja a görög egy-
házi Trisagiumát, am. lehet, azon
kedves időben midőn a hűvek egy-
mást, a bíte és szeretet, csólgással
illeték; de egyseredmidőn azon mely
vallásos kör a midőn a nyilváner
bűnösöt az egyházi szertartásai, ál-
dásai és kegyességétől eltiltattak

E könyveskönyvben a keleti ün-
nepélyes sz. áldozat, foglalhatók,
mely a kis városban évenként,

háromszor szólott, -orgona kíséret, nül-
kül Bartalini, u. m. Karácson, husvél,
és pünkösd első ünnepein; s már a
könyveske terjedelméből ítélve ki-
vítáglit hogy hosszabb ideig nem eszen
egy év fél évig tart

Regyeskedjék Excellenciád é. m. i. v. c.
két mint javány munkáskézomból ja-
kadly jó járólkot venni. mivel a for-
vitas nehézségeit egyfajra legyőztem
a sajátváros kelési kifizetés miatt,
képtelen voltam; de Islen kegyel-
me s magybecsi pártfogaim kárho-
gátása által reménylen, hogy egy
második kiadás esetén mind a saj-
kóhát kivesbedni fognak, mind a
főváros kelési nyelvi sajátváros
helyesen kifizetnem sikerültem.

A magyar kath. egyház több éve
hogy bírja a latin de. mise magyarai
készt, midőn arról esélyességem vállat-
korotti ar. örmény sz. mise átültetésén,
enne nem más indok vezített: mint
ar. örmény kivev. kerébe a legajlato-
sabb imakönyvet szolgálatra.

A közönségnek. Atyja támogatá-
 sát, meg azon vonja gyenge erőmtől
 egy nagyobb szabású mű kiadolgatásán fáradozom, s ez, az örményes
 öszi és jelentősi történelmet volna.

Legyen szabad Nagyméltóságod-
 sátnak föltéve, hogy emű kiad-
 tására eseten Excellenciád kezves
 fremélyében találhatom fel nagy-
 helyű Maccenásomat, Excellen-
 ciád magas pártfogása lángoló
 lelkesedésre fogja emelni merény
 egyházi-irodalmi törekvésomat.

Ezzel mintán Nagyméltóságod
 sz. kezeit, csótolva, hűdoló kife-
 hellett öröklöt

Excellenciád irodalmi
 kiválóváros Majus 5. 1877.

Legatárskefelle fogója
 Avedik Dubau

2. melléklet. Csiki tájékoztatta a püspököt a plébánosválasztásról

Nagy Melvós úrnak Bőcsjárdi úr, Kegyelmei Uram!

Mindör folyó le ⁸/₁₀ aláíratásom részem az én, megismerem az
 elvárásaim irásbeli megkötése nyomán Eccellenciád által
 felhozott és aláíratásommal a b'vessé bírája' cindében, és
 egyrészt mind a nyilatkozatom am fontos érvelés, meg
 hogy a b'vessé úr a nevemmel és azzal is, és nem kevésbé
 napofán, amél, hogy a b'vessé úr fogva a nevemmel, említem
 sem isle. - sőt Eccellenciád aggodalmait illetően az a
 jemi a b' nevemmel, felle, és mindkét említem az gondok,
 venni, mindvégig lehetne a bonyolultságon az aggodal,
 mar b'vessé? - és én írtam volna amél, hogy b'vessé úr,
 b'vessé úr, és amél az affogás iránt, örömmel és
 tem' ha az iránt az, és amél a b'vessé úr megkötésére.
 mely eljövendőmél az, alatti idomig tanusoltak. -

Azomban mindör máj meg a b'vessé úr helyére meg
 j'elenem: alatt mind elterültem, mindem a b'vessé
 úr a nevemmel más elhatározás hely, b'vessé úr
 el, hogy a b' nevemmel meg a b'vessé úr b'vessé úr
 úr felleltem is meg a b'vessé úr.

Amenny, b'vessé úr, és meg a b'vessé úr
 - De a b'vessé úr, hogy a nem b'vessé úr, az emél
 le, és a b'vessé úr, és a b'vessé úr, és a b'vessé úr,
 am felleltem az nem lehetem; - ha a b'vessé úr
 v'vessé úr, és a b'vessé úr, és a b'vessé úr,
 felleltem az, am' le a b'vessé úr, és a b'vessé úr,
 meg meg az a b'vessé úr, -

Nagy Melvós úrnak Bőcsjárdi úr

Gyulafejérvári 1888

aláíratás b'vessé úr
 Csiki, Dr. Kegyelmei Uram
 elvárásaim, és meg a b'vessé úr
 nevemmel

3. melléklet. A plébánosválasztás szavazatai

Nevük és lakóhelyük együttel	alkalmazási foglalkozásuk névén	alkalmazási foglalkozásuk névén	szavazat	szavazat	szavazat	szavazat
Fischer György	Bolygalmester	örök	—	—	1	1
Jozsefi József	Vendég Képviselet	örök	—	—	1	1
Liptósi Károly	Fűfajozás	örök	—	—	1	1
Kovács János	tanácsos	örök	—	1	—	—
Ladányi János	tanácsos	örök	—	—	1	1
Jozsefi Antal	alkalmazott	örök	—	—	1	1
Csiki János	védő Képviselet	örök	—	—	1	1
Borsos Antal	Törvénygyűlés	örök	—	—	1	1
Árkai Antal	Védő Orvos	örök	—	—	1	1
Ladányi László	Kereslet	örök	—	—	1	1
Stankó József	Vendéglet	örök	—	—	1	1
Ludán Antal	vendég alkalmazott	örök	—	—	1	1
Fischer György	hidvezető	örök	—	—	1	1
Borsos János	tanácsos	örök	—	1	—	—
Ladányi László	Védő pörvényszék	örök	—	—	1	1
Fischer János	Védőgyűlés	örök	—	1	1	1
Fischer János	alkalmazott	örök	—	1	—	—
Ladányi János	Kereslet	örök	—	1	1	—
Borsos János	gyógyász lakossági	örök	—	1	—	—
Borsos János	Kereslet	örök	—	1	—	—
Borsos László	fr. Kereslet	örök	—	1	—	—
Kabdeb György	Kis Kereslet	örök	—	1	—	—
Volf József	Orvos	örök	—	1	—	—
Gyöngy Antal	Kereslet	örök	—	1	—	—
Fischer János	tanácsos	örök	—	1	—	—
Fischer János	védőgyűlés	örök	—	1	—	—
Fischer Antal	alkalmazott	örök	—	1	—	—
Borsos János	gyógyász	— Magyar	1	—	—	—
Borsos János	gyógyász	— József	1	—	—	—
			16	15	14	

4. melléklet. Ávedik Lukács végrendelete

Másodlat.

Végrendeletkezésem.

Mindassék mindörökké az édes Jezus
és a boldogságos Szűz neve!

Alólírott jóra van pisze, senkitől sem szólólva annak
előtt aláírít, ezen végrendeletkezést teszem:

- 1) Elutászott akaratom, hogy temetésem előtt felbon-
tassam, illetőleg szíven kivélessék.
20 c.tra 100 f. és ház / Koronát hagyok.
- 2) Gimnázsi költségekre 300 f. Hároméves / Koronát ren-
delek. Elővirágok kívül hozortul ravatalomra ne legyenek.
- 3) Letkem üdvéért 150 f. Egyszázötven / Koronát alapít-
ványt hagyok, hogy évenként elhalálózásom napján
az erzsébetvárosi örmény katolikus főtemplomban kén-
tes szent mise mondassék értem.
- 4) Az erdélyi egyházmegye itanti ragaszkodásom rákövetül
az erzsébetvárosi örmény katolikus leány iskola tan-
díjmegeváltsái alapját 1500 f. Egyszázötven / Koronát
kiegészítési kívánom, s annak közlését az Erzsébetvá-
rosban levő tanító apácákra, vagy nővéreikre bizom
olyképen, hogy az eredeti alapítványi okmány követel
mennyeit telkiismeretesen teljesítsék, s abból rokonai
mál részesítsék.
- 5) Unoka hógum Szenta Mária-nak hagyok 6000 f. halozni /
Koronát és házamban haláláig 2 szobákon való
háborított lakást.
- 6) Néhai Ávedik Lajos unoka öcsém gyermekeinek:
Ávedik Filmanak, Katinkának és Annának ösze-
sen 2000 f. Hároméves / Koronát oly kötelezőséggel,
hogy édes anyjukat gondozzák.
- 7) Özüst neműem Ávedik Flankának, arany óram és
arany lánczon Ávedik Felix nek adassanak ki, úgy-
szintén könyvtáram is övé legyen.
- 8) Az erzsébetvárosi Szent Erzsébet kemetkezési egylet
járandóságát olyképen kívánom kioldani, hogy kánto-
sam 20-20 f. Husz-husz / Koronát, a többi egyházi polgár
10-10 f. Tíz-Tíz / Koronát, a szegények, kiknek

2 184/1909

életében a Hábtelebó Simon, Jorove Jakab és Jusk
Krisztof alapítványait megszerestem, s tisztelettel
kapjama.

- 9) Hagyonom fennmaradó részének állulásra örökösére
és végrendeleti végrehajtónak Ávedik Simont kedves
unoka, öccömnek kérem, és kéne nézmem, hogy ő a végke-
rvalomat leghívesebben teljesítse. Adja Isten, hogy
a hagományokat soha imádkban, soha el ne feledkezze-
nek.

Kedves Hívemnek és szeretett városonnia Jakab
bőséges áldását kívánom.

Erzsébetváros 1908 évi október hó. 10. Ávedik Lukács
s. k. főesperes plébános.

Hogy ezen végrendelet Ávedik Lukács Erzsébetvá-
rosi plébános úr előttünk nyilváníttan kijelentett vég-
akaratait tartalmazza és ezen végrendeletet előállított
mint együttesen jelen levő és a magyar nyelvben já-
rás együttesen megírott tanuk előtt saját kezűleg
aláírta saját nevünk aláírásával igazoljuk.

Erzsébetváros 1908 évi október hó. 10-én.

Pókostői Jela s. k. tan. Jakabfy Albit s. k. tan.

Kuridsán Gogdán s. k. tan. Mészáros József s. k. tan.

Jelen másként hiteltelül. (Mészáros József s. k. tan.)

Erzsébetváros, 1908 évi. április hó. 5-én.

MARIANN POLYÁK

ARMENIAN ASSIMILATION IN TRANSYLVANIA AND THE HUNGARIAN-
ARMENIAN HISTOGRAPHER, LUKÁCS ÁVEDIK

Armenians were drawn on special enactments by the prince to Transylvania to repopulate this sparsely populated area due to the Ottoman wars and to promote trade. First, about 300 families settled in the regions of the mountains from Moldova at the end of the 17th century and then they moved inside of the territory. Armenian society in Transylvania formed 4 towns as 4 centres, so that they lived in blocks with their own local government, they became free royal cities (*libera regiae civitas*) during the years of the 18th century. They renounced their privilege to be an independent nationality with their declaration to the Hapsburg monarch.

Soon after their religious union they belonged to the Roman Catholic Bishopric. They applied for their own bishop in vain to the sovereign for decades. The conditions in the 18th century after the expulsion of Ottoman army drove them into a difficult position: their market-stead narrowed and their positions in economics became insignificant. The number of the people reached some thousands persons, but this was followed by the signs of slow decline. An ideology came to alive against the sudden assimilation and to maintain the identity of Armenian people, this is called: Armenism, of which were some significant members Gyula Merza, Kristóf Szongott and also Lukács Ávedik. By the end of the second part of the 19th century, most of the Armenians lost their own language since they lived far away their original home and they did not lived on huge territories, so these all were the reasons of their fast assimilation.

Lukács Ávedik, son of Erzsébetváros (today it is Dumbrăveni in Transylvania, Romania) as a teacher and later the Armenian Catholic parson of the town tried to take initiatives which were aimed to help in maintaining the so-called Armenian self-respect. He helped Armenian education in the city, he tried to stimulate Armenian people by his articles and books in which he dealt with Armenian history, liturgy and traditions, he was concerned with the early period of Armenian history, the history of united Armenians, and with the Hungarian-Armenians' situation in his time. Although he declared himself the subject of the emperor he always tried to find the special characteristics of his people. Ávedik was admitted after his death that he could carry out his official commission precisely, but there were opinions which accused him of betraying his people supplying with this the spreading of another nationality, the Transylvanian Saxons. His personality proposes some questions, for example whether he could fulfil to be a Hungarian and an Armenian at the same time.

A KÖTET SZERZŐI

Gúitman Barnabás – történész, PhD-hallgató, egyetemi tanársegéd (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba)

Horváth Gábor – történelem szakos egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba)

Kovács Bálint – történész, PhD-hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba)

Nagy Kornél – történész, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Budapest)

Pál Judit – történész, egyetemi docens (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár)

Polyák Mariann – történész, PhD-hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba)

Puskás Attila – teológus, az erdélyi örmények vikárius generálisa (Örmény Katolikus Plébánia, Gyergyószentmiklós)

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Abdisho 16, 17
 Abgar, Ukkama 10
 Abgar fia 10
 Ábrahám (örmény nyelvész) 103
 Ábrahám (örmény pátriárka) 18
 Ahrbatani I. Ábrahám 18
 Ailuros Timóteus 17
 Akákiosz 15
 Alexa 54
 Alexandriai Timóteus 18
 Ali pasa 69
 Alirán Leó 103
 Alvari, Emmanuelis 71
 Ammiánusz 109
 Anasztáziusz (I.) 16, 18
 Andrea Diáhon 1
 Anna, Szent 80
 Antalffy János püspök 53–54, 63
 Antal, Remete Szent 24
 Apafi család 114
 Apafi Mihály (I.) fejedelem 25, 29, 52, 69–70, 75, 84, 107–108, 110–112
 Apafi Mihály (II.) fejedelem 29, 84
 Apolinárisz 13, 17, 20
 Arahezaci, Guit 12
 Aranyszájú Szent János 103
 Ardasesz örmény király 106
 Ardzivian, Abraham 24
 Ariusz 13, 15
 Augustionowicz, Hovhannes Tobias 42, 45
 Ávedik Blanka 96
 Ávedik Félix 48, 84, 87, 96
 Ávedik Kristóf 93
 Ávedik Kristófné (Lelovics Terézia) 113
 Ávedik Lukács 5, 25, 29, 48, 54–55, 62, 66, 69, 72–73, 81, 83, 85–89, 91–93, 95–97, 99, 100–106, 109, 111, 113–115, 117–119, 121, 123, 125
 Ávedik Simon 95–96, 111
 Babgen I. Vihmszeci (Othmseci) pátriárka 12, 14–16
 Babisian apát 24
 Bajtay József 60, 77, 81
 Bánfi Dénes 77
 Bárány Lukács 30, 89, 90, 102
 Bartsume 15
 Barun, Minas 47, 62–66
 Bazanyi Pál 71
 Benedek, Szent 24
 Benedek pápa (XIV.) 24
 Benkő József 53
 Benkő Mihály 77
 Bertalan apostol 10, 56
 Bertanowicz, Hovhannes 40, 42
 Beth Arsam Simeon 14–16
 Bethlen család 110
 Bethlen Gábor 30
 Bonesana, Francesco 57
 Bonifác pápa (IX.) 28
 Bosagi, Josephus 88
 Bosnyak, Stephanus 81
 Brukenthal, Samuel von 34
 Budakowicz Lázár 67
 Bzenszky, Rudolf 49
 Cacciatur Arachiel lásd Xač'atur Arak'elean
 Cacciatur Arachiel lásd Xač'atur Arak'elean
 Cantelmi varsói nuncius 57
 Cantemir, Dimitrie 28
 Cavalieri, Silvio de 42
 Charamian Rafael Sándor 87
 Cicero Marcus Tullius 71
 Cyrill 19–20
 Csaba királyfi 31
 Csákány Adeodát 101
 Csiki István 89, 90
 Csiki L. Miklós 88, 94
 Csiky Emánuel 95
 Csiki Theodorus 79
 Dániel, Eugenius 80
 Dániel kanonok 79
 David di S. Carlo 61
 Dávid Tódor 70
 Dioskorus 66
 Duka moldvai vajda 28
 Elia szmirnai érsek 59
 Emanuel monachus 64

- Eránosz 29
 Erzsébet, Szent 70, 93
 Esbroeck, Michel Van 18
 Eudoxia császárné 102–103
 Eudoxiensis, Minas Toxatce'i Zilfidaroglu
 püspök (lásd Tokati Minász) 28–29, 40,
 56–57
 Eufemia, Szent 13
 Eutichész (Eutyches, Eutiché) 13, 15, 17,
 20, 66
 Eutropius 109
 Fejér György 110
 Ferdinánd (V.) magyar király 98, 112
 Ferenc József 85
 Fullo Péter 17
 Galanus, Kelemen (Clemens) 62, 65, 115
 Galgóczy János 107
 Gergely püspök 23
 Gergely Miklós 108
 Gergely, Világosító Szent 9–26, 56, 80, 96,
 100–103, 115
 Germanosz pátriárka 20
 Gergelyfi Emmanuel 79
 Gindtner Ferenc 70, 87
 Gobehrean II. János 18
 Gorove Gergely 113
 Gorove Jakab 113
 Govrig Gergely 95, 116
 Grotius, Hugo 71
 Gugerotti, Claudio 13
 Guitman Barnabás 5, 69
 Habbi, Joseph 22
 Hamazasp Oskean 39, 40
 Hartvik püspök 112
 Hegyei bácsi 104
 Helvetius 71
 Hermann Antal 48, 116
 Hérodotosz 108, 109
 Hetum (I.) 22
 Hetum (II.) 22
 Hoffmayer Simon 70, 87
 Horváth Gábor 5, 76
 Hofmann, Gregorio 23
 Hoffmann, Konrad 24
 Hörcz Azbej 29
 Hörcz Vártig 29
 Hunanean, Vardan 40–46, 57
 Ibász 15
 Illés András 53, 60
 Inglisian, Vahan 9, 14–16, 18, 20
 Isaák, Antonius 79
 Issaverdens János 106
 Issekutz Antunius 79
 Issekutz Augustinus 80
 Issekutz Győző 94, 96, 116
 Issekutz Martinus 79
 István, Szent, 51, 78, 98, 104, 110–112
 János Pál pápa (II.) 11, 12, 21, 23
 János pátriárka 14
 János püspök 18, 53
 Jazdgard (II.) 13
 Jedin, Hubert 14–15
 Jenő pápa (IV.) 23
 Joakim, Szent 80
 Jónás 61
 Joussard, Georges 19
 József (II.) 30, 98, 112
 József, Szent 78
 Júdás Tádé 56
 Kameller György 93, 95, 99, 113, 117
 Kabdebó (Kábdebó) János 72–73, 75, 89, 93,
 113, 117
 Karácsonyi János 89, 110
 Karekin (I.) 11, 21
 Károly (III.) 30, 66, 70, 98, 112
 Katrov Jacobus 80
 Kelemen pápa (VIII.) 79
 Kelemen pápa (XI.) 42
 Kemény János fejedelem 69
 Kézai Simon 31
 Khertenawot Tódor 19
 Kherthog, Vartan 17
 Király Pál 109
 Kopacz Péter 62, 81
 Kósa Ferenc 77
 Kosotan, Marcus 79
 Kosotán Petrus 79
 Kosztony János 110
 Kovács Bálint 3, 5, 47
 Kovács Ferenc 91
 Kozak, Iacobus 30
 Kozocsa Tivadar 99
 Kövály László 109
 Kyrion pátriárka 18
 Lebrecht, Michael 37
 Lebrun atya 100
 Lelovits Teréz 87
 Leó pápa 14, 17
 Leó pápa (XIII.) 23
 Leontius püspök 9
 Lewon (II.) 22, 23
 Lukács, Szent 93
 Lukácsy (Lukácsi) Kristóf 47–48, 67, 99, 110,

- Lusignan V. Leon 22
 Lydus 109
 Manasse 14
 Mária Terézia magyar királynő 70, 87, 98,
 112, 113
 Mairagomi János 19
 Már-Ibas 105
 Markovich Jakab 91
 Martinus Gaspar 79
 Mártonffy György 58, 61
 Mártonfi Antal 89
 Meszrop Masdoc 11, 18
 Massillon 71
 Mechtár apát, Sebastei 24, 62
 Mersapuh püspök 15
 Merza Gyula 48, 85
 Mihály, Szent 80
 Moldován Gergely 28
 Mosár Nikolaus 80
 Moscheros, Ludovicus 58
 Mózes püspök 17
 Nagy Kornél 5, 39
 Nagy Lajos 28
 Nerses Der Nersesian 23
 Nerses Péter 24
 Nersesz, Der 16
 Nerszes, Nagy Szent 100
 Nerszesz (II.) Bagrevanti 17
 Nersesowicz, Deodatus, 40–45
 Neser, Ábrahám 24
 Nesztóriusz 12, 14–15, 17–18
 Niebuhr, Barthold George 109
 Nilles, Nicolaus 48, 58
 Odzneci III. János 19, 21,
 Origenész 14
 Orbán (VIII.) pápa 23
 Orbán Balázs 37, 109
 Oudenrijn, Marcantonio 23
 Ötves, Theodorus 79, 80
 Pál Judit 5, 27, 53, 84–85, 87
 Pál apostol, Szent 11, 21, 70
 Pál pápa (VI.) 21
 Papp, Jacobus 79
 Papai Nikolaus 79
 Parpeci Lázár 12
 Partawi Abas 18
 Partev Szent Arisztakesz 11
 Partev Szent Izsák 11
 Patrubby Antal 72, 73, 75
 Peroz perza király 12
 Péter apostol, Szent 10–11, 21, 70
 Petraskó, Martinus 80
 Petrowicz, Gregorio 11, 15, 17, 19, 21, 23,
 39–47, 56–61, 67
 Plinius 109
 Polyák Mariann 83
 Portoli, Antonio 62, 72
 Proklosz 18
 Puskás Attila 5, 9
 Rákóczi Ferenc (II.) 31
 Ráphael Sándor 113
 Roberson, Ronald 17
 Roesler 109
 Roszka, Stefano Stefanowicz 39–46, 59, 61
 Sahak 11
 Sanatrak király 10
 Sanatruk király 10
 Sándor pápa (VIII) 57
 Schol, Benjamin 71
 Schulz, Hans Joachim 17
 Schünemann, Konrad 27, 28, 52, 53
 Selian, Sergin 28
 Serkis 23
 Simeon, Szent Oszlopos 18
 Spinola nuncius 41–44
 Steinhauer Ferenc 94, 95
 Szabó István 74
 Szántó Konrad 100
 Szarkisz 19
 Szentpétery János 90
 Szilágyi Sándor 109
 Szongott Kristóf 30–31, 48, 54, 85–87, 97,
 106, 108, 115
 Tamás 23
 Tádé apostol 10, 56
 Teodór 15
 Theodorosz 17
 Theodorétosz (Kyroszi) 17–18
 Theodorowicz (Tordorovich) Michael/Mihály
 60, 65, 67
 Timon Ákos 112
 Timóteus 17–18
 Tompos Gergely 91
 Torosowicz, Nikol (Torosovics Miklós) 23,
 39, 40, 44
 Török, Theodorus 79–80
 Tóth István György 48–50
 Trajana, G. 14
 Trdat (III.) örmény király 9, 56
 Trócsányi Zsolt 30, 55
 Trombetti, Stefano 41, 43, 45, 59
 Tsurttwaw Mózes 17
 Xač'atur Arak'elean 42, 61–62, 65
 Xenophón 115

- Vahram, V., perzsa sah 12–13
Varga Ottó 109
Vartan, Oxendius 32
Vazken (I.) örmény katolikosz 21
Veress Mátyás 70, 87
Vikol, Deodatus 80
Villefroy abbé 103
Villotte, Jacobus 65, 72
- Viriresco, Oxendio 40, 45, 47, 54–60, 64, 67, 68
Wartanowicz Theodorus 57
Werbőcz Stephanus de (Verbőczy István) 71, 112
Whiston testvérek 106
Zakarias, Thomas 79–80
Zekiyán, Boghos Levon 11, 16
Zénon bizánci császár 15–16, 18
Zwingerus, Theodorus 71, 80

HELYNÉVMUTATÓ

- Adana 23
Albania 14
Aleppó 24
Alexandria 14–15, 17, 18, 20, 104–105
Alexandropolis 23
Alexandropolis lásd Alexandria
Antiochia 14, 18, 109
Ararát 9
Arménia 5, 11, 26, 46, 28, 30, 37–38, 68,
70, 75, 81, 82, 85, 88, 91, 93–94, 97–99,
106–107, 110–117, 125
Armenopolis lásd Szamosújvár
Augsburg 71
Awarayr 13
Azerbajdzsán 23
Ázsia 27, 109
Balti-tenger 28
Bátos 84
Bécs 9, 23–24, 27, 30, 38–39, 48, 55, 58–60,
62, 66–68, 71, 84–86, 88, 109,
Bécs lásd Wien
Beszterce 29–30, 51, 54, 56, 67, 84
Bielz 40
Bizánc 9, 10–12, 14–16, 25
Bonyha 31, 54
Botoşan 57
Brassó 28, 52, 54–55
Budapest 4, 9, 21, 48–49, 52, 77, 114
Bukarest 28, 55, 73
Bukovina 52, 85
Cezárea 9
Chalkedon lásd Khalkédón
Cilicia 22, 24
Claudiopolis lásd: Kolozsvár
Cocussus 102–103
Csigla 31
Csík 29, 86
Csiksomlyó 54
Csikszépvíz 29, 30, 31, 53–55, 84
Csikszereda 37
Dél-Lengyelország 27
Dobrudza 23
Dumbrăveni lásd Erzsébetváros
Dunántúl 27, 52
Dwin 14, 17, 19
Ebesfalva 29, 30–31, 54, 66–67, 69–70, 75,
84, 86–87, 107–110
Ecsmiadzin 11–12, 43
Edessza 10, 22, 24
Efezus 12, 14–15, 17
Egyiptom 24
Elisabethopolis lásd Erzsébetváros
Elizabethstadt lásd Erzsébetváros
Erdély 5, 29, 40, 42, 45–49, 50–57, 59,
60–63, 67–70, 72–73, 77, 81, 84–85,
87–88, 92, 94–95, 97–98, 104, 109,
115–116
Erzsébetváros 4, 5, 25, 29–30, 48, 52, 55,
61–62, 65, 69–125
Európa 23, 27, 39–40, 43, 48–49, 52–53, 56
Fekete-tenger 28
Felfalu 29, 31, 54, 84
Ferrara 56
Firenze 23
Galícia 23, 27–28, 39, 52
Genova 23
Gerlahida 84
Gjumri 23
Görgény 29–30, 51, 84
Görgényszentimre 29, 31, 53, 59
Gyergyó 30, 40, 55
Gyergyószárhegy 51
Gyergyószentmiklós 28–31, 53–55, 61, 84–89
Gyulaféhérvár 63, 67–69, 77, 81
Harissza 24
Havasalföld 98
Iaş 32
India 15, 109
Izstambul lásd: Konstantinápoly
Jazlowiec 40
Jeruzsálem 18, 78, 104–105
Kaffa 27, 59
Khalkédón 14, 22, 56
Kameniec-Podolski 40
Kandía 30
Kantavásárhely 53

- Kappadócía lásd Kappadókia
 Kappadókia 9, 102–103
 Keletrómai Birodalom lásd Bizánc
 Kézdivásárhely 31
 Kína 15, 49
 Kolozsvár 48, 52–53, 60, 70–71, 87
 Konstantinápoly 14–15, 24, 28, 57, 61–62
 Kotkorován 88
 Krim-félsziget 27
 Lemberg 23–24, 27–28, 39–50, 56–61,
 67–68
 Lengyelország 27–28, 39
 Levante 27–29
 Libanon 24
 Lipcse 55
 Lorettó 105
 Lourdes 105
 Magyarország 24–25, 48, 49–52, 55, 67, 69,
 73, 79, 85–87, 110–112
 Manasse 14
 Máriacell 105
 Marosvásárhely 69, 93, 95
 Marosfalu 29, 31
 Medgyes 69, 75, 116
 Methoné 62
 Moldva 28–31, 40, 42, 47, 52–53, 55, 57, 60,
 69, 84, 125
 Nagy-Örményország 16, 105
 Nagyszeben 28
 Nagyszombat 71, 73
 Németország 47, 73
 Nicea 11, 14–15, 17
 Niszibiszi 14–15
 Örmény Köztársaság 10, 25
 Örményország 9–19, 22–23, 56, 96, 98, 105,
 106
 Palesztina 24
 Paris 11, 46, 71, 81, 82
 Peloponnésosi-félsziget 62
 Perzsa Birodalom 9, 13
 Perzsa-Örményország 11, 14, 16
 Perzsia 11, 15, 17
 Pest 38, 48, 84
 Petele 19, 31, 84
 Podólia 39
 Pokucia 41
 Róma 9–17, 21–25, 39–48, 51–73, 86, 91,
 105–106, 109, 111, 112, 115
 Románia 23, 25, 125
 Sebaste 24, 61–62
 Segesvár 51, 69, 75, 92, 100, 106, 116
 Sis 23
 Somlyó 31
 Stanislawów 40–41
 Szamosújvár 4, 25, 29, 30–31, 48, 52–55, 61,
 64–65, 69–70, 84–87, 89–90, 97, 102,
 108, 111, 115, 117
 Székelyudvarhely 88
 Szépvíz lásd Csikszépvíz
 Szíria 24
 Tibet 49
 Török hódoltság 50
 Törökország 13
 Transylvania lásd Erdély
 Triest 24
 Trient 76, 78–79, 100
 Ukrajna 23
 Velence 24, 47, 62, 65, 71–73, 97, 103, 107

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Intézetében és Történettudományi Doktori Iskolájában évek óta folynak művelődés- és eszmetörténeti kutatások, amelyhez szervesen kapcsolódik a Kárpát-medencében élő örmény népcsoport identitásának és kultúrájának vizsgálata is. A 2002-ben megrendezett „Örményország kincsei – titkok az Ararátról” című nemzetközi kiállítás adott ösztönzést a kutatások megindításához. A téma iránt elkötelezett hallgatókból álló kutatócsoport 2005. április 22-én rendezett először konferenciát az eddigi eredmények bemutatására. A konferencián elhangzottak nyomtatott kiadása jelen kötet, amely egyben elindítja a Történettudományi Intézet Művelődéstörténeti sorozatának „Felekezet és identitás” című al-sorozatát is.

A kötet címlapján nem véletlenül szerepel az erdélyi erzsébetvárosi örmény plébániatemplom képe. Az impozáns templom tornyát a 20. század elején forgószél döntötte le, azóta szimbólumként jelzi az egykor virágzó kaukázusi kultúra erdélyi jelenlétét. A kötetben megjelenő tanulmányok közül három kifejezetten ennek a városnak a történetéhez kötődik, jelezve ezzel azt, hogy a meginduló örmény történeti kutatások kezdetben főleg az erzsébetvárosi örmény hagyatékhöz, a város örmény közösségéhez kötődtek.

ISBN 963 9206 19 9

9 789639 206199